

UDC 338.43:63

YU ISSN 0352-3462

СПЕЦИЈАЛНИ БРОЈ / SPECIAL ISSUE - 2

Год./Vol. LVIII, бр./N^o СБ-2 (3-189), 2011.

БЕОГРАД / BELGRADE

Часопис / Journal

◇ **ЕКОНОМИКА ПОЉОПРИВРЕДЕ** ◇
◇ *Economics of Agriculture* ◇

Основан 1954. године / Established 1954

Издавачи / Publishers

Научно друштво аграрних економиста Балкана, Београд
The Balkan Scientific Association of Agrarian Economists
Институт за економику пољопривреде, Београд (Србија)
Institute of Agricultural Economics, Belgrade
Академија економских наука, Букурешт (Румунија)
Academy of Economic Studies, Bucharest (Romania)

Главни и одговорни уредник / Editor in Chief

Проф. др Милан Р. МИЛАНОВИЋ

Уређивачки одбор / Editorial Board

др Зорица ВАСИЉЕВИЋ	Prof. Đojo ARSENOVIĆ, Ph.D., Faculty of Agriculture, East Sarajevo, BiH
др Бранислав ВЛАХОВИЋ	Prof. Ioan DAVIDOVICI, Ph.D., Institute for Agriculture Economy, Bucharest, Romania
др Владимир ГРБИЋ	Tomaš DOUCHA, Ph. D., Research Institute of Agricultural Economics, Prague, Czech Republic
др Милан Р. МИЛАНОВИЋ	Prof. Margaret LOSEBY, Ph. D., Facolta di Agraria-Dipartimento DECOS, Viterbo, Italy
др Радован ПЕЈАНОВИЋ	Prof. Mile PESHEVSKI, Ph. D., Faculty for Agricultural Science and Food, Skopje, Macedonia
др Весна ПОПОВИЋ	Др Алевтина ЛИТВИНОВА АЛЕКСАНДРОВНА, Волгоградская государственная сельскохозяйственная академия, Российская Федерация
др Симо СТЕВАНОВИЋ	
др Жаклина СТОЈАНОВИЋ	Prof. Sandor SOMOGY, Ph.D., Faculty for Agricultural Science, Keszthely, Hungary
др Данило ТОМИЋ	Prof. Jernej TURK, Ph.D., University of Maribor, Faculty of Agriculture, Slovenia
др Драго ЦВИЈАНОВИЋ	
др Миладин ШЕВАРЛИЋ	

Лектор / Lecturer

Ана ПЕТРОВИЋ

Адреса уредништва / Editorial office

Београд, Волгина 15; тел/факс (+381)11/2972-848; E-mail: ekonomika.poljoprivrede@yahoo.com
Belgrade, Volgina 15; tel/faks (+381)11/2972-858; E-mail: ekonomika.poljoprivrede@yahoo.com

UDC 338.43:63

YU ISSN 0352-3462

ЕКОНОМИКА ПОЉОПРИВРЕДЕ **ECONOMICS OF AGRICULTURE**

58.

СПЕЦИЈАЛНИ БРОЈ / SPECIAL ISSUE - 2

“Сагласно одлуци из члана 27. став 1. тачка 4),
Закона о научноистраживачкој делатности
(„Службени гласник РС”, бр. 110/05, 50/06-испр. и 18/10),
утврђена је категоризација домаћих научних часописа

[Листа часописа за друштвене науке](#)

5. Економика пољопривреде М24”

(Часопис међународног значаја)

<http://www.nauka.gov.rs> (28. Jun 2010)

Београд, Специјални број - 2, 2011. године
Belgrade, Special Issue - 2, 2011.

ИЗДАВАЧКИ САВЕТ / *EDITORIAL COUNCIL*

мр Душан АНТОНИЋ	Агробанка, Београд
др Богдан БУЛАТОВИЋ	Биотехнички факултет, Подгорица
др Биљана ВЕЉКОВИЋ	Агрономски факултет, Чачак
др Снежана ЂЕКИЋ	Економски факултет, Ниш
др Милутин ЂОРОВИЋ	Пољопривредни факултет, Београд
др Ђорђи ЂОРЂЕСКИ	Факултет за пољопривреду и исхрану Скопље
др Драгић ЖИВКОВИЋ	Пољопривредни факултет, Београд
др Ковиљко ЛОВРЕ	Економски факултет, Суботица
др Мирослав МАЛЕШЕВИЋ	Институт за ратарство и повртарство, Нови Сад
Viktor MANOLE, Ph.D.	Academy of Economic Studies, Bucharest Romania
др Небојша НОВКОВИЋ	Пољопривредни факултет, Нови Сад
др Зоран ЊЕГОВАН	Пољопривредни факултет, Нови Сад
др Христивоје ПЕЈЧИЋ	Пољопривредни факултет, К. Митровица
др Перо ПЕТРОВИЋ	Институт за међународну политику и привреду, Београд
др Горан ПОПОВИЋ	Економски факултет, Бања Лука
др Михајло РАДИЋ	Редовни професор у пензији, Београд
др Вељко РАДОЈЕВИЋ	Међународна менаџерска академија, Нови Сад
др Јеремија СИМИЋ	Редовни професор у пензији, Београд
др Јонел СУБИЋ	Институт за економику пољопривреде, Београд
мр Олга ЧУРОВИЋ	Индустријско биље, Нови Сад

Белешке / Notes

Тираж:

100 примерака

Штампарија:

DIS PUBLIC, Д.О.О., Београд, Браће Јерковић 111/25,
тел./факс: 011/39-79-789

**ЕКОНОМИКА
ПОЉОПРИВРЕДЕ**

САДРЖАЈ

Natalija Bogdanov, S. Cvejić POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION IN RURAL SERBIA – position of family farms	3
С. Стевановић, М. Ђоровић РАЗВОЈ ТРЖИШНЕ ТРОИЗВОДЊЕ РАТАРСКИХ ПРОИЗВОДА КАО ЧИНИЛАЦ СМАЊЕЊА РУРАЛНОГ СИРОМАШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	17
Миладин М. Шеварлић, Марија М. Николић УЛОГА ПОЉОПРИВРЕДНИХ ЗАДРУГА У СМАЊЕЊУ НЕЗАПОСЛЕНОСТИ И СИРОМАШТВА У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА СРБИЈЕ	39
П. Мунђан ЗАВИСНОСТ ДОХОТКА ПОРОДИЧНИХ ГАЗДИНСТАВА ОД ВЕЛИЧИНЕ ПОСЕДА И СТРУКТУРЕ РАТАРСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ	51
Даница Бошњак, Весна Родић ЗЕМЉИШНИ РЕСУРСИ КАО ФАКТОР ПОВЕЋАЊА ДОХОТКА ПОРОДИЧНИХ ГАЗДИНСТАВА У АП ВОЈВОДИНИ	63
Драгица Божић ЗАПОСЛЕНОСТ РУРАЛНОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ	79
С. Тодоровић, С. Ивановић, М. Мунђан МОГУЋНОСТИ ПОВЕЋАЊА УПОСЛЕНОСТИ РАДНЕ СНАГЕ НА ПОРОДИЧНИМ ГАЗДИНСТВИМА ПРОМЕНОМ СМЕРА ПРОИЗВОДЊЕ	105
Зорица Васиљевић, П. Дедеић ЈАВНО-ПРИВАТНО ПАРТНЕРСТВО: НЕИСКОРИШЋЕН РАЗВОЈНИ ПОТЕНЦИЈАЛ РУРАЛНИХ СРЕДИНА	125
Свјетлана Јанковић-Шоја, Радојка Малетић СТРУКТУРНЕ ПРОМЕНЕ И ДИНАМИКА ЗАПОШЉАВАЊА СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ	137
Радојка Малетић, С. Церанић РЕГИОНАЛНИ РАЗМЕШТАЈ ОСНОВНИХ ПРОИЗВОДНИХ КАПАЦИТЕТА ПОЉОПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ	151
Б. Димитријевић, С. Церанић РАЗВОЈ ПРОИЗВОДЊЕ МАЛИНЕ У ФУНКЦИЈИ СМАЊЕЊА РУРАЛНОГ СИРОМАШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	163
С. Јелић, Татјана Јовановић РУРАЛНО СТАНОВНИШТВО И СИРОМАШТВО	175

**ECONOMICS
OF AGRICULTURE**

CONTENT

Natalija Bogdanov, S. Cvejić POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION IN RURAL SERBIA – position of family farms	3
S. Stevanović, M. Đorović THE DEVELOPMENT OF MARKET ORIENTED CROP PRODUCTION AS A FACTOR IN REDUCING RURAL POVERTY IN SERBIA	17
Miladin M. Ševarlić, Marija M. Nikolić CONTRIBUTION OF AGRICULTURAL COOPERATIVES TO UNEMPLOYMENT AND POVERTY REDUCTION IN RURAL AREAS IN SERBIA	39
P. Munćan INTERRELATIONSHIP BETWEEN FAMILY FARM INCOME, FARM SIZE AND FIELD CROP PRODUCTION STRUCTURE	51
Danica Bošnjak, Vesna Rodić LAND RESOURCES AS A FACTOR OF INCREASING THE INCOME OF FAMILY FARMS IN THE AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA	63
Dragica Božić EMPLOYMENT OF THE RURAL POPULATION IN SERBIA	79
S. Todorović, S. Ivanović, M. Munćan THE POSSIBILITIES OF INCREASING EMPLOYMENT OF LABOUR AT FAMILY FARMS BY CHANGING PRODUCTION DIRECTION	105
Zorica Vasiljević, P. Dedeić THE PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP: UNUTILIZED DEVELOPMENT POTENTIAL OF RURAL AREAS	125
Svjetlana Janković-Šoja, Radojka Maletić STRUCTURAL CHANGES AND EMPLOYMENT DYNAMICS OF SERBIAN POPULATION	137
Radojka Maletić, S. Ceranić REGIONAL DISTRIBUTION OF MAIN AGRICULTURAL CAPACITIES OF SERBIA	151
B. Dimitrijević, S. Ceranić IMPORTANCE OF RASPBERRY IN POVERTY REDUCTION AND DEVELOPMENT OF RURAL AREAS OF THE REPUBLIC OF SERBIA	163
S. Jelić, Tatjana Jovanović RURAL POPULATION AND POVERTY	175

Напомене уредника

Радови објављени у Специјалном броју - 2 часописа Економика пољопривреде, резултат су прве године истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије - диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН 179028, који, у периоду 2011-2014. године, финансира Министарство просвете и науке Владе Републике Србије.

У Специјалном броју - 2 часописа Економика пољопривреде публиковано је 12 радова. Сви радови су, према критеријумима часописа, позитивно оцењени од 2 анонимна рецензента и предложени за објављивање у часопису Економика пољопривреде.

У Београду, 12.12.2011. год.

Гост уредник

Проф. др Симо Стевановић
Пољопривредни факултет
Београд.

POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION IN RURAL SERBIA – position of family farms¹

Natalija Bogdanov², S. Cvejić³

Abstract. This paper considers the social inclusion of rural areas in Serbia, with particular attention to financial poverty of farm households. Our focus is on the size and the causes of poverty. The research was conducted through a questionnaire survey on a stratified sample of rural households. The strata were defined as to reflect the heterogeneous geographical and socio-economic characteristics of the rural areas of Serbia. Financial poverty was measured in accordance with the EU methodology, i.e. on the basis of income rather than consumption - poverty line was defined as 60% median of total cash income of households by equivalent consumption unit on the national level. The results are presented according to type of households and rural regions.

Key words: Rural Poverty, Social exclusion, Serbia, Farm Households

Poverty and social exclusion as a rural phenomena

The dynamics and spatial universality of the problem of poverty manifested by the fact that it has been present in all societies (including those most developed) and at each stage of historical development, makes universal definition of the phenomenon of poverty very difficult. Basically, there are at least three core concepts defining poverty - 'social exclusion', 'relative poverty' and 'absolute poverty', and the categories and indicators that are linked to them.

¹ This paper was prepared within the projects No. 179035 and No. 179028, funded by the Ministry of Education and Science Republic of Serbia

² Dr Natalija Bogdanov, Full Professor, University of Belgrade Faculty of Agriculture, natalija.bogdanov@agrif.bg.ac.rs

³ Dr Slobodan Cvejić, Associate Professor, University of Belgrade Faculty of Philosophy, sevejic@f.bg.ac.rs

B. S. Rowntree (1901) for the first applied the concept of **absolute poverty**. He considered as poor those families that were not able to purchase the minimum quantities of basic products for the maintenance of physical efficiency (survival and working ability) with their own income. This approach was followed by many authors (Stropanik, N.1994:25). The lack of this approach is that the basic requirements are defined for the whole population, i.e. not taking into account the different consumption patterns in the same society (state).

The measurement of absolute poverty is based on a standard set of indicators which is consistent over time and between countries, and reflects position when people lack the basic necessities for survival, like the percentage of the population eating less food than is required to sustain the human body (approximately 2000-2500 calories per day), lacking clean water, proper housing, sufficient medicines etc. The World Bank defines poverty in absolute terms as extreme poverty (as living on less than US\$1.25 per day PPP), and moderate poverty (as less than \$2 a day).

The relative definition of poverty is based on the concept of poverty as a state of a relative deprivation. It's about poverty as a consequence of the distribution of income within society, or poverty because inequality. These definitions take into account the general level of community well being (standard of living). The poor are those who possess less in comparison with other community members. In this sense, poverty is dynamic, not static phenomena. The meaning of poverty varies from country to country, depending on the standard of living enjoyed by the majority. The concept of relative poverty is being used in the OECD and the European Union, and it is based on economic distance, where a level of income usually set at 60% of the median household income⁴. Below this amount, a household is described as living in **income poverty** (Marlier et al, 2007).

Social exclusion is a heuristic concept that is based on a dynamic, multidimensional relation between inequality and poverty. As such, the concept is attractive to policymakers and scientists. Although long known in the scientific literature, the concept of social exclusion/inclusion is given greater attention only after entering into political practice and jargon. The concept of social exclusion comes into sight from the 1970s, in a time of rapid social and economic transformation at national and global levels. Households and entire society have been exposed to extreme social and economic pressure, working environment has

⁴ In United States, in contrast, an absolute poverty measure is usually used. The US poverty line was created in 1963-64 and was based on the dollar costs of the U.S. Department of Agriculture's "economy food plan" multiplied by three. The multiplier was based on research showing that food costs at the moment accounted for about one third of the total money income. This one-time calculation has since been annually updated for inflation.

worsen, poverty increased and income inequalities expanded. In this context social exclusion was seen to provide greater explanatory power than the concept of poverty. Rene Lenoir⁵ was the first to popularize the term of social exclusion in 1974, by using it to refer to individuals and groups of people who were administratively excluded from state social protection systems (e.g. the physically disabled, single parents, and the uninsured unemployed) (Babović, M. ed., 2010). Over the last few decades several definitions of this concept have been articulated (Mathieson, J. et al 2008).). However, the term social exclusion is used to stress the processes which push people to the periphery of society, which limit their access to resources and opportunities, limit their participation in social and cultural life leaving them feeling marginalised, helpless and discriminated (Council of EU, 2004:8).

The issue of poverty and social exclusion becomes even more complex when considering rural areas. The complexity of investigation and interpretation of poverty and social exclusion in rural areas stems from the lack of standard definitions of rurality, types of households, measurements of income sources of rural households and its structure, etc. Nevertheless, the poverty is, on average, higher in rural areas as compared to urban areas.

The causes of rural poverty are complex and multidimensional. Rural poverty is a consequence of lack of assets, limited economic opportunities, poor education, skills and capabilities, as well as disadvantages rooted in social and political inequalities. Common characteristics of rural areas are low income levels, lack of employment opportunities, low levels of education and low quality of infrastructure. Likewise, the rural poor are quite diverse both in the problems they face and the possible solutions to these problems. Poverty alleviation is associated with household strategy that is highly linked with its characteristics such as human capital, ownership of physical assets, but it is also dependent on good health, gender, ethnic or religious groups. Away from household-level factors, there are external factors such as: economic growth, local availability of opportunities, market access, infrastructure, social infrastructure and institutions that are all important. Certain groups – particularly rural women, youth, indigenous peoples and ethnic minorities – are often disproportionately held back by disadvantages rooted in inequalities (Ersado, L. 2006, Bogdanov, N. 2007, EC 2008).

Finally, a certain generalizations of understanding of poverty can be made in two intertwined concepts: the poverty of rural areas and the poverty in rural areas (EC, 2008). The poverty of rural areas refers to the existence of shortcoming of rural regions, which result in a high risk of poverty in those areas, such as

⁵ The former French Secretary of State for Social Action

remoteness of rural areas, labour market opportunities, poor infrastructure etc. The poverty in rural areas concerns the poverty of people living in rural areas.

Rural poverty in Serbia

The rural poverty, rural labor market and diversification of rural economy are relatively new terms in the Serbian scientific literature dealing with rural issue. So far these topics have been partially explored. There have been usually analyzed agricultural employment and farm incomes, the possibilities of diversification of farm activities towards rural tourism, organic agriculture etc., but not in perspective of poverty.

On the other hand, poverty of small farmers and deprivation of rural areas seems to be a long lasting phenomenon and stable structural component of Serbian economy and society. It was rooted in the very fundamentals of modern Serbian state and has been representing persistent obstacle for development ever since (Čalić, 2004). After the WWII poverty has ceased to be a political issue, it has become forgotten. Optimism about the elimination of poverty was based on fact that poverty lines were determined by norms relating to diet (Sen, A. 1983: 154), but also due to comparisons with the 1930s and war years. It seemed enough to solve the problem of starvation in order to solve the problem of poverty⁶. Communist countries, including the former Yugoslavia, were not paying attention to the problem of poverty, especially the rural one. This particular relationship to rural poverty comes due to political reasons. In reality, rural poverty was deep and extensive. It had not only financial dimension: there was a great shortage of food in rural areas due to obligations to deliver certain amount of goods to the state buyers (Pejovic, S. 1966, Šljukić, S. 2011).

Several studies, although conceived differently and at different sample, give indications on the state of rural poverty in Serbia in recent decades.

Already in 1979 the World Bank described poverty in Yugoslavia as 'basically rural'. Milanovic, B. (1990) examined the effects of the crisis (1978-87) on poverty in Poland, Hungary and Yugoslavia. Comparing the figures on dynamics of rural and urban poor, he has found that urban poverty has increased much more compared to rural, but not because of a rapid migration to cities. He stressed that the reason for such trend was gradual impoverishment of the already existing urban labor.

⁶ Generally speaking, during the 1950s, unemployment was relatively low, expenditure on social needs of the population have been growing continuously and economic growth recorded the world over (Mack and Lansley, 1985:3)

Table 1 The Composition of the Poor

		Rural poor		Urban poor		Total	
		In 000	%	In 000	%	In 000	%
Yugoslavia,	1978	2592	(75.6)	837	(24.4)	3429	(100)
Yugoslavia,	1987	2707	(52.9)	2411	(47.1)	5118	(100)

Note: Data In brackets give the percentage breakdown of the total number of the poor. Rural poor are farmers' and mixed households. Urban poor are workers and pensioners and non-agricultural households for Yugoslavia.

Source: authors' elaboration based on Milanovic, B. (1990)

The Living Standard Measurement Survey (LSMS) conducted in Serbia in 2002 showed that the rural population was significantly poorer than urban, since the poverty index of the rural population was almost twice as high as the poverty index of the urban population (14.2% and 7.8%, respectively). Based on that survey the factors and consequences of poverty on family farms have been analyzed, but not for the rural households as a whole. Rural settlements were defined according to the official definition of National Statistical Office, and poverty thresholds were based on the households' consumption (World Bank methodology, absolute poverty). Household consumption is defined as the sum of expenditures for food and other current expenditures including goods purchased, own produce and gifts.

Table 2 Poverty indicators by settlement types, 2006–2009

	2006	2007	2008	2009	Index 2009/2008
Absolute poverty line (SRI)					
% poor in the RS	8.8	8.3	6.1	6.9	113.1
% poor by type of settlement					
urban area	9.5	10.1	5.0	4.9	98.0
other area	20.6	17.6	7.5	9.6	128.0
Relative poverty line					
% poor in the RS	14.4	13.4	13.2	13.6	103.0
% poor by type of settlement					
urban area	9.5	10.1	10.9	9.1	83.5
other area	20.6	17.6	16.1	19.5	121.1

Source: SIPRU 2010

Living Standard Measurement Survey – Serbia 2002-2007 confirmed the high rates of rural poverty in Serbia. This study emphasized that unfavorable ownership structures, underdeveloped land and labour market and modest human resources were the main causes of poverty of agricultural households. Rural areas were not under strict focus, but on the basis of available data it could be concluded that the diversification of income and activities of rural households were crucial for their clustering around the poverty line.

The first report on social exclusion of Republic of Serbia (SIPRU 2010) has not brought much new information on rural poverty (Table 2), but gave an overview of the current state of efforts to reduce poverty in rural areas and the proposed framework for future political action.

Research Data and Methodology

In this paper the results were used from the research on financial poverty of farm households, which was conducted within the study Social exclusion in rural areas of Serbia (Cvejić et al, 2010).

The methodological limitations that we had met in designing this study were very similar to those that other authors state (Haase, T. and Walsh, K. 2007, Shucksmith, M. and Chapman, P. 1998:233, EC 2008). These problems include: lack of accurate and internationally standardized definition of rural areas, problems in defining typologies of farms, measuring farm income measurement and the like. The differences between the of official Serbian definition of rural areas and OECD approach, as well as typologies of farms in the official Serbian statistics, are explained in Bogdanov, N. 2007 and LSMS, 2008.

In order to overcome such limitations and thereof ensure the reliability and validity of the results, survey was conducted on a multistage stratified sample, size 1,620 rural households. The sample was made in accordance with OECD standards for the definition of rural areas. It excluded the municipalities with population density over 150 inhabitants per km², with a share of population living in urban centre more than 50%, and having on its territory administrative center of over 20,000 inhabitants. Besides, in order to respect the heterogeneity of rural Serbia, municipalities were divided into four strata: Vojvodina, the central strata (the planes of Morava, Šumadija, Mačva and Stig), Western and South-Eastern strata (the both including hilly and mountainous terrain). In defining the strata it was taken into account that they should be sufficiently representative to reflect the heterogeneous geographical and socio-economic characteristics of rural Serbia (Bogdanov, N., Petrovic, M. 2010).

This poverty analysis is based on examination of total cash income of the household in the last year from different sources (from employment, sale of different agricultural products, giving out leases, interests and dividends, social transfers, etc.⁷ *Financial poverty threshold* was defined as 60% median of total cash income of households by equivalent consumption unit on the national level⁸.

This definition of financial poverty threshold is, as other definitions, determined by certain methodological specificities.

- Firstly, considering that the survey used to collect data on poverty and social exclusion in rural Serbia covered a large number of topics and exclusion indicators, there was no room for detailed study of household income and expenditures. For this reason, the precise measurement of in-kind income (agricultural production for own needs, exchange of services, etc) is lacking. This income, however, was not evaluated aggregately either, because the aim was to present the income capacity of rural households in the context of their inclusion in the market economy, that is, the analysis of agriculture as a developmental and economically sustainable industry rather than a framework for survival economy. Naturally, as a result, financial poverty of rural households has increased further in relation to urban households.
- Secondly, total annual income was reduced by the amount of investment in agricultural production, in order to clearly define the effect of cash income from agricultural production. In this way another goal was reached, which was grasping the effects of the world economic crisis that also affected family farm businesses. This effect was bigger in cases of higher investment, which highlighted the situational dimension of financial poverty, especially for large agricultural farms.

The study also aimed to collect comprehensive information on family farms resources (including income and assets) and indicative information on social inclusion looking on their access to market and governmental support to agriculture.

⁷ This approach is very close to the methodology proposed by the European Commission Income, Poverty and Social Inclusion Working Group to calculate one of the common indicators of social inclusion in the EU – poverty rate after social transfers ('Laeken' indicators, 2003; GoS: Monitoring social inclusion in Serbia, 2009).

⁸ Income per consumption unit equals household income divided by modified OECD scale giving ponder of 1 to the first adult, 0.5 to other adults of 14 years and over and ponder 0.3 to every child under 14 years of age.

Results and discussion

More than one third (38.7%) of family farms in rural areas have income below the poverty line. Financial poverty in rural Serbia is most widespread among the agricultural holdings, of which more than half (53% holding) is concentrated below the poverty line (Table 3). This means that households that are completely dependent on agricultural income and have no other revenue have a less favorable economic position compared to other types of rural households. The analysis by the size of farms show that the poverty rate was highest among the largest holdings, in Vojvodina, the most developed agricultural region of Serbia.

Table 3 Distribution of family farms by type and size in relation to the poverty line

	Serbia	Vojvodina	Central Serbia	Western Serbia	South-Eastern Serbia
% family farms in the total number of rural households	82.08	64.83	87.20	89.94	88.66
% family farms below the defined poverty line – total	38.70	39.36	38.73	33.22	42.90
Non-agricultural	33.67	33.83	23.27	29.07	42.92
Mixed (pluriactive)	30.54	38.89	37.90	18.10	29.41
Agricultural	53.44	47.37	61.61	51.92	51.22
Small farms (< 1 ha)	40.00	38.55	31.88	32.20	52.81
Middle farms (1.01–5.00 ha)	34.62	29.59	37.97	28.38	39.39
Big farms (> 5 ha)	43.76	49.50	43.17	42.05	40.21

Source: Cvejić, S. et al 2010

Better **physical capital** of large farms was not crucial for their economic position, but human capital significantly influenced the distribution of households over the poverty line. The results suggest that poverty dominated among single person households (51.5% below the national poverty line), as well as households whose members are of older age and thus less educated. Households without young and educated members do not have the opportunity to generate additional income. The character of their agricultural production is labor extensive and as a result

these farms generate lower income (as illustrated by the example of South-East stratum in which the demographic parameters are the least favorable).

With regard to **market access**, there are large regional differences and differences related to size of farms. The results indicate that the semi-subsistence farms prevail, since more than 60% of family farms do not have market surplus. Producers with big market surpluses have better organized market chain, their production is contracted and they are doing business with permanent business partners. However, market volatility during 2009 (fall in prices of agricultural products, delayed payments to farms for delivered product etc.) made big producers achieving losses, despite of their better market access. This may explain the high rates of poverty in Vojvodina, where the most of the market production is concentrated. Producers in the Western Serbia, small farms and mixed farms, were in better position because they were directly selling their products. Direct sales, low production cost and shorter time of cash-flow have provided a more favorable position to small farms in comparison with the large market producers.

Only 24% of family farms were active in the **financial markets** in recent years and used bank loans or other financial means (development funds, donor funding, etc.). The most active in the financial markets were farms in Vojvodina (34% of financial transactions took place in this region) and in the central stratum. Small farms have rarely borrowed (especially for agriculture), are not familiar with banking requirements and unable to provide collateral. Greater activity in the financial market was not registered among households whose heads were younger members, although there has been state support existing for such purposes.

Among the surveyed households, 58% were registered households i.e. potential users of **government incentives**. The most frequently used measure of support was input subsidies (fuel, fertilizer and chemicals). However, this measure of support was used by less than 40% of holdings. Other forms of support (excluding the premium for milk) were used by less than 30% of farms, mostly large.

Conclusions

The paper has highlighted the problem of poverty and social exclusion in rural Serbia, with particular emphasis on poverty among family farms. The latest studies on the extent and causes of financial poverty in rural Serbia (although conducted on different samples, typologies of rural areas and households) indicate that poverty being concentrated in the traditionally poor Southeast region, but due to remarkable effects of economic crisis has spread to other rural regions as well. Poverty affects not just socially vulnerable rural groups (uneducated people, small

farms holders, elderly households etc), but also bigger farms in most advanced rural region of Vojvodina.

The highest poverty rates were recorded among:

- The farm households in all three strata of Central Serbia - here poor households prevailing (account for over 50% of the total number of farms of each region). The main reason for such high rates of poverty in this region is low extensive agriculture production and low marketability of agricultural production.
- All types of farm holdings in mountainous areas (South-eastern strata). These phenomena can be explained primarily as a result of negative demographic trends and the resulting low level of human potential.
- The largest holdings in Vojvodina (almost 50% of total number) - as a result of unfavourable economic position of agriculture in the year when the survey was conducted. High investments in production and indebtedness with banks, led to large operating losses of these holdings after the fall of food prices that followed the economic crisis in early 2009.

The lowest poverty rates were recorded in pluriactive farms (pensions, wages from other sectors and remittances from abroad) and those with diversified farm income. An example of these farms indicates that diversification of income effectively contributes to reducing income risk and risk of poverty in times of crisis and other shocks.

Proximity from the line of poverty is most dependent on off farm employment opportunities and social payments on different bases (domestic pensions and pensions from abroad). This means that the performances of human capital and labor force, and their competitiveness in the labor market, have the greatest impact on the economic status of family farms.

Reference

1. Babović, M. ed. (2010) *Izazovi nove socijalne politike. Socijalna uključenost u EU i Srbiji*. Beograd: SeConS.
2. Bogdanov N. (2007) *Small Rural Households in Serbia and Rural Non-farm Economy*, pp: 1-227, UNDP, Beograd.
3. Bogdanov N., Meredith D., Efstratoglou S. (2008) A Typology of Rural Areas of Serbia, *Economic annals*, 177/2008, pp. 7-29, Faculty of Economics, University of Belgrade.

4. Bogdanov, N., Muncan, P. Bozic, D. (2010) Porodična gazdinstva u Srbiji – da li je u poljoprivredi izlaz iz siromaštva?, XXI Naučno-stručna konferencija poljoprivrede i prehrambene industrije, Poljoprivredno-prehrambeni fakultet u Sarajevu, Neum, Bosa i Hercegovina. pp 483-491
5. Bogdanov, Natalija, Petrovic, Mina (2010) Financial Poverty and Material Deprivation in Rural Serbia, International Conference on Poverty and Social Inclusion in the Western Balkans, World Bank, Brussels, Belgium
6. Cvejić, S., Babović M., Petrović, M., Bogdanov, N., Vuković, O. (2010) *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, UNDP, Beograd pp.1-120
7. Council of the European Union (2004) Joint report by the Commission and the Council on social inclusion, Brussels.
8. Čalić, M-Ž. (2004) *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: CLIO.
9. EC (2003) Laeken' indicators – detailed calculation methodology, Working group 'Statistics on income, poverty and social exclusion', working paper.
10. EC (2008) Poverty and Social Exclusion in Rural Areas – Final Study Report
11. Ersado, L. (2006) Rural Vulnerability in Serbia. In: Human Development Network
12. Europe and Central Asia Region, Key Emerging and Conceptual Issues, The World Bank, Washington
13. Government of Republic of Serbia (2008) *Monitoring Social Inclusion in Serbia*, Belgrade
14. Haase, T. and Walsh, K. (2007) Measuring Rural Deprivation – Literature Review and Issues Arising, Report to the Rural Development Advisory Committee, Dublin: Pobal.
15. http://siteresources.worldbank.org/INTECAREGTOPPOVRED/Resources/Min_aPETROVIC.pdf
16. http://www.who.int/social_determinants/media/sekn_meaning_measurement_experience_2008.pdf.pdf
17. Marlier, E, Atkinson, A.B, Cantillon, B, Nolan, B. (2007) *The EU and Social Inclusion*, The Policy Press, Bristol.
18. Mathieson, j., Popay, J., Enoch, E., Escorel, S., Hernandez, M., Johnston, H. and Rispel, L. (2008) Social Exclusion - Meaning, measurement and experience and links to health inequalities - A review of literature, SEKN, WHO CSDH, Lancaster University,

Natalija Bogdanov, Ph.D., Slobodan Cvejić, Ph.D.

19. Milanovic, Branko (1990) *Poverty in Poland, Hungary, and Yugoslavia in the years of crisis, 1978-87*, Policy Research Working Paper Series 507, The World Bank, Washington
20. Pejovic, S. (1966) *The Market Planned economy of Yugoslavia*, University of Minnesota, pp 160
21. Rowntree, Benjamin Seebohm (1901), *Poverty: A study of town life*, Macmillian and CO, p 298.
22. Sen, Amartya (1983): *Poor, Relatively Speaking*. Oxford Economic Papers, 35, 153-169
23. Shucksmith, M. and Chapman, P. (1998) Rural Development and Social Exclusion, European Society for Rural Sociology, Sociologia Ruralis Volume 38, No. 2
24. Statistical Office of the Republic of Serbia, World Bank, DFID (2008) *LSMS - Living Standard Measurement Study Serbia 2002-2007* ed.by Vukmanovic D., Rachel Smith Govoni, Belgrade.
25. Stropnik, N. (1994) Linija siromaštva . osnovni koncepti, *Revija za. Socijalnu politiku*, god. I, br. 1, str. 25-35, Zagreb
26. SIPRU - Social Inclusion and Poverty Reduction Unit and the Statistical Office of the Republic of Serbia (2010) *Monitoring Social Inclusion in Serbia*, Belgrade
27. Šljukic S. (2011) Seljaštvo između ideologije i teorije, *Kultura polisa*, god. VIII br.15, str. 319-334

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

УДК: 316.334.55(497.11)

СИРОМАШТВО И СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ У РУРАЛНОЈ СРБИЈИ - положај породичних газдинстава

Наталија Богданов¹, Слободан Цвејић²

¹ Универзитет у Београду Пољопривредни факултет, Београд, Србија

² Универзитет у Београду Филозофски факултет, Београд, Србија

Резиме

У овом раду разматра се социјална укљученост у руралним подручјима Србије, са посебним освртом на финансијско сиромаштво пољопривредних домаћинстава. Наш фокус је на обиму и узроцима сиромаштва. Истраживање је спроведено путем анкете на стратификованом узорку руралних домаћинстава. Стратуми су дефинисани тако да одражавају хетерогене географске и социо-економске карактеристике руралних подручја Србије. Финансијско сиромаштво је мерено у складу са методологијом ЕУ, односно на основу прихода, а не потрошње. Линија сиромаштва је дефинисана као 60% медијане укупног готовинског прихода домаћинстава по потрошачкој јединици на националном нивоу. Резултати су представљени у зависности од типа домаћинстава и према руралним подручјима.

Кључне речи: Рурално сиромаштво, Социјална искљученост, Србија, Породична газдинства

Ауторова адреса:

Др Наталија Богданов
Пољопривредни факултет
Немањина 6
11080 Београд
е-mail: natalija.bogdanov@agrif.bg.ac.rs

РАЗВОЈ ТРЖИШНЕ ПРОИЗВОДЊЕ РАТАРСКИХ ПРОИЗВОДА КАО ЧИНИЛАЦ СМАЊЕЊА РУРАЛНОГ СИРОМАШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ¹

С. Стевановић², М. Ђоровић²

Резиме: У раду је истраживан развој тржишне производње важнијих ратарских производа по окрузима 2009. године у циљу смањења руралног сиромаштва у Републици Србији. Сличности округа према анализираним обележјима представљене су методом комплетног повезивања хијархијске кластер анализе, чији су резултати приказани дендограмом.

Производња пшенице и кукуруза у Републици Србији, а посебно у Војводини, се карактерише са високим степеном тржишности. Поред повољних климатских услова, плодно земљиште и традиционалне навике у производњи у највећој мери су утицали на високу заступљеност ових ратарских култура у структури пољопривредне производње. Близина и концентрација прерађивачких капацитета су пресудни за високу заступљеност шећерне репе и сунцокрета у структури ратарске производње у Војводини. Због специфичних захтева у погледу прераде, ове производње су у целости тржишне. Услед велике потрошње у домаћинствима, производња пасуља и кромпира има нижу тржишност у односу на остале анализираних ратарске културе. Заступљеност традиционалног начина гајења пасуља, као међуусева у производњи кукуруза, додатно утиче на ниску тржишност. Могућност гајења на већим надморским висинама, у односу на друге ратарске културе, утицала је на концентрацију производње и специјализацију произвођача кромпира у окрузима југозападног подручја централне Србије.

Ако се има у виду да је подручје Републике Србије према ОЕЦД методологији претежно рурално, поред Београдског који је претежно урбани, и 6 округа који су прелазни, повећање степена тржишности ратарске и укупне

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републике Србије

² Др Симо Стевановић, ванред. проф., др Милутин Т. Ђоровић, ред. проф., Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет.
е-mail: simo.stevanovic@agrif.bg.ac.rs, djormi@agrif.bg.ac.rs

пољопривредне производње, сигурно ће утицати на смањење руралног сиромаштва.

Кључне речи: тржишна производња, ратарски производи, окрузи, Република Србија, рурално сиромаштво.

1. Увод

Оправданост истраживања развоја тржишне производње у пољопривреди Републике Србије произлази из крупних промена насталих на светској економској сцени, укупног привредног развоја, испољених рецесивних тенденција и противречја развоја крајем прошлог и почетком овог века, као и неопходности сагледавања одређених специфичности у развоју пољопривреде под утицајем привредно-системских и економских промена. Због свега тога, постоји потреба за добијањем актуелних научних сазнања о развоју тржишне производње у пољопривреди у измењеном унутрашњем и спољашњем тржишном окружењу. Утолико пре, што је извоз пољопривредних производа једна од ретких позитивних ставки у спољнотрговинском билансу Републике Србије.

У пољопривреди су остварене значајне квалитативне промене које се првенствено огледају у порасту степена тржишности производње, високом степену деаграризације, повећању нивоа продуктивности, смањењу учешћа примарне производње и повећању учешћа прерађивачких индустрија у структури БДП и др. Процес индустријализације утиче на развој тржишта аграрних производа, обезбеђује савремене инпуте за пољопривреду, алоцира вишкове радне снаге из пољопривреде и тако ствара услове за бржи привредни развој. Укупан привредни развој, а посебно индустријски, утиче на развој пољопривреде. Развој тржишне производње је јасан показатељ привредног и материјалног развоја земље. Тржишна производња у пољопривреди у директној је вези са интензитетом и брзином укупног привредног и индустријског развоја.

Ратарска производња је значајан сегмент укупног развоја пољопривреде. Она представља основу за развој сточарске производње и прерађивачких индустрија. Развој ратарске производње предуслов је за диверсификацију агроиндустријског сектора. Велике су разлике у природним и економским условима за развој ратарске производње. Оне утичу на обим производње и степен тржишности по окрузима у Републици Србији.

Циљ рада је да се утврди развој тржишне производње ратарских производа по окрузима као чинилац смањења сиромаштва у руралним подручјима Републике Србије. То је утолико важније (Богданов, Стојановић, 2006:61) ако се има у виду да је подручје Републике Србије према ОЕЦД

методологији претежно рурално (18 од 25 округа), поред Београдског који је претежно урбани, и 6 округа који су прелазни.

Повећање обима и степена тржишности ратарске, односно укупне пољопривредне производње, утицаће на смањење руралног сиромаштва и на развој пољопривреде, односно укупне пивреде у Републици Србији.

Резултати истраживања, кроз сагледавање већег броја обележја, могу послужити као модел за одређивање оптималне производне рејонизације и примену јединствене аграрне политике према окрузима, односно општинама које припадају истом кластеру.

2. Метод рада и извори података

Компаративном анализом утврђено је да постоји значајна издиференцираност округа према степену тржишности важнијих ратарских производа. Поред обима и степена тржишности, у раду су сагледане и разлике у обиму и структури производње, приноса, површина и нивоа развијености по окрузима у Републици Србији.

Анализа степена тржишности/обима производње обављена је за три важније¹ групе ратарских производа: а) пшеница и кукуруз; б) шећерна репа и сунцокрет; ц) пасуљ и кромпир.

За рангирање округа применом кластер анализе извршено је на основу 39 обележја распоређених у три групе: **а) земљишних капацитета (11, од x_1 - x_{11})** (x_1 -учешће обрадивих у пољопривредним површина, x_2 -учешће површина под ораницама и баштама у обрадивим површинама, x_3 -учешће површина под житима у ораничним површинама, x_4 -учешће површина под пшеницом у површинама под житима, x_5 -учешће површина под кукурузом у површинама под житима, x_6 -учешће површина под индустријским биљем у ораничним површинама, x_7 -учешће површина под шећерном репом у површинама под индустријским биљем, x_8 -учешће површина под сунцокретом у површинама под индустријским биљем, x_9 -учешће површина под повртним биљем у ораничним површинама, x_{10} -учешће површина под пасуљем у површинама под повртним биљем, x_{11} -учешће површина под кромпиром у површинама под повртним биљем), **б) производње (24, од x_{12} - x_{35})** (x_{12} -површине под пшеницом у ха, x_{13} -приноси пшенице у т/ха, x_{14} -производња пшенице у тонама, x_{15} -степен тржишности производње пшенице, x_{16} -површине под кукурузом у ха, x_{17} -приноси кукуруза у т/ха, x_{18} -производња кукуруза у тонама, x_{19} -степен тржишности производње кукуруза, x_{20} -површине под шећерном репом у ха, x_{21} -приноси шећерне репе у т/ха, x_{22} -производња шећерне репе у тонама, x_{23} -

¹ У годишњаку Општине у Републици Србији, РЗС, на нивоу општина/округа прате се подаци код жита за пшеницу и кукуруз, код индустријског биља за шећерну репу и сунцокрет и код повртног биља за пасуљ и кромпир.

степен тржишности производње шећерне репе, x_{24} -површине под сунцокретом у ха, x_{25} -приноси сунцокрета у т/ха, x_{26} -производња сунцокрета у тонама, x_{27} -степен тржишности производње сунцокрета, x_{28} -површине под пасуљем као чистим усевам у ха, x_{29} -приноси пасуља у т/ха, x_{30} -производња пасуља у тонама, x_{31} -степен тржишности производње пасуља, x_{32} -површине под кромпиром у ха, x_{33} -приноси кромпира у т/ха, x_{34} -производња кромпира у тонама, x_{35} -степен тржишности производње кромпира) и **ц) развијености (4, од x_{36} - x_{39})** (x_{36} -НД/становнику, x_{37} -учешће пољопривреде у НД привреде, x_{38} -процент повећања/смањења броја становника 2009. у односу на 2002. годину, x_{39} -процент пољопривредног становништва).

На основу података по општинама, тестирањем (т-тест) је утврђено да, постоји значајна разлика између средње вредности и медијане израчунатих за податке на нивоу округа, јер анализирана обележја по општинама не представљају нормалну дистрибуцију података на нивоу округа. Рангирање округа према анализираним обележјима извршено је на основу медијалне вредности података по општинама. За свако од наведених обележја извршено је рангирање округа од 1-25, при чему је ранг 1 најбољи, а ранг 25 најлошији.

Сличност округа према анализираним обележјима ратарских култура представљена је методом комплетног повезивања хијархијске кластер анализе, а резултати су приказани дендограмом и картограмом.

За анализу посматраних обележја (x_1 - x_{35}) коришћени су подаци публикације Републичког завода за статистику, Општине у Републици Србији 2009. године. Од 2006. године не објављују се подаци по окрузима, за обележја развијености (x_{36} - x_{39}), те је за та обележја коришћена публикација Општине у Републици Србији 2005. године.

3. Тржишност производње пшенице и кукуруза

Жита представљају водеће пољопривредне производе у великом броју земаља света. За највећи део становништва, она су још увек главна храна. Преко 50% енергетске вредности просечног дневног светског obroка у исхрани становништва обезбеђује се из ове групе производа. Осим великог учешћа у исхрани становништва, житарице представљају основу за развој интензивне сточарске производње, а и значајна су индустријска сировина (Ђоровић и сар., 2006:93).

До скоро су пшеница и кукуруз представљали синониме за претежно натуралне ратарске културе. На сељачким газдинствима првенствено су задовољавали потребу хлебног жита, док се вишак спорадично појављивао само у родним годинама. Са привредним развојем и растом продуктивности рада постају тржишни производи и селе се на веће површине и подручја са повољнијим природним условима. Са променама у привредном развоју, значајно се мењају структура засејаних површина, обим производње и приноси по хектару пшенице и кукуруза и тако од некада дефицитарних, постају суфицитарни производи.

Подаци из 2009. године, указују на велику распрострањеност пшенице и кукуруза на територији Србије. У структури засејаних површина пшеница је учествовала са 17,2%, а кукуруз са 36,6%.

Табела 1. Степен тржишности, производња, површине и приноси пшенице по окрузима у Србији 2009. године

Table 1 The degree of marketability, production, areas and yields of wheat by districts in the Serbia in 2009

	Тржишност производње		Производња		Површина		Принос	
	тржишни вишак 000 т	степен тржишности %	000 т	%	000 ха	%	т/ха	%
Р. Србија	990,9	47,93	2067,6	100,0	567,7	100,0	3,64	100,0
Ц. Србија	138,3	15,79	876,1	42,4	266,0	46,9	3,29	90,4
АП Војводина	852,6	71,56	1191,4	57,6	301,7	53,1	3,95	108,4
Београд-Град	-104,7	-98,15	106,7	5,2	28,9	5,1	3,69	101,4
Севернобачки	85,6	71,29	120,1	5,8	31,1	5,5	3,86	105,8
Средњобанатски	151,8	76,79	197,7	9,6	53,1	9,4	3,72	102,1
Севернобанатски	69,7	70,06	99,5	4,8	31,1	5,5	3,20	87,8
Јужнобанатски	147,0	73,24	200,7	9,7	51,5	9,1	3,90	106,9
Западнобачки	126,3	74,70	169,1	8,2	39,0	6,9	4,34	119,2
Јужнобачки	157,0	67,15	233,8	11,3	54,2	9,5	4,32	118,5
Сремски	115,3	67,54	170,7	8,3	41,6	7,3	4,10	112,6
Мачвански	32,4	36,70	88,3	4,3	25,4	4,5	3,48	95,6
Колубарски	3,0	9,12	32,9	1,6	11,2	2,0	2,93	80,5
Подунавски	21,6	43,35	49,9	2,4	13,7	2,4	3,65	100,3
Браничевски	45,0	51,21	87,9	4,3	27,3	4,8	3,22	88,4
Шумадијски	34,9	50,35	69,4	3,4	19,1	3,4	3,64	99,9
Поморавски	19,3	37,60	51,5	2,5	13,5	2,4	3,82	104,9
Борски	27,5	49,61	55,5	2,7	17,2	3,0	3,22	88,5
Зајечарски	19,5	41,39	47,1	2,3	15,5	2,7	3,05	83,6
Златиборски	-23,8	-299,86	7,9	0,4	2,8	0,5	2,86	78,6
Моравички	-2,1	-10,28	20,5	1,0	6,3	1,1	3,28	90,0
Рашки	-11,3	-72,52	15,6	0,8	5,0	0,9	3,14	86,3
Расински	8,2	19,50	41,8	2,0	11,9	2,1	3,51	96,3
Нишавски	25,6	39,00	65,7	3,2	21,3	3,7	3,09	84,8
Топлички	14,4	48,09	30,0	1,4	11,2	2,0	2,67	73,4
Пиротски	6,2	31,98	19,4	0,9	6,2	1,1	3,15	86,4
Јабланички	18,9	35,57	53,3	2,6	18,6	3,3	2,86	78,5
Пчињски	3,5	10,77	32,9	1,6	11,2	2,0	2,94	80,7

Извор: Републички завод за статистику, Београд

Тржишност производње пшенице је значајно опала, са 46,7% на 27,4%. Продајом и откупом обухваћено је око 27%, а прометом преко сељачке пијаце одлазе изузетно мале количине, око 0,2% укупне производње. Такође, тржишност производње кукуруза је опала, са 10,8%, на 6,9%. Продајом и откупом је обухваћен изузетно мали део производње, око 7%, а прометом преко сељачке пијаце око 0,3% (Ђоровић, Стевановић, 2006:216).

Табела 2. Степен тржишности, производња, површине и приноси кукуруза по окрузима у Србији 2009. године

Table 2 The degree of marketability, production areas and yields of corn by counties in the Serbia in 2009

	Тржишност производње		Производња		Површина		Принос	
	тржишн и вишак 000 т	степен тржишности %	000 т	%	000 ха	%	т/ха	%
Р. Србија	3999,5	62,53	6396,3	100,0	1208,6	100,0	5,29	100,0
Ц. Србија	758,8	31,67	2396,0	37,5	530,9	43,9	4,51	85,3
АП Војводина	3240,7	81,01	4000,3	62,5	677,8	56,1	5,90	111,5
Београд-Град	125,5	46,07	272,3	4,3	54,2	4,5	5,03	95,0
Севернобачки	390,2	86,93	448,9	7,0	77,2	6,4	5,82	109,9
Средњобанатски	423,7	82,31	514,7	8,0	88,2	7,3	5,84	110,3
Севернобанатски	283,7	83,49	339,8	5,3	70,5	5,8	4,82	91,1
Јужнобанатски	720,2	79,68	903,9	14,1	146,5	12,1	6,17	116,6
Западнобачки	390,9	81,97	476,8	7,5	76,9	6,4	6,20	117,2
Јужнобачки	510,5	77,58	658,1	10,3	105,8	8,8	6,22	117,5
Сремски	521,4	79,22	658,1	10,3	112,8	9,3	5,84	110,3
Мачвански	126,0	35,04	359,5	5,6	70,3	5,8	5,11	96,6
Колубарски	60,0	38,96	154,0	2,4	32,9	2,7	4,68	88,4
Подунавски	61,8	39,31	157,1	2,5	38,9	3,2	4,04	76,3
Браничевски	127,7	50,50	252,8	4,0	60,9	5,0	4,15	78,5
Шумадијски	77,4	43,21	179,0	2,8	35,6	2,9	5,02	94,9
Поморавски	114,2	48,88	233,6	3,7	52,4	4,3	4,46	84,2
Борски	-4,6	-7,25	63,9	1,0	16,9	1,4	3,78	71,5
Зајечарски	7,7	9,63	80,0	1,3	18,8	1,6	4,26	80,5
Златиборски	-5,9	-20,92	28,4	0,4	8,4	0,7	3,40	64,2
Моравички	20,6	28,47	72,4	1,1	15,7	1,3	4,62	87,2
Рашки	18,2	27,13	67,2	1,1	13,3	1,1	5,06	95,6
Расински	41,1	25,05	163,9	2,6	32,4	2,7	5,06	95,6
Нишавски	7,7	6,23	123,2	1,9	30,4	2,5	4,05	76,5
Топлички	-2,7	-6,34	42,6	0,7	11,5	1,0	3,69	69,8
Пиротски	0,4	1,50	26,9	0,4	7,0	0,6	3,85	72,8
Јабланички	-8,2	-9,54	85,9	1,3	21,2	1,8	4,06	76,7
Пчињски	-9,7	-29,27	33,3	0,5	10,2	0,8	3,26	61,7

Извор: Републички завод за статистику, Београд

Изражене су разлике у степену тржишности производње пшенице и кукуруза, како по макрорегионима, тако и по окрузима. Тако је 2009. године тржишност производње пшенице у Србији износила је 47,9%, у Војводини 71,6%, а у централној Србији само 15,8%. Разлике између подручја су изражене и код тржишности производње кукуруза. Наиме, степен тржишности кукуруза у Србији износио је 62,5%, Војводини 81,0%, а у централној Србији 31,7%. Слично је и код обима производње пшенице и кукуруза. У Војводини произведено 57,6% пшенице и 62,5% кукуруза, а у централној Србији само 42,4% пшенице и 37,5% кукуруза.

Поред Београда, дефицит производње пшенице забележен је у још у Златиборском, Моравичком и Рашком округу. У три округа Војводине (Јужнобачки, Јужнобанатски и Средњобанатски) производи се скоро 30% пшенице. У њима је за око 18% већи принос по ха у односу на просечан принос у Србији.

Код кукуруза дефицит производње 2009. године, поред Београда, постојао је у 5 округа (Борски, Златиборски, Топлички, Јабланички и Пчињски) централне Србије. Трећина производње кукуруза обезбеђена је из 3 округа (Јужнобанатски Сремски и Јужнобачки) Војводине. У тим окрузима принос по ха већи је од 10-18% од просечног приноса оствареног у Србији.

Наведени подаци указују да се ради о значајном степену концентрације производње пшенице и кукуруза и да је лоцирана на простору Војводине. Компаративни природни услови и плодност земљишта, опредељујући су фактори који утичу на степен тржишности производње пшенице и кукуруза у Србији.

Испољене регионалне разлике у кретању тржишности анализираних култура утичу и на заступљеност сточарске производње, посебно свињарске, која је традиционално везана за производњу кукуруза. Релативно ниска тржишност производње кукуруза (Стевановић, 2002:287) у вези је са чињеницом да се кукуруз у великој мери користи за сточну храну на сељачким газдинствима. Зато се тржишност производње кукуруза овде може посматрати индиректно преко сточарства и производње меса и млека. С обзиром на ову чињеницу, приликом анализе тржишности производње кукуруза може се говорити о њена два вида: прво, о непосредној тржишности, која се остварује реализацијом кукуруза на тржишту и друго, посредној, која се остварује преко тржишности сточарских производа.

4. Тржишност производње шећерне репе и сунцокрета

У односу на друге ратарске усеве, производња индустријских култура карактерише се по специфичним економским и развојним обележјима. Повећањем заступљености индустријског биља у структури засејаних површина обезбеђују се сировине за прерађивачке индустрије. Изградња

великих, најчешће предимензионираних, капацитета за прераду пољопривредних производа утицала је на промену структуре коришћења обрадивих површина у корист индустријског биља. Према подацима за 2009. годину, у структури ораничних површина индустријско биље је учествовало са 12,2%, што је за 2,0% мање у односу на 2006. годину, односно за 2,5% више у односу на 1991.¹ годину (Стевановић, 2001:139).

Табела 3. Производња, површине и приноси шећерене репе по окрузима у Србији 2009. године
Table 3 Production, areas and yields of sugar beet by districts in the Serbia in 2009

	Производња		Површина		Принос	
	000 т	%	000 ха	%	т/ха	%
Република Србија	2797,6	100,0	61,4	100,0	45,56	100,0
Централна Србија	99,8	3,6	2,3	3,7	44,14	96,9
АП Војводина	2697,8	96,4	59,1	96,3	45,62	100,1
Београд-Град	90,6	3,2	1,9	3,1	47,39	104,0
Севернобачки	190,7	6,8	4,3	7,0	44,68	98,1
Средњобанатски	222,4	7,9	5,6	9,1	39,92	87,6
Севернобанатски	189,9	6,8	5,1	8,3	37,18	81,6
Јужнобанатски	253,2	9,0	5,5	9,0	45,63	100,2
Западнобачки	728,1	26,0	15,2	24,8	47,76	104,8
Јужнобачки	632,5	22,6	13,1	21,3	48,41	106,3
Сремски	481,1	17,2	10,3	16,8	46,55	102,2
Мачвански	0,8	0,0	0,0	0,1	20,00	43,9
Колубарски	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Подунавски	2,9	0,1	0,1	0,1	32,39	71,1
Браничевски	1,0	0,0	0,0	0,0	33,45	73,4
Шумадијски	1,9	0,1	0,1	0,1	24,39	53,5
Поморавски	0,4	0,0	0,0	0,0	25,94	56,9
Борски	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Зајечарски	0,1	0,0	0,0	0,0	9,58	21,0
Златиборски	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Моравички	0,1	0,0	0,0	0,0	22,67	49,7
Рашки	0,1	0,0	0,0	0,0	26,00	57,1
Расински	2,1	0,1	0,1	0,1	25,22	55,3
Нишавски	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Топлички	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Пиротски	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Јабланички	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Пчињски	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0

Извор: Републички завод за статистику, Београд

¹ У подацима за Републику Србију о заступљености индустријског биља у структури ораничних површина 1991. године укључени су и подаци за АП Косово и Метохија.

Велике су разлике у заступљености индустријског биља у структури ораничних површина по макрорејонима Србије. Према подацима за 2009. годину, у укупним ораничним површинама индустријско биље у централној Србији заступљено је са свега 1,9%, а у Војводини са 23,4%. Посматрано по окрузима, заступљеност се креће, од највиших 32,2% у Јужнобачком, до најнижих 13,6% у Севернобачком округу. У централној Србији заступљеност је симболична, са изузетком Борског 4,7%, Браничевског 3,6% и Мачванског округа 3,2%. Слично је и са производњом и засејаним површина. У Војводини је произведено 96,4% шећерне репе и 92,8% сунцокрета, а у централној Србији само 3,6% шећерне репе и 7,2% сунцокрета. У три округа Војводине (Западнобачки, Јужнобачки и Сремски) производи се преко 65% шећерне репе. У тим окрузима принос по ха већи је за око 4-6%. Остали окрузи Војводине учествују од 3-10%. Производња шећерне репе у централној Србији симболично је заступљена, само у четири округа (Подунавски, Расински, Браничевски и Мачвански).

Смањење обима производње и засејаних површина под шећерном репом резултат је негативних тенденција у привреди Србије насталих после 1990. године. Овакав тренд довео је до изузетно ниског степена коришћења прерађивачких капацитета у индустрији шећера. У том периоду забележен је значајан дефицит у производњи шећера. Имајући у виду изграђене капацитете и чињеницу да низак степен коришћења капацитета негативно утиче на конкурентност производње, овој производњи мора се посветити знатно више пажње од стране државе и прерађивача шећерне репе (шећерана)¹.

У капацитетима и производњи јестивог уља **сунцокрет** је доминантна сировина ове индустрије. Преко 80% производње и капацитета за прераду су у Војводини. Нажалост, због предимензионисаности капацитета и небриге уљара за производњу сунцокрета, капацитети се користе само око 50%. Повећавањем обима производње сунцокрета Србија би могла да оствари знатне вишкове уља за извоз на инострано тржиште (Николић Марија, Васиљевић Зорица, 1997).

На простору Војводине лоцирано је 91,5% површина под сунцокретом, а у централној Србији 8,5%. Преко 70% производње сунцокрета концентрисано је у окрузима Баната (Средњобанатски, Севернобанатски и Јужнобанатски). У њима је принос по ха сунцокрета већи 2-6% у односу на просечан принос у Србији. Остали окрузи Војводине учествују у производњи

¹ Некада су шећеране бесплатно обезбеђивале семе, средства за заштиту, минерално ђубриво и механизацију за вађење и транспорт корена шећерне репе до најближе откупне станице. Сећамо се и негативних примера, када су шећеране у време хиперинфлације касниле са исплатом испоручених сировина. Негативна искустава из прошлости остављају последице, не само на производњу шећерне репе, већ и на пољопривреду Србије.

сунцокрета од 4-6%. Производња сунцокрета у централној Србији заступљена је само у два округа (Браничевски и Борски) са око 8,0 хиљ. тона.

Табела 4. Производња, површине и приноси сунцокрета по окрузима у Србији 2009. године
Table 4 Production, areas and yields of sunflower by districts in the Serbia in 2009

	Производња		Површина		Принос	
	000 т	%	000 ха	%	т/ха	%
Република Србија	377,5	100,0	157,3	100,0	2,40	100,0
Централна Србија	27,3	7,2	13,3	8,5	2,05	85,4
АП Војводина	350,2	92,8	144,0	91,5	2,43	101,3
Београд-Град	3,6	0,9	1,5	1,0	2,35	97,7
Севернобачки	22,9	6,1	10,0	6,4	2,29	95,3
Средњобанатски	95,1	25,2	38,7	24,6	2,46	102,3
Севернобанатски	46,3	12,3	20,4	12,9	2,28	94,8
Јужнобанатски	124,5	33,0	48,7	31,0	2,55	106,4
Западнобачки	24,2	6,4	10,1	6,4	2,41	100,2
Јужнобачки	21,2	5,6	9,7	6,2	2,18	91,0
Сремски	16,1	4,3	6,4	4,1	2,49	104,0
Мачвански	0,4	0,1	0,2	0,1	2,06	85,8
Колубарски	0,1	0,0	0,1	0,0	1,98	82,5
Подунавски	1,8	0,5	0,9	0,6	1,98	82,6
Браничевски	7,8	2,1	4,3	2,7	1,82	75,7
Шумадијски	3,4	0,9	1,6	1,0	2,17	90,3
Поморавски	0,5	0,1	0,2	0,1	2,18	90,8
Борски	8,0	2,1	3,6	2,3	2,25	93,7
Зајечарски	1,3	0,4	0,7	0,5	1,78	74,1
Златиборски	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Моравички	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Рашки	0,0	0,0	0,0	0,0	1,67	69,5
Расински	0,2	0,1	0,2	0,1	1,54	64,3
Нишавски	0,0	0,0	0,0	0,0	1,88	78,1
Топлички	0,0	0,0	0,0	0,0	3,00	125,0
Пиротски	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,0
Јабланички	0,2	0,1	0,1	0,1	2,15	89,5
Пчињски	0,0	0,0	0,0	0,0	0,80	33,3

Извор: Републички завод за статистику, Београд

С обзиром на стање у производњи шећерне репе и сунцокрета, намећу се две логичне дилеме: прва, зашто се често увозе производи прехранбене индустрије који се у Србији могу производити у довољним количинама, па чак и извозити, и друго, зашто се не производе веће количине индустријског биља и његових прерађевина, за којима постоји стална тражња на светском

тржишту? Тиме би се упослили прерађивачки капацитети, променила структура коришћења ораничних површина у корист индустријског биља, као и упослила радна снага у пољопривреди.

Разлози за овакво стање у производњи индустријског биља могли би се груписати у спољашње и унутрашње. У спољашње спадају ниво привредне развијености земље, промене у структури тражње за овим производима, ниво диверсификације привреде, као и повезаност прерађивачких индустрија и производњи сировина за те индустрије. У унутрашње факторе спадају селекција, агротехника, механизација производње индустријског биља, обезбеђеност стручном радном снагом и др. (Цвијановић, 1994:14).

5. Тржишност производње пасуља и кромпира

Велики значај кромпира, не само у исхрани становништва и стоке, већ и као врло племените сировине у разним гранама индустрије, сврстава ово поврће у главни светски повртарски производ. Пасуљ је врло распрострањен у светској повртарској производњи и традиционално се користи за исхрану становништва. Има изузетно високу хранљиву, биолошку и протеинску вредност. Пријатног је укуса и драгоцену сировину прехранбеној индустрији (Ђоровић и сар., 2007: 111-112).

Раније су пасуљ и кромпир, поред хлебних жита, били кључни за исхрану становништва ван сезоне производње. Због велике потрошње у домаћинствима тржишни вишкови су постојали само у родним годинама. Механизовање производње кукуруза значајно је смањило могућности производње пасуља као међуусева. Потискивање пасуља из производње кукуруза није пратио прелазак на производњу пасуља као чистог усева. То је у претходном периоду, поред других фактора, утицало на осцилације у производњи пасуља. Као и код других ратарских култура, приноси пасуља зависе од климатских услова, сортимената и агротехничких мера. С обзиром да су у последњих двадесет година забележене значајне климатске промене, то се одразило на колебања у производњи пасуља.

У структури засејаних површина под повртним биљем 2009. године у Србији, површине под пасуљем су учествовале са 13,8%, а под кромпиром са 28,4%. У централној Србији то учешће за пасуљ износи 15,8%, а кромпир 29,5%, а у Војводини за пасуљ 9,8%, а кромпир са 25,0%.

Тржишност производње пасуља је на нивоу од око 19,4%. Продајом и откупом је обухваћено око 14% годишње производње, а прометом преко сељачке пијаце око 6% (Ђоровић и сар., 2008:115).

Степен тржишности производње пасуља у Србији 2009. године износио је 15,6%, централној Србији 11,2%, а у Војводини 31,7%. Поред Београда, дефицит производње пасуља забележен је у још 6 округа централне Србије

(Колубарски, Поморавски, Златиборски, Моравички, Рашки и Расински) и једном округу Војводине (Севернобачки). У пет округа (Браничевски, Борски, Топлички, Пиротски и Јабланички), са степеном тржишности производње преко 50%, обезбеђује се трећина производње пасуља.

Табела 5. Степен тржишности, производња, површине и приноси пасуља по окрузима у Републици Србији 2009. године
Table 5 The degree of marketability, production, areas and yields of beans by districts in the Serbia in 2009

	Тржишност производње		Производња		Површина		Принос	
	тржишн и вишак 000 т	степен тржишности %	000 т	%	000 ха	%	т/ха	%
Република Србија	7207	15,55	46,3	100,0	38,0	100,0	1,22	100,0
Централна Србија	4101	11,23	36,5	78,8	32,4	85,3	1,13	92,4
АП Војводина	3106	31,68	9,8	21,2	5,6	14,7	1,43	117,7
Београд-Град	-4710	-154,83	3,0	6,6	2,3	6,0	1,34	109,8
Севернобачки	-187	-51,37	0,4	0,8	0,2	0,6	1,52	125,0
Средњобанатски	395	32,56	1,2	2,6	0,9	2,4	1,35	110,7
Севернобанатски	303	36,46	0,8	1,8	0,8	2,1	1,05	86,5
Јужнобанатски	3	0,27	1,1	2,4	0,9	2,3	1,26	103,5
Западнобачки	613	41,76	1,5	3,2	0,7	1,9	2,04	167,2
Јужнобачки	1395	48,24	2,9	6,2	1,6	4,2	1,80	147,5
Сремски	584	30,24	1,9	4,2	1,7	4,5	1,14	93,4
Мачвански	448	16,27	2,8	5,9	2,2	5,7	1,27	104,1
Колубарски	-207	-19,66	1,1	2,3	1,2	3,0	0,91	74,9
Подунавски	175	13,76	1,3	2,7	1,2	3,0	1,10	90,5
Браничевски	2734	56,63	4,8	10,4	5,8	15,1	0,84	68,9
Шумадијски	483	25,57	1,9	4,1	1,5	3,9	1,27	104,3
Поморавски	-11	-0,59	1,9	4,1	1,7	4,4	1,12	91,9
Борски	1376	56,23	2,4	5,3	2,2	5,9	1,09	89,4
Зајечарски	203	15,24	1,3	2,9	1,9	5,1	0,69	56,7
Златиборски	-511	-57,22	0,9	1,9	0,8	2,2	1,06	87,3
Моравички	-239	-29,84	0,8	1,7	0,7	1,9	1,13	92,4
Рашки	-697	-106,41	0,7	1,4	0,7	1,9	0,90	73,7
Расински	-775	-69,63	1,1	2,4	1,2	3,1	0,96	78,6
Нишавски	1069	31,70	3,4	7,3	3,2	8,5	1,05	85,9
Топлички	866	52,14	1,7	3,6	1,6	4,3	1,01	82,9
Пиротски	865	54,00	1,6	3,5	1,1	3,0	1,40	114,5
Јабланички	2241	58,33	3,8	8,3	2,4	6,4	1,57	129,1
Пчињски	791	37,68	2,1	4,5	1,5	3,8	1,44	118,2

Извор: Републички завод за статистику, Београд

У структури површина под пасуљем централна Србија учествује са 85,3%, а Војводина са 14,7%. Међутим, због већих просечних приноса пасуља у Војводини за скоро 50% (1,43т/ха) у односу на централну Србију (1,13т/ха), Војводина у структури укупне производње пасуља учествује са 21,2%, а централна Србија са 78,8%. У структури производње пасуља Браничевски округ учествује са 10,4%, Јабланички 8,3%, Јужнобачки 6,2%, Нишавском 7,3% и Борском 5,3%. У структури засејаних површина под пасуљем Браичевски округ учествује са 15,1%, Нишавски 8,5% и Јабланички 6,4%. Највећи просечан принос пасуља (2,04т/ха) оставрен је у Западнобачком округу и већи је за 67,2% од просечног приноса у Србији. Следе га Јужнобачки са приносима већим за 47,5%, Јабланички 29,1%, Пчињски 18,2% и Пиротски 14,5%.

Негативне тенденције кретања приноса у Србији резултат су и чињенице да су површине под пасуљем концентрисане у приватном власништву земљорадничких газдинстава, чији циљ нису високи приноси, већ производња пре свега за сопствене потребе, са што мање улагања у производњу (Влаховић и сар., 2006:93).

На нижем нивоу привредне развијености, **кромпир** је незаменљива намирница у исхрани становништва, па га многи по значају поистовећују са хлебом. Првенствено је намењен људској исхрани, мада се користи и за потребе прехранбене индустрије¹ и исхрану стоке. Поједини рејони у Србији познати су као велики произвођачи и извозници кромпира.

Тржишност производње кромпира је опала са 9,5% на 5,5%. Продајом и откупом обухваћен је веома мали део производње, око 2%, а прометом преко сељачке пијаце, нешто мало више - око 3% (Ђоровић, Стевановић, 2007:172).

Укупна тржишност производње кромпира 2009. године износила је 36,7%, са израженим разликама по макрорејонима и окрузима. Тржишност производње кромпира у централној Србији износила је 34,1%, а у Војводини 43,0%. Поред Београда, дефицит производње кромпира забележен је још само у по једном округу Војводине (Јужнобанатски) и централне Србије (Топлички). Суфицит производње од преко 50% забележен је у 2 округа Војводине (Западнобачки и Јужнобачки) и 3 округа централне Србије (Златиборски, Моравчки и Рашки). Према подацима за 2009. годину, преко 30% производње кромпира пореклом је из 2 округа централне Србије (Златиборски, Моравчки) и једног из Војводине (Јужнобанатски). У овим окрузима приноси кромпира већи су за 30-80% од просечно остварених у Србији. Наведено указује на висок степен концентрације производње кромпира насталу под утицајем компаративних природних услова. И поред високог учешћа централне Србије у засејаним површинама од 77,6%, због већих просечних приноса у Војводини (15,2 т/ха) у односу на централну

¹ Производња скроба, чипса, алкохола, ...

Србију (10,4 т/ха), укупној производњи кромпира централна Србија учествује са 70,4%, а Војводина са 29,6%.

Табела 6. Степен тржишности, производња, површина и приноси кромпира по окрузима у Републици Србији 2009. године
Table 6 The degree of marketability, production, areas and yields of potatoes by districts in the Serbia in 2009

	Тржишност производње		Производња		Површина		Принос	
	тржишн и вишак 000 т	степен тржиш н-ости %	000 т	%	000 ха	%	т/ха	%
Република Србија	329,7	36,70	898,3	100,0	78,2	100,0	11,49	100,0
Централна Србија	215,5	34,06	632,7	70,4	60,7	77,6	10,43	90,8
АП Војводина	114,2	43,00	265,6	29,6	17,5	22,4	15,17	132,0
Београд-Град	-84,5	-125,56	59,6	6,6	5,3	6,8	11,29	98,3
Севернобачки	2,7	19,75	13,9	1,5	1,1	1,4	12,53	109,1
Средњобанатски	11,4	37,38	30,5	3,4	1,9	2,5	15,68	136,5
Севернобанатски	7,0	36,71	19,2	2,1	1,8	2,3	10,83	94,3
Јужнобанатски	-0,5	-1,86	28,0	3,1	2,5	3,3	10,97	95,5
Западнобачки	23,5	58,50	40,2	4,5	2,0	2,6	19,81	172,4
Јужнобачки	61,4	62,52	98,3	10,9	4,6	5,9	21,48	186,9
Сремски	8,6	24,19	35,7	4,0	3,5	4,5	10,08	87,7
Мачвански	22,0	48,22	45,6	5,1	4,3	5,5	10,52	91,5
Колубарски	3,5	20,03	17,7	2,0	2,7	3,5	6,48	56,4
Подунавски	1,4	8,88	15,4	1,7	1,7	2,2	9,08	79,0
Браничевски	14,4	39,83	36,1	4,0	4,2	5,4	8,50	74,0
Шумадијски	13,6	40,90	33,1	3,7	2,8	3,6	11,85	103,1
Поморавски	6,7	24,60	27,3	3,0	2,2	2,9	12,24	106,5
Борски	2,1	13,66	15,4	1,7	2,2	2,8	7,08	61,7
Зајечарски	0,5	3,16	16,2	1,8	2,3	2,9	7,03	61,2
Златиборски	45,1	59,80	75,3	8,4	6,3	8,1	11,92	103,7
Моравички	44,9	49,12	91,4	10,2	6,6	8,5	13,83	120,3
Рашки	22,8	52,07	43,8	4,9	3,4	4,4	12,88	112,1
Расински	28,3	54,80	51,7	5,8	3,5	4,4	14,90	129,7
Нишавски	3,4	12,09	27,9	3,1	2,9	3,7	9,60	83,5
Топлички	-2,3	-25,84	8,9	1,0	1,5	1,9	5,97	51,9
Пиротски	1,4	13,62	10,0	1,1	1,2	1,5	8,41	73,2
Јабланички	7,8	21,00	37,0	4,1	3,8	4,9	9,71	84,5
Пчињски	-4,5	-21,95	20,3	2,3	3,7	4,7	5,52	48,0

Извор: Републички завод за статистику, Београд

За разлику од производње пасуља, код кромпира се испољава процес специјализације произвођача, нарочито у брдским рејонима које одликују повољни компаративни природни услови за гајење ове културе. Неке општине¹ у Републици Србији постале су препознатљиве као значајни тржишни произвођачи кромпира. Са преласком на тржишне услове производње, знатно је промењен економски положај произвођача кромпира. (Стевановић, 2009:70)

На ниске приносе кромпира по хектару (Влаховић и сар., 2006:72) утиче читав низ фактора: клима, земљиште, агротехничке мере (као што су сетва, употреба ђубрива, нега, заштита од болести и штеточина), прилагођеност сортимента агроеколошким условима и др. Садашњи приноси резултат су ниског нивоа и неприлагођене агротехнике култури кромпира, што се опет огледа у односу малих произвођача (приватних земљорадничких газдинстава) према овој производњи и чињеници да се претежан део производње користи за задовољавање сопствених потреба.

6. Кластер анализа ратарске производње у Републици Србији

На основу података по општинама, за посматрана обележја по окрузима је утврђено да постоје значајне разлике између средњих вредности и медијана, што указује да је симетричност и нормалност испитиваних дистрибуција нарушена. (Малетић, 2005:63) Зато је као поузданији показатељ средње вредности показатеља по окрузима коришћена медијана. Медијалне вредности представљале су основ за рангирање округа и базу из које је извршена хијерархијска класификација и дефинисан дендограм. Окрузи су груписани методом потпуног повезивања, а међусобно одстојање округа дефинисано је еуклидском методом одстојања.

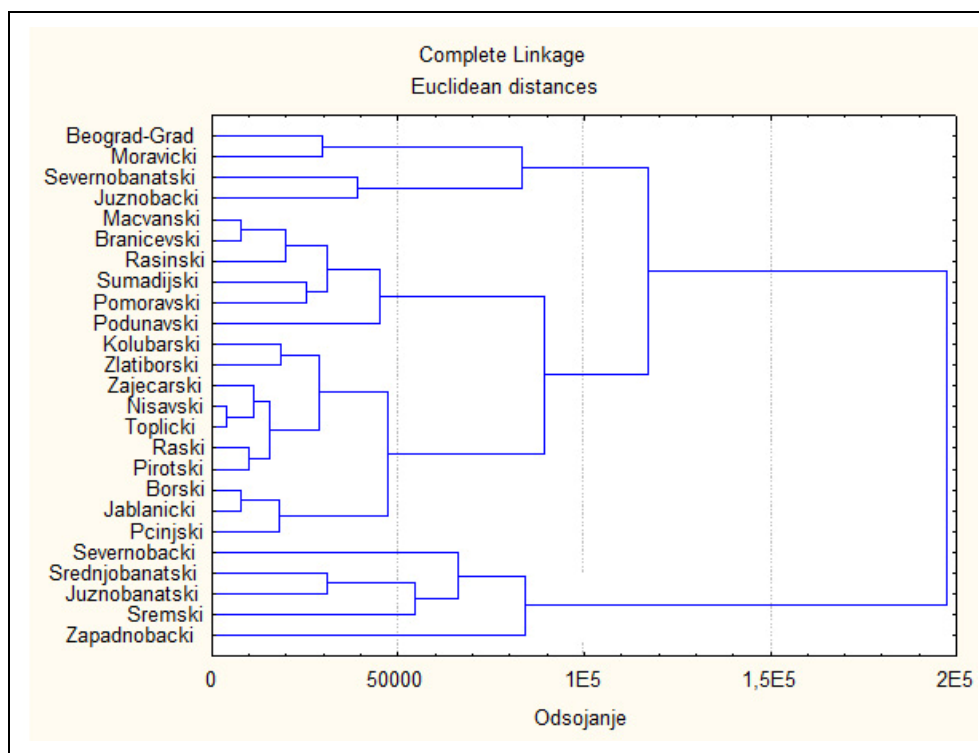
На дендограму (граф. 1) се могу идентификовати 4 кластера (групе) округа у Републици Србији произвођача ратарских производа. Први кластер обухвата само 4 округа, други 6, трећи, као најбројнији, 10 и четврти 5 округа.

Први кластер обухвата по 2 округа из централне Србије (Београд-Град и Моравички) и Војводине (Севернобанатски и Јужнобачки). Према анализираним обележјима најбоље позициониран је Јужнобачки округ (ранг 3), затим следе Севернобанатски (ранг 9), Моравички (ранг 15) и Београд-Град (ранг 18). Према расположивим земљишним ресурсима (обележја од x_1 - x_{11}) окрузи из Војводине имају већи ранг (ранг 1-12), у односу на округе из централне Србије (ранг 9-24). Изузетак су обележја повртног биља (обележја x_9 - x_{11}) где припадају рангу 13-23. Према обележјима производње (обележја x_{12} - x_{35}) жита и индустријског биља Севернобанатски и Јужнобачки округ припадају ранговима 2-13, док повртног биља ранговима 19-25. Ови окрузи имају висок степен тржишности производње свих ратарских култура (рангови

¹ Ивањица, Чачак, ...

3-7), са изузетком пасуља (рангови 13 и 16). Београд-Град и Моравички округ према обележјима производње припадају другој половини ранглисте округа (рангови 12-22), са изузетком производње кромпира у Моравичком округу (површина и производња-ранг 1, принос¹-ранг 5). Према обележјима развијености (обележја x_{36} - x_{39}), Београд-Град, Севернобанатски, Јужнобачки и Моравички округ спадају у најразвијенија подручја Србије по нивоу НД/становнику (ранг од 1-6), са ниским процентом учешћа пољопривреде у структури НД и, са изузетком Београда, релативно високим процентом пољопривредног у укупном становништву (ранг од 9-17).

Графикон 1. Дендрограм ратарске производње по окрузима Србије 2009. године
Figure 1 Dendrogram of crop production by districts in the Serbia in 2009

Други кластер обухвата шест округа централне Србије (Мачвански, Браничевски, Расински, Шумадијски, Поморавски и Подунавски). Према свим анализираним обележјима окрузи другог кластера су у рангу од 7-14.

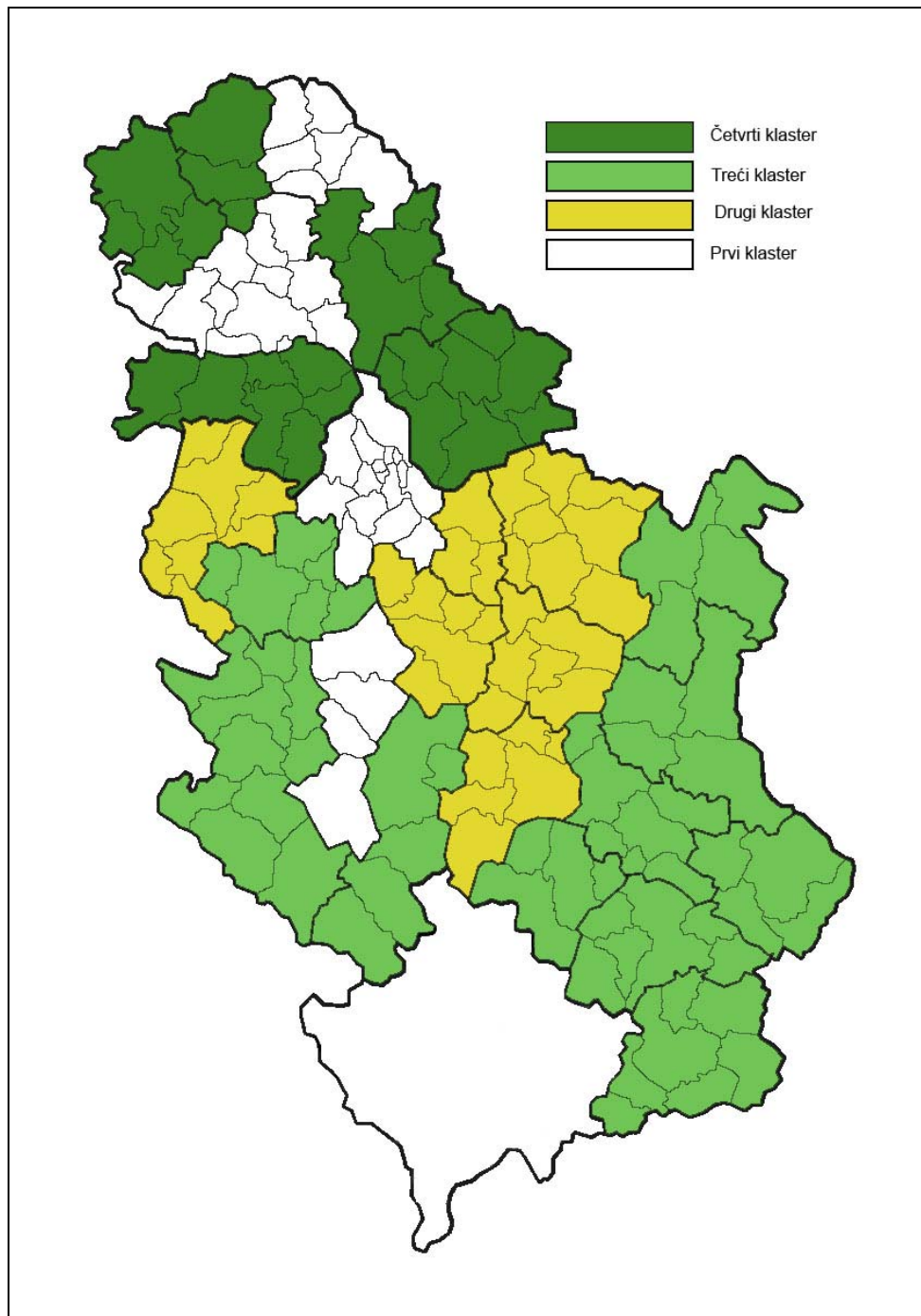
¹ Нажалост, највећи обим производње кромпира у Моравичком округу је резултат високе заступљености површина под кромпиром, а не високих приноса!

Одликује их, ниско учешће површина под пшеницом (ранг 10-24) у структури површина под житима, површина под кромпиром (ранг 15-23) у структури површина под повртним биљем, високо учешће површина под кукурузом (ранг 1-16) у структури површина под житима, високо учешће површина под сунцокретом (ранг 1-9) у структури површина под индустријским биљем и заступљеност површина под шећерном репом у само 3 округа (Подунавски, Шумадијски и Расински). Окрузи другог кластера, према обележјима производње (обележја x_{12} - x_{35}), имају врло различит ранг. Пшеница и кукуруз припадају ранговима 6-16, шећерна репа 6-10, сунцокрет 4-14, пасуљ 4-20 и кромпир 3-22. Степен тржишности производње пшенице и кукуруза припада ранговима 8-17, а пасуља и кромпира ранговима 4-24. Расински, Подунавски и Браничевски су најнеразвијенији (ранг 15-17), окрузи другог кластера, са високим учешћем пољопривреде у структури НД (ранг 14-24) и пољопривредног становништва (ранг 14-25) у укупном. Шумадијски је најразвијенији округ (ранг 9) другог кластера.

Трећи кластер, са два подкластера, је најбројнији. Обухвата 10 округа централне Србије. То су Колубарски, Златиборски, Зајечарски, Нишавски, Топлички, Рашки, Пиротски, Борски, Јабланичи, и Пчинјски. Према свим посматраним обележјима окрузи овог кластера припадају ранговима од 13-25. Карактерише их низак проценат учешћа обрадивих и ораничних у структури пољопривредних, односно обрадивих површина (рангови 13-25). Борски, Нишавски, Зајечарски, Топлички, Јабланички и Пиротски округ карактерише високо учешће (ранг 1-6) површина под пшеницом у структури жита. Јабланички и Нишавски округ се издвајају по високом учешћу површина под повртним биљем, односно пасуљем (рангови 5-6) у структури површина под ораницама, односно повртним биљем. Топлички округ, према заступљености површина под пасуљем и кромпиром у структури повртног биља, заузима рангове 3 и 7. Површине, приноси и производња пшенице и кукуруза у окрузима трећег кластера припадају ранговима 14-25, док шећерна репа и сунцокрет нису заступљени. Јабланички и Нишавски округ су велики произвођачи пасуља (рангови 3-9), а Рашки произвођач кромпира (ранг 2- принос, ранг 5-производња, ранг 8-принос). Јабланички и Нишавски округ имају највећи степен тржишности производње пасуља (рангови 2 и 8), а Златиборски кромпира (ранг 6). Према висини НД/становнику Златиборски округ има највиши (ранг 12), а Пчинјски најнижи ранг (ранг 25). У Рашком Златиборском и Пиротском округу високо је учешће пољопривреде (ранг 2-6) у структури НД привреде, а у Пиротском, Рашком, Топличком и Зајечарском високо учешће пољопривредног у укупном становништву (ранг 2-8).

Четвртм кластеру припадају 5 округа из Војводине (Западнобачки, Севернобачки, Сремски, Средњобанатски и Јужнобанатски). Према свим посматраним обележјима ови окрузи припадају ранговима 1-6. Они су типично пољопривредни окрузи са врло високим учешћем обрадивих (рангови 1-10) у пољопривредним површинама, са изузетком Јужнобанатског и Средњобанатског округа (рангови 10 и 18). Севернобачки, Сремски и Јужнобанатски округ су типично кукурузни (ранг 2, 4 и 9), док је у Средњобанатском у структури жита заступљенија пшеница (ранг 7) у односу

Картограм 1. Кластер анализа ратарске производње у Србији 2009. године
Map chart 1 Clusters of crop production in the Serbia in 2009

на кукуруз (ранг 14). Окрузи овог кластера имају ниско учешће површина под повртним биљем (рангови 18-25) у структури ораничних површина, односно ниско учешће пасуља (рангови 15-23) и кромпира (рангови 12-15) у структури повртног биља. Према обележјима производње и степена тржишности (обележја x_{12} - x_{35}) жита и индустријског биља, ови окрузи припадају самом врху (рангови од 1-8), док према обележјима производње повртног биља припадају врло разноврсним ранговима. Тако, Западнобачки округ према, степену тржишности производње и оствареним приносима кромпира по ха припада рангу 1, а према обиму производње рангу 2, док Севернобачки заузима последње место према свим показатељима производње кромпира (ранг 25). Бачки окрузи (Западнобачки, Севернобачки) су развијенији (ранг 2 и 4) са релативно ниским учешћем пољопривреде у структури НД (ранг 8 и 16) и учешћу пољопривредног у укупном становништву (ранг 5 и 11) у односу на Банатске округе (Средњобанатски и Јужнобанатски) који по нивоу НД по сановнику припадају рангу 7 и 8, учешћу пољопривреде у структури НД рангу 23 и 20 и учешћу пољопривредног у укупном становништву рангу 21 и 18.

7. Закључак

Пшеница и кукуруз спадају у најраспрострањеније ратарске производње, заступљене на целој територији Србије. Са променама у привредном развоју, повећава се тржишност производње пшенице и кукуруза. Смањење површина под пшеницом и кукурузом очекивана је и позитивна тенденција. Приноси пшенице и кукуруза по ха значајно су испод оних у развијеним земљама. Повећање тржишности производње пшенице и кукуруза резултат је селења производње са мањих на веће поседе и рејоне са повољнијим природним условима, што представља регионалну алокацију и поделу рада. То има двоструки ефекат, на једној страни, позитивно утиче на профит произвођача ових производа, а на другој на смањење руралног сиромаштва. Ако се има у виду повећана тражња у свету, нема оправдања за негативне тенденције производње пшенице и кукуруза, током осамдесетих година прошлог века.

Привредни развој, изграђени прерађивачки капацитети, повољни земљишни и климатски услови, као и повећана тражња за производима индустрија шећера и уља утицаће на концентрацију и повећање засејаних површина под шећерном репом и сунцокретом у Републици Србији, посебно у Војводини. То је у великој мери утицало на скоро стопостотну концентрацију ових производњи у Војводини (преко 96,4% производње шећерне репе и 92,8% производње сунцокрета).

На низак степен тржишности производњи пасуља и кромпира утиче њихова висока натурална потрошња на сељачким газдинствима у. То су често једини производи за исхрану становништва ван сезоне производње. Већи тржишни вишкови пасуља појављују се само у родним годинама.

Потискивање пасуља као међуусева у производњи кукуруза није у одговарајућем обиму праћено преласком на производњу пасуља као чистог усева, што је додатно утицало на осцилације у његовој производњи. Због могућности гајења на већим надморским висинама, кромпир спада у културу код које су компаративни природни услови пресудно утицали на алокацију производње. Без обзира на повећање засејаних површина до 2000. године, код производње кромпира забележене су негативне тенденције које су се манифестовале падом обима производње и приноса по ха.

Промене које су настале у привреди Србије током процеса транзиције утолико више оправдавају изучавање ове теме, са намером да се у тржишном амбијенту сагледају могућности, правци и начини бржег развоја пољопривреде. Тразвој тржишне производње обезбеђује предуслове за убрзан економски напредак целуконе привреде, што ће сигурно утицати на смањење руралног сисромаштва у Србији.

Литература

1. Богданов Наталија, Стојановић Жаклина (2006): Методологија утврђивања руралности и идентификација руралне Србије, поглавље у монографији „Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду“, Друштво аграрних економиста Србије, Пољопривредни факултет, Београд.
2. Влаховић, Б., Стевановић, С., Томашевић, Д., Зеленак, М. (2006): Аграрна производња у Републици Србији (монографија), Друштво аграрних економиста Србије, Београд.
3. Деветаковић, С. (2008): Региони и регионални развој у Србији данас, Тематски зборник Економска политика и привредни развој, Економски факултет, Београд.
4. Ђоровић, М., Милановић, М., Стевановић, С. (2006): Глобално тржиште жита, Маркетинг, Југословенско удружење за маркетинг, ИнтеринаНет, година 37, број 2., Београд.
5. Ђоровић, М., Милановић, М., Стевановић, С. (2007): Глобално тржиште поврћа, Економика пољопривреде, година LIV, бр. 2., СПИТЈ, Београд.
6. Ђоровић, М., Милановић, М., Стевановић, С. (2008): Србија на међународном тржишту поврћа, Индустија, Вол. 36, број 3, Београд.
7. Ђоровић, М., Стевановић, С. (2006): Домаће тржиште и Србија у спољнотрговинској размени жита, поглавље у монографији „Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду“, Друштво аграрних економиста Србије, Пољопривредни факултет, Београд.
8. Ђоровић, М., Стевановић, С. (2007): Компаративна анализа међународног и домаћег тржишта поврћа, поглавље у монографији „Међународна

- искуства у транзицији аграрног сектора и руралних подручја“, Друштво аграрних економиста Србије, Пољопривредни факултет, Београд.
9. Закић Зорка, Стојановић Жаклина (2006): Регионалне специфичности и одрживи развој руралне Србије, Економика пољопривреде, vol. LII, бр. 2, Београд.
 10. Lakić Nada, Stevanović S. (2003): Ranking of the Municipalities of AP Vojvodina According to Multidimensional Denominator of the Goods of Cattle Breeding Production, *Jurnal of Agricultural Sciences, Faculty of Agriculture*, Vol. 48, (2), Belgrade, pages: 217-226.
 11. Малетић Радојка (2005): Статистика (учбеник), Универзитет у Београду, пољопривредни факултет, Београд
 12. Милановић, М, Ђоровић М. (2011): Тржиште пољопривредних производа у Србији пре и после транзиције (монографија), Институт за економику пољопривреде, Београд.
 13. Николић Марија, Васиљевић Зорица (1997): Прехрамбена индустрија, *Југословенски преглед*, бр. 2, Београд.
 14. Општине у Србији 2010, РЗС, Београд, 2011.
 15. Стевановић, С., Ђоровић, М. (2006): Привредна развијеност као чинилац регионалног размештаја тржишне производње важнијих ратарских производа у Србији, поглавље у монографији Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду, Друштво аграрних економиста Србије, Пољопривредни факултет, Београд.
 16. Стевановић С. (1998): Развој тржишне производње на земљорадничким газдинствима, поглавље у монографији "Друштвени и економски развој аграра", Пољопривредни факултет, Београд.
 17. Стевановић С. (2001): Тенденције и чиниоци развоја тржишне производње у пољопривреди Републике Србије, Пољопривредни факултет, Београд (докторска дисертација)
 18. Стевановић С. (2002): Подстицање тржишне производње у пољопривреди - концепт одрживог развоја руралних подручја, Економски анали, година XLVI, тематски број, Економски факултет, Београд, стр. 284-292.
 19. Стевановић, С. (2009): Развој тржишне производње у пољопривреди Републике Србије (монографија), Друштво аграрних економиста Србије и Пољопривредни факултет Универзитета у Београду, Београд.
 20. Томић, Д. (2008): Пољопривреда и село-идеје и иницијативе (књига I), Друштво аграрних економиста Србије, Београд.
 21. Цвијановић, Д. (1994): Индустијско биље Југославије (монографија), Институт за кукуруз, Београд.

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 339.13:631:364.662

**THE DEVELOPMENT OF MARKET ORIENTED CROP PRODUCTION
AS A FACTOR IN REDUCING RURAL POVERTY IN SERBIA**

Simo Stevanović, Ph.D., Milutin T. Đorović, Ph.D.

University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Belgrade, Serbia

Summary

This paper analyses the development of market oriented production of major crop products by districts in 2009, in order to reduce rural poverty in the Republic of Serbia.

Similarities in analyzed characteristics between districts are presented by the method of complete linkage hierarchical cluster analysis (agglomerative hierarchical clustering), whose results are shown by a dendogram. Production of wheat and maize in the Republic of Serbia, especially in Vojvodina is characterized by a high degree of marketability. In addition to the favorable climate, fertile land and traditional production practices, largely contributed to the high prevalence of these crops in the agricultural production structure in Vojvodina. The proximity of processing capacities and their concentration in Vojvodina are crucial for the presence of sugar beet and sunflower in the crop production structure of the Serbia. Due to high household consumption, production of beans and potatoes have a lower marketability than other crops analyzed. The high prevalence of traditional methods of intercropping beans with maize, further contributed to the low marketability of this products in the Serbia. The possibility of growing potatoes at high altitudes, as compared to other crops, resulted in specialization among producers and concentration of production in the southwestern districts in central Serbia.

According to the OECD methodology, the territory of the Serbia, is predominantly rural (18 out of 25 districts are rural), in addition to the Belgrade district, which is predominantly urban, there are 6 districts that are transient. Bearing this fact in mind, increase in the level of marketability of crop and agricultural products will surely reduce rural poverty in Serbia.

Keywords: market oriented production, crop products, counties, Serbia, rural poverty.

Author's Address:

Dr Simo Stevanovic
Poljoprivredni fakultet, Beograd
11080 Beograd, Nemanjina 6
e-mail: simo.stevanovic@agrif.bg.ac.rs

УЛОГА ПОЉОПРИВРЕДНИХ ЗАДРУГА У СМАЊЕЊУ НЕЗАПОСЛЕНОСТИ И СИРОМАШТВА У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА СРБИЈЕ¹

Миладин М. Шеварлић², Марија М. Николић²

Абстракт: У раду се анализирају ставови директора и чланова пољопривредних задруга о њиховим могућим доприносима смањењу незапослености у руралним подручјима Републике Србије. Омасовљавањем чланства, повећањем обима пословања пољопривредних задруга и њиховим укључивањем у послове прераде и дистрибуције пољопривредно-прехранбених производа омогућава се задовољавање економских потреба чланова задруга и коопераната, значајније ангажовање руралног становништва и смањивање руралног сиромаштва.

Кључне речи: пољопривредне задруге, незапосленост, сиромаштво, рурална подручја.

1. Увод

У Србији је, према подацима АПР, почетком 2011. године регистровано 1.604 пољопривредних задруга, што чини 67,4% укупног броја свих облика регистрованих задруга. И поред смањења броја пољопривредних задруга у односу на стање у 2008. године, њихово учешће у укупном броју задруга остаје непромењено. То значи да се број пољопривредних смањује спорије него непољопривредних задруга.

У циљу анализе броја пољопривредних задруга које реално могу да допринесу смањењу незапослености и додатном ангажовању радне снаге у

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републике Србије

² Др Миладин М. Шеварлић, ред. проф., milsevar@eunet.rs; мр Марија М. Николић, асистент, mnikolic@agrif.bg.ac.rs; Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, 11080 Београд – Земун, ул. Немањина 6.

руралним подручјима, потребно је утврдити број перспективних задруга које позитивно послују. Процене у релевантној литератури су углавном уједначене: према Wateman (2009:10) постоји између 700 и 1.000 активних пољопривредних задруга, а исти извор наводи да је према подацима Задружног савеза Србије у 2007. години економски пословало 1.285 задруга, обрачунато на основу предатих завршних рачуна Народној банци Србије; док Цвејић (2008: 32) за исту годину идентификује 898 активних задруга. Према Шеварлић и Николић (2009: 224-225), у 2008. години 907 пољопривредних задруга није било у стечају или ликвидацији и остварило је позитиван финансијски резултат барем једном у периоду 2005-2007. године.

Пољопривредне задруге представљају потенцијално значајну групу привредних субјеката у ангажовању радне снаге у руралним подручјима, јер запошљавају преко 8.500 радника (Киш, 2010: 71).

У раду се анализира могућност повећавања самозапошљавања чланова домаћинстава задругара и коопераната пољопривредних задруга,³ као и запослености осталог руралног становништа повећањем обима и проширењем структуре пословања пољопривредних задруга. Ставови изнети у раду засновани су углавном на бази анкетних истраживања спроведених у априлу и мају 2011. године у 79 пољопривредних задруга у Србији, што чини 10,2% од укупно 773 „перспективне“ пољопривредне задруге које су позитивно пословале најмање једном у периоду 2008-2010. године.⁴ У свакој

³ Једна од основних карактеристика пољопривредних задруга у Србији је и постојање великог броја коопераната или тзв. придружених чланова, а „рекорд“ припада једној од задруга у Војводини која на једног задругара опслужује и чак по 225 коопераната. У иностраној задружној пракси постоји статус придруженог члана - који не остаје дуго у овом статусу, јер се то сматра предприступним периодом у којем и потенцијални члан и задруга анализирају бенефите које би имали у случају стицања пуног чланства. За разлику од иностране праксе, код нас није ограничено време које пољопривредни произвођач или друго физичко лице може да проведе у статусу кооперанта. Кооперанти сарађују са задругом, али немају права учешћа у расподели вишка прихода над расходима нити сnose обавезу покрића евентуалног губитка у пословању задруге, нити имају права да учествују у управљању задругом. У условима када око 70% пољопривредних задруга не дели вишак задругарима остварен у пословању на крају пословне године, разлика између задругара и кооперанта се практично губи, шта потврђују и одговори анкетираних задругара.

⁴ Према подацима Агенције за привредне регистре (април 2011. године) у Србији је регистровано укупно 1.604 пољопривредне задруге. Елиминацијом 19 задруга у стечају или ликвидацији и 202 задруге које је Народна банка Србије ставила на списак за стечај у складу са одредбама Закона о стечају (2009), као и 610 задруга које према подацима АПР у периоду 2008-2010. година нису ниједном оствариле

од задруга одабраних методом случајног избора, уважавајући њихову дистрибуцију по макрорегионима и окрузима и поделу на „старе“ (формиране до 31.12.2000) и „нове“ задруге основане у 21. веку, анкетирани су директор и по један задругар – носилац неке од функција у органима задруге (председник скупштине, председник или члан управног одбора, председник надзорног одбора – од којих су само три анкетирани задругара били истовремено и радници у својој задрузи).

2. Могућности омасовљавања чланства у пољопривредним задругама

Према спроведеном истраживању, највећи број задруга се региструје са минималним бројем оснивача по садашњем Закону о задругама (1996): 34,2% задруга је при оснивању имало свега 10 оснивача, док је, међутим, у 11,4% задруга број оснивача био преко 100. Код оба антипода није било запажених територијалних разлика: и задруге са минималним и са великим бројем оснивача се подједнако оснивају у Војводини и Централној Србији. Регистравање задруга са тако различитим бројем оснивача упућује на широк дијапазон потреба, иницијатива и ставова садашњих и потенцијалних чланова према удруживању, будући да је далеко лакше мотивисати и ускладити потребе мањег броја економски јачих оснивача. Постојање пољопривредних задруга које су у старту успеле да окупе преко стотину заинтересованих оснивача указује да још увек постоји одређен степен поверења и сатисфакције пољопривредника постојањем и пословањем задруга.

Запажа се и тенденција смањивања броја задруга са већим бројем чланова: у свега три задруге (3,8%) у садашњој фази пословања је остало преко 100 чланова, од чега су у две задруге у старту имали преко 50 оснивача, а само је једна задруга од десет оснивача повећала своје чланство на преко 100 задругара. Највећи број задруга (29,1%) данас има између 11 и 20 чланова, што је разумљиво имајући у виду просечну величину и сваштарску структуру производње на индивидуалним пољопривредним газдинствима (ИПГ) у Србији, као и њихову раштрканост у брдско-планинским подручјима. То, истовремено, представља објективне тешкоће при организовању великог броја задругара у пољопривредним задругама, поготово у случају њихове неједнаке економске снаге.

Специфичност пољопривредних задруга у Србији огледа се и у постојању великог броја коопераната, при чему је изражена поларизација

позитиван финансијски резултат, преостало су 773 „виталне“ пољопривредне задруге.

задруга: у 33,0% задруга број коопераната је мањи од 50, док 26,6% задруга сарађује са преко 200 коопераната. При томе, код задруга са великим бројем коопераната не постоји директна повезаност величине задруге (имајући у виду садашњи број задругара) и броја коопераната, будући да задруге са преко 200 коопераната припадају свим интервалним групама по броју задругара. Ово упућује на закључак да без обзира на величину задруге постоји традиција и потреба пословне сарадње са кооперантима. Посебно треба истаћи чињеницу да је преко 100 коопераната у чак 64.6% задруга, док преко 100 задругара има у тек 11.4% укупног броја задруга.

У актуелном Закону о задругама (1996), као и у Нацрту закона о задругама (2011), није ограничено време које пољопривредни произвођач може да проведе у статусу кооперанта или тзв. придруженог члана у пољопривредној задрузи. Иако кооперанти у значајној мери својим пословањем са задругом доприносе њеном пословном успеху, не постоји њихово јасно одређење да они треба да постану чланови задруге. Истовремено, доминантан је став директора пољопривредних задруга (70,9%) да кооперанти не треба да учествују у расподели добити, док 29,1% директора задруга има позитиван став према учешћу коопераната у расподели добити. Ономогућавањем коопераната да учествују у евентуалној расподели добити у задрузи исти се мотивишу да постану чланови задруге и преузму део ризика за пословање задруге, будући да је економска корист основни мотив за учлањење у задругу, не само код нас, већ и у међународној задружној пракси. (Николић, 2009: 16).

Међутим, 75,9% анкетираних директора сматра да не треба ограничити период сарадње коопераната са задругом, односно да их после тог периода услове ступањем у чланство задруге (што је у складу са принципом добровољности уласка у чланство задруге). То, истовремено, може да буде и резултат страха директора да би прекид сарадње са кооперантима утицао на значајно смањење обима пословања и економског положаја задруга.

Веома су интересантни одговори задругара на питање шта они више добијају од задруге у односу на кооперанте? Значајан број задругара (22,8%) је сматрало да не постоји разлика између положаја задругара и кооперанта, исто толико њих није дало одговор на ово питање, док је највећи број анкетираних (51,9%) навело неку пословну погодност или предност коју задругари имају у односу на кооперанте, а два задругара су издвојила информисаност као предност задругара у односу на кооперанте. Очигледно је да преко 45% задругара или сматра да немају или није желело да одговори на питање да ли чланови задруге имају предности у односу на кооперанте. Врло је индикативно да скоро 70% задругара изјављује како њихове задруге уопште не дели задругарима добит на крају пословне године. То је и основни

разлог вишеструко мањег броја задругара него коопераната у нашим пољопривредним задругама. Када би задруге биле у економски повољнијем положају и својим члановима сваке или у већини година пословања делиле део остварене добити (сразмерно висини чланског улога и/или вредности оствареног промета у набавци репроматеријала и/или пласману тржишних вишкова својих производа), тада би и значајан део кооперантата био економски заинтересован да пређе у статус задругара.

На овај начин би се повећало чланство у пољопривредним задругама и покренуо нови и шири циклус економских ефеката у локалној заједници. Наиме, значајнијом партиципацијом садашњих коопераната у чланству задруге, у задругама би у значајнијој мери користили економију обима приликом набавке инпута, односно пласмана производа; лакше би се прикупио капитал за изградњу капацитета за прераду сировина у производе више фазе прераде и по том основу задржавање значајнијег дела профита који је тренутно ван задружног сектора, што би имало благотворан утицај на чланове задруге, али и локалну заједницу.

Међутим, веома је индикативно дапреко 10% директора изјављује да „њихова“ задруга није отворена за пријем нових чланова или да није хтело да се изјасни по том питању, што указује да они или не познају (што би било забрињавајуће!) или опструирају примену једног од основних међународних задружних принципа – добровољног и отвореног чланства у задрузи.

3. Проширење активности и запошљавања у пољопривредним задругама

Према броју запослених радника доминантни део пољопривредних задруга су мали привредни субјекти: 57% задруга има мање од 5 запослених; 15,2% је са 6 до 10 запослених; 16,5% је са 11 до 20 запослених, док је са 21 до 50 запослених само 8,9% задруга, а са преко 50 запослених тек 1,3% задруга. То значи да у свега око 10% задруга број запослених (са преко 20 радника у задрузи) може да генерише услове за одрживо запошљавање евентуално нових радника. Зато у пољопривредним задругама треба значајно повећати активности у два стратешка правца за смањење сиромаштва и запошљавање на руралним подручјима:

- *прво*, повећањем samozapošljavanja чланова домаћинства задругара и коопераната, уз истовремено стварање, пре свега, економских услова да што већи део доминантне категорије коопераната постану чланови задруге; и
- *друго*, повећањем обима услуга и дисперзијом структуре послова као основом за одрживо запошљавање нових радника у задругама.

У структури укупног прихода пољопривредних задруга у Србији изразито доминирају две пословне активности. То су *откуп и пласман тржишних вишкова пољопривредно-прехрамбених производа задругара и коопераната* - што је на првом месту истакло 92.4% директора, и *набавка репроматеријала и опреме за потребе задругара и коопераната* - што је на другом месту истакло 82.3% директора. Тек на трећем месту са практично уравнотеженим учешћем долазе приходи од *продаје мешовите робе* (26.6%), *складиштења и хладњача* (25.3%) и од *машинских услуга* које задруге пружају задругарима и кооперантима (21.5%). На четвртном месту је приход задруге од *прераде пољопривредно-прехрамбених производа* (10.1%) - што је последица вишедеценијског изузимања прерађивачких капацитета из задружног власништва и модела приватизације прехрамбене индустрије у Србији у транзиционом периоду.

Да би пољопривредне задруге биле у могућности да значајније допринесу повећању запослености руралног становништва, основни услов је да интензивирају и прошире њихове пословне активности. То је став и 73,4% директора задруга анкетираних 2011. године, што значи да се одрживост задруге не може базирати на стагнацији обима пословања и непроменљивости структуре услуга које сада пружају задругарима и кооперантима.

Мада се чак 54,4% директора изјаснило да се повећавају активности у пољопривредним задругама, тај показатељ њиховог „самооцењивања“ треба узети са резервом јер је у колизији са, такође, њиховим одговорима о смањењу броја запослених у тим задругама. Томе треба додати и резултате других истраживања (Шеварлић, Николић, 2010: 80) када се у анкети спроведеној 2008. године чак 54,7% директора изјаснило да пословне активности у њиховим задругама стагнирају и да се смањују у 10,2% задруга.

Одређене разлике постоје и у ставовима задругара и директора пољопривредних задруга о томе *да ли задруга на било који начин повећава вредност производа*: 54,4% задругара је изјавило да задруга повећава вредност њихових производа, док мање од половине директора (41,8%) сматра да задруга доприноси повећању вредности производа задругара и коопераната. Разлика у одговорима између директора и задругара по овом питању произилази из чињенице да директори задруга боље познају обухватност задругара појединим услугама у циљу повећања вредности њихових производа.

Највећу фреквенцију и код директора и код задругара има одговор да задруга доприноси повећању вредности производа задругара пружањем услуга *сушења, хлађења и складиштења* (око 40%) и *чишћења, сортирања и паковања* (око 20%) њихових производа. Међутим, веома је индикативан

податак да најмање анкетираних сматра да задруга доприноси стварању новог задружног тржишно препознатљивог производа веће вредности (око 9%), што упућује на закључак да постоји широк дијапазон могућности за унапређење пословних активности задруга. Основни услов за дораду, чување и прераду пољопривредних производа у задругама јесте постојање адекватних прерадних, складишних и дистрибутивних капацитета, за шта је потребно обезбедити додатни капитал за њихову изградњу односно набавку. Како су задругама претежно доступни неповољнији кредити комерцијалних банака, потребно је пронаћи адекватан и повољан извор финансирања, што у оквиру задружног сектора треба да буду штедно-кредитне задруге, за чије оснивање и пословање је потребна промена Закона о банкама (2005) - који то практично данас онемогућава.

График 1. Постојање економских и неекономских користи од чланства у пољопривредној задрузи (2011)

Graph 1. Economic and non-economic benefits of membership in agricultural cooperative (2011)

Директори пољопривредних задруга у већој мери истичу задовољавање економских потреба чланова: 82,3% сматра да задругари имају економских

користи од чланства а 15,2% су супротног мишљења, док 2,5% директора није хтело да се изјасни по том питању. Задругари су, међутим, у односу на директоре, мање задовољни економским бенефицијама: 70,9% сматра да имају економских користи од чланства, а 27,8% да немају, а 1,3% анкетираних задругара није дало одговор на ово питање. (График 1) Разлике у структури одговора између директора и чланова задруга може се објаснити тиме да задовољавање економских потреба чланова пољопривредних задруга представља приоритет, али и да у значајној мери зависи од успешности рада директора задруга, те су они више склони да истичу успех задруге, а тиме посредно и свог рада.

Интересантно је да су одговори директора и чланова задруга у погледу задовољавање неекономских потреба чланова потпуно идентични. (График 1) Две трећине анкетираних директора и задругара (67,1%) сматрају да су задруге успешне у задовољавању неекономских потреба чланова, насупрот 36,1% који мисле да задруга не пружа задовољавајуће неекономске бенефите својим члановима. Идентична структура одговора директора и чланова задруга упућује на висок степен поузданости у погледу пружања социјалних и културних бенефита чланова, која је релативно задовољавајућа, посебно имајући на уму слабију финансијску позицију задруга.

Иако је једна од функција пољопривредних задруга да „обезбеђују радна места“ у контексту генерисања свестраног развоја локалних заједница, забрињавајуће је да је у последњих 5 година број запослених повећан само у 20,3% задруга, стагнирао у 12,7%, а смањен у 35,4% задруга, док по овом питању директори нису хтели да се изјасне у чак 31,6% задруга. То индиректно потврђује слутње о још неповољнијим тенденцијама у погледу одрживог запошљавања у садашњим пољопривредним задругама.

Имајући у виду тенденцију смањења броја становника на руралном подручју, како пољопривредника тако и потрошача, потребно је да се пољопривредне задруге, уместо доминантне оријентације на локално (35,4% задруга) и регионално (36,7% задруга), све више оријентишу и на пласман производа и услуга „изван свог атара“ - чиме ће се повећати тражња за задружним производима и на националном и међународном тржишту, а тиме и број запослених и смањење сиромаштва у руралним подручјима – где је седиште највећег дела пољопривредних задруга.

4. Закључак

Пољопривредне задруге могу да доприносу побољшању економског положаја задругара и коопераната, смањењу руралног сиромаштва и

дугорочно стварањем нових радних места и смањењем незапослености у руралним регионима.

Унапређења економских перформанси задруга огледа се и у омасовљењу чланства, које првенствено треба да проистекне из мотивисања коопераната (придружених чланова) да постану чланови задруга. Ово се најуспешније може реализовати економском мотивацијом, тј. истицањем погодности које кооперанти могу да користе приступањем задрузи, а посебно учествовањем у расподели реализованог вишка на крају пословне године.

Бенефити задругара и коопераната од пословања преко пољопривредне задруге остварују се доминантно у сфери купопродајних послова које задруга у њихово име и за њихов рачун остварује у заједничкој набавци репроматеријала и пласману њихових тржишних вишкова.

Међутим, повећање бенефита чланства од пословања са пољопривредном задругом треба да буде постепено све више заступљено и од не само дораде, складиштења и прераде пољопривредних производа, већ и од производње задружног тржишно препознатљивог производа веће вредности.

Према истраживању у 79 пољопривредних задруга у Србији, што чини 10,2% од укупно 773 „перспективне“ пољопривредне задруге које су позитивно пословале најмање једном у периоду 2008-2010. године, свега половина задруга на било који начин повећава вредност производа својих чланова, док је прерада пољопривредних производа у прехранбене производе више вредности најмање заступљена.

Допринос пољопривредних задруга локалном економском развоју и смањењу сиромаштва и незапослености на руралним подручјима Србије неопходно је подстицати мерама аграрне и руралне политике за samozapošljavanje чланова домаћинстава задругара и коопераната, као и повећањем обима пословања и дисперзијом структуре услуга ради отварања нових радних места и одрживог запошљавања нових радника у тим субјектима привређивања.

Литература

1. Bateman M., Pennarz Johanna (2009): Социјална предузећа у Србији: институционални оквир и практична искуства задруга. Коначни извештај, UNDP – Србија.
2. Киш Чисар Ерна (2010): Земљорадничко задругарство у Србији. Тематски зборник „Аграрна и рурална политика у Србији - Одрживост

- агропривреде, задругарства и руралних подручја“, Друштво аграрних економиста Србије и Пољопривредни факултет Универзитета у Београду, Београд.
3. Николић М. Марија (2009): Еволуција задружног законодавства у Европи. Друштво аграрних економиста Србије, Београд.
 4. Цвејић Слободан, Бабовић Марија, Вуковић Оливера (2008): Мапирање социјалних предузећа у Србији, UNDP – Србија.
 5. Шеварлић М. Миладин, Николић М. Марија (2010): Ставови директора задруга о раду задружних савеза у Србији. Тематски зборник „Аграрна и рурална политика у Србији - Одрживост агропривреде, задругарства и руралних подручја“, Друштво аграрних економиста Србије и Пољопривредни факултет Универзитета у Београду, Београд.
 6. Шеварлић М. Миладин, Николић М. Марија (2009): Задругарство у транзицији пољопривреде и руралном развоју Србије – компарација са државама на територији бивше СФРЈ и другим европским земљама. Тематски зборник „Пољопривреда и рурална подручја Србије – Осетљиве тачке транзиције и компарација са другим земљама“, Друштво аграрних економиста Србије и Пољопривредни факултет Универзитета у Београду, Београд.

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 631.115.8:331.571

**CONTRIBUTION OF AGRICULTURAL COOPERATIVES TO
UNEMPLOYMENT AND POVERTY REDUCTION
IN RURAL AREAS IN SERBIA**

Miladin M. Sevarlic, Ph.D., Marija M. Nikolic, MSc.
University of Belgrade - Faculty of Agriculture, Serbia

Abstract

This paper analyzes the standpoints of directors and members of agricultural cooperatives on possible contribution of agricultural cooperatives to unemployment reduction in rural areas in Republic of Serbia. Through massification of membership, increasing the volume of business of agricultural cooperatives and their involvement in processing and distribution of agricultural and food products, it is possible to meet the economic needs of cooperatives members and associated members, more significant involvement of the rural population and rural poverty reduction.

Key words: agricultural cooperatives, unemployment, poverty, rural areas.

Author's Address:

Prof. dr Miladin M. Ševarlić
Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet
Nemanjina 6, 11080 Beograd – Zemun
Telefon: +381 11 2615 315,
E-mail: milsevar@eunet.rs

ЗАВИСНОСТ ДОХОТКА ПОРОДИЧНИХ ГАЗДИНСТАВА ОД ВЕЛИЧИНЕ ПОСЕДА И СТРУКТУРЕ РАТАРСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ¹

П. Мунћан²

Апстракт: Највећи део производње ратарских усева у Републици Србији одвија се на породичним газдинствима. Приближно 88% производње кукуруза, 73% производње пшенице, 65% производње сунцокрета и око 50% производње соје и шећерне репе. Успешност у ратарској производњи условљена је, с једне стране, висином остварених приноса и висином остварених продајних цена, а с друге стране, учињеним трошковима производње. На основу ових података долази се до различитих економских показатеља којима се исказује успешност пословања газдинства. У којој мери ће остварени резултати задовољавити потребе произвођача, зависи пре свега од друштвено-економског амбијента у коме послује породично газдинство јер он одређује колики доходак хоће да прихвати радник запослен у пољопривреди, као услов да остане у овом скетору. На основу података прикупљених методом анкете на 24 породична газдинства, равничарског подручја, усмерена искључиво на тржишно оријентисану ратарску производњу, у овом раду испитивана је међузависност величине породичног газдинства и структуре ратарске производње и оствареног дохотка.

Кључне речи: породично газдинство, величина поседа, ратарска производња, доходак.

1. Увод

Ратарска производња, као веома значајна грана пољопривреде у Републици Србији се одвија на близу три милиона хектара, који су највећим делом у поседу породичних газдинстава. У њиховом поседу се налази

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који, у периоду 2011-2014. године, финансира МНТР Владе Републике Србије

² Др Петар Мунћан², ред. проф., Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет.
e-mail: muncan@agrif.bg.ac.rs

приближно 80% пољопривреног земљишта, 86% обрадивог земљишта, око 84% ораница, као и 97% укупног броја трактора. Највећи део производње ратарских усева управо се одвија на породичним газдинствима и то: приближно 88% производње кукуруза, 73% производње пшенице, 65% производње сунцокрета и око 50% производње соје и шећерне репе (*Божих Драгица, П. Мунћан, 2007.*). Поседовна структура породичних газдинстава један је од опредељујућих фактора ефикасности сваке пољопривреде. У условима ситносопственичке структуре, мала величина поседа је ограничавајући фактор у примени савремених агротехничких мера. Ово се свакако негативно одражава и на ниво остварене ефикасности у пољопривредној производњи (*Божих Драгица, П. Мунћан, Богданов Наталија 2004.*). Пољопривреду Србије традиционално карактерише неповољна поседовна структура, што је посебно карактеристично за породична газдинства која као најбројнији субјекти у пољопривреди доминантно опредељују њен укупан развој. У поседовној структури газдинстава у Републици Србији (Попис 2002. године) доминирају ситна газдинства и то она са поседом мањим од 3 ха која чине 60,2 %, укупног броја газдинстава, док газдинства са поседом већим од 10 ха чине свега 5,6%. Породична газдинства у Републици Србији, са поседом до 3 ха обрађују 23,9% обрадивих површина, док она са поседом већим од 10 ха користе 23,7% укупних обрадивих површина (*Богданов Наталија, Божих Драгица 2005.*).

Успешност у ратарској производњи зависи, с једне стране, од остварених приноса и остварених продајних цена (вредности производње), и с друге стране од учињених трошкова производње. На основу ових података долази се до различитих економских показатеља којима се исказује успешност пословања газдинства или одређене производње. Проблем утврђивања успешности пословања у области пољопривредне производње посебно је изражен у биљној производњи због великог утицаја спољних фактора. Ризици који су реално присутни у биљној производњи, а самим тим и у ратарској, стављају пред произвођаче обавезу да стално планирају и прате успешност своје производње, односно да целисходним избором структуре производње и рационалним коришћењем рада, земљишта и капитала остваре што повољније економске резултате (*Јанковић Снежана и сар. 2007.*). У којој мери ови резултати задовољавају потребе произвођача зависи, пре свега, од друштвено-економског амбијента у коме послује породично газдинство јер он одређује колики доходак хоће да прихвати радник запослен у пољопривреди, као услов да остане у овом скетору.

На основу претходно изложених чињеница, предмет истраживања у овом раду су породична газдинства равничарског подручја усмерена искључиво на ратарску производњу. У складу са предметом истраживања, циљ рада је да се, на основу података прикупљених методом анкете, утврди

међузависност величине породичног газдинства и структуре ратарске производње и оствареног дохотка.

2. Метод истраживања и извори података

Као основни извор података за ово истраживање коришћени су подаци добијени анкетом. Анкетом је обухваћено 24 породична газдинства на подручју две општине Јужнобанатског округа. Анкетирана газдинства одабрана су намерно, а пре њиховог избора за анкету утврђена су три критеријума која треба да буду задовољена:

а) да су сва породична газдинства усмерена искључиво на интензивну, тржишно оријентисану ратарску производњу;

б) према величини поседа (површине обрадивог земљишта) газдинства су разврстана у три групе: до 10 ха; до 50 ха и до 100 ха. При избору газдинстава тежња је била да она буду равномерно распоређена по наведеним групама;

ц) да сва породична газдинства буду чисто пољопривредна са становишта радног ангажовања чланова домаћинства, односно да не остварују никакве друге приходе осим пољопривреде.

Садржај коришћеног анкетног упитника омогућио је да се сагледају следећи показатељи: коришћено оранично земљиште (сопствено и узето у закуп), чланови домаћинства и њихова радна активност, опремљеност средствима механизације (погонске и прикључне машине), привредни објекти по намени, капацитету и вредности, структура сетве и остварени приноси, технологија и агротехника производње ратарских усева, врста и обим плаћених туђих услуга, износ коришћених кредита за основна и обртна средства и др. Утврђивање остварених резултата и обрачун дохотка породичних газдинстава извршен је применом метода аналитичких калкулација. Сви обрачуни извршени су коришћењем просечних текућих тржишних цена из септембра месеца 2011. године.

3. Резултати истраживања

3.1. Основна обележја анкетираних породичних газдинстава

Просечна површина коришћеног обрадивог земљишта анкетираних породичних газдинстава износила је 9,3 ха код најмањих, 45,52 ха код газдинстава средње величине и 94,74 ха код највећих газдинстава (табела 1). Коришћење само обрадивог земљишта од стране испитиваних породичних

газдинстава представља повољан предуслов за организацију интензивне ратарске производње. Мала газдинства користе само сопствено обрадиво земљиште. Код газдинства величине до 50 ха земљиште узето у закуп чини 53%, а код највећих газдинства, величине до 100 ха, закупљено земљиште учествује са око 66% у укупно коришћеном обрадивом земљишту.

Табела 1. Обележја анкетираних газдинстава
Table 1. Properties of the farms investigated

Показатељи Indices	Просек за испитивана газдинстава Average for the farms investigated (ха)		
	9,30	45,52	94,74
Оранична површина (ха):	9,30	45,52	94,74
- Сопствено земљиште	9,30	21,31	32,40
- Закупљено земљиште	-	24,21	62,34
Структура сетве (%):			
- Пшеница	30,1	32,6	15,3
- Кукуруз	47,3	34,3	38,8
- Сунцокрет	22,6	12,2	21,8
- Соја	-	11,3	10,7
- Шећерна репа	-	9,6	13,2
Опремљеност средствима механизације:			
- Трактори 10 kN (ком)	1	1	1
- Трактори 20 kN (ком)	-	1	1
- Трактори 30 kN (ком)	-	-	1
- Универзални комбајн	-	1	1
Остварени приноси (т/ха):			
- Пшеница	4,25	4,54	5,06
- Кукуруз	7,02	8,26	9,04
- Сунцокрет	2,58	2,93	2,86
- Соја	-	2,85	2,84
- Шећерна репа	-	53,24	58,76
Број чланова домаћинства:			
- Укупно	3	5	6
- Активних у пољопривреди	2	3	4

Жита (пшеница и кукуруз) представљају доминантну групу усева на испитиваним породичним газдинствима. Њихово учешће у структури сетве ораничног земљишта креће се од 77,4% код најмањих газдинстава до 54,3% код највећих газдинстава. У погледу заступљености индустријског биља уочава се одређена тенденција. Наиме, удео ове групе усева, расте са повећањем обрадиве површине газдинства. Најмање учешће индустријског

биља имају најмања газдинства свега 22,6%. Ова група усева код највећих газдинстава учествује се 45,7% у структури сетве обрадивог земљишта. Оваква тенденција се пре свега може објаснити чињеницом да су већа газдинства боље опремљена средствима механизације што им омогућује јендоставнију и рационалнију реализацију технологије производње индустријских биљака, посебно шећерне репе.

Последице интензивног опремања породичних газдинстава тракторима, комбајнима и другим средствима пољопривредне механизације, које се одвија последњих деценија видљиве су и на овде посматраним породичним газдинствима. Сва посматрана газдинства опремљена су тракторима. Број трактора повећава се са порастом коришћене обрадиве површине. Потенцијална енергетска опремљеност изражена бројем kW по хектару обрадиве површине износи 3,1 код најмањих газдинстава, 1,98 код газдинстава величине до 50 ха и 1,87 код највећих газдинстава. Услови за рационалније коришћење средстава пољопривредне механизације знатно су погоднији код већих газдинстава јер на један трактор код газдинстава величине до 50 ха долази приближно 23 ха обрадиве површине, док на један трктор код највећих газдинстава долази нешто више од 30 ха.

Остварени приноси најнижи су код газдинстава која користе најмању површину. Код друге две групе посматраних газдинстава приноси су на приближно сличном нивоу (табела 1).

Газдинства са најмањим поседом имају и најмањи број чланова домаћинства. Са порастом величине газдинства не само да се повећава укупан број чланова домаћинства него се повећава и број активних чланова домаћинства. Најмања газдинства одликују се неповољним односом обрадиве површине према броју активних пољопривредника. По једном активном пољопривреднику на овим газдинствима долази само 4,65 ха, на газдинствима величине до 50 ха тај однос је троструко већи и износи 15,17 ха, док код највећих газдинстава тај се однос повећава на 23,68 ха. Повећање обрадиве површине по активном пољопривреднику на посматраним породичним газдинствима пружа могућност за постизање вишег степена запослености и повољније продуктивности рада.

3.2. Резултати пословања породичних газдинстава

Као основни индикатор економске ефикасности производње ратарских усева коришћена је бруто маржа (Мунћан, М., Тодоривћ, С., Ивков Ивана, 2008), која представља разлику између остварене вредности производње и укупних варијабилних трошкова производње (семе, минерално ђубриво, средства за заштиту биља, дизел гориво, мазива, услуге комбајна и трошкови

закупа земљишта). На основу анкетом прикупљених елемената о технологији и агротехници производње ратарских усева на посматраним породичним газдинствима састављене су аналитичке калкулације за обрачун бруто марже на бази директних варијабилних трошкова (Мунћан П., Божих Драгица, Богданов Наталија 2010).

Табела 2. Бруто маржа
Table 2. Gross margin

Е л е м е н т и Elements	Величина газдинства (ха) Farm size		
	9,30	45,52	94,74
Укупна вредност производње на газдинству (динара)	877.892	5.156.976	12.304.543
Вредност производње по ха обрадивог земљишта (динара)	94.396	113.290	129.877
Вредност производње по активном пољопривреднику (динара)	438.946	1.718.992	3.076.136
Укупни варијабилни трошкови производње на газдинству (динара)	489.671	3.570.583	8.768.244
Укупна бруто маржа газдинства (динара)	388.221	1.586.393	3.536.299

Са повећењем величине газдинства и променом структуре ратарске производње, односно повећањем учешћа индустријских биљака у структури сетве ораничног земљишта, вредност производње по ха испољава тенденцију пораста (Мунћан, П., Живковић, Д., Јевтић, С. 1996.). Тако на пример, у поређењу са најмањом величином газдинства, остварена просечна вредност производње по ха већа је код газдинстава величине 50 ха за 20 %, а код газдинстава величине до 100 ха чак за 38% . Ако се укупна вредност производње газдинства сведе на активног пољопривредника разлика између газдинстава је још драстичнија. Тако, највећа газдинства имају седам пута већу укупну вредност производње по активном пољопривреднику у поређењу са истом на најмањим газдинствима (табела 2). На основу наведеног може се закључити да повећање поседа породичног газдинства и промена структуре ратарске производње проузрокује релативно високу стопу раста вредности производње, како по хектару обрадиве површине тако и по активном пољопривреднику.

3.3. Додходак породичних газдинстава

Доходак породичног газдинства добија се када се од вредности финалне производње одузму сви екстерни варијабилни и фиксни трошкови, укључујући и порез на катастарски приход, водни допринос, допринос за социјално и здравствено осигурање, допринос за пензионо осигурање, (Тогић, П. 2009). Наведеним трошковима додати су још и трошкови осигурања ратарских усева, затим трошкови амортизације привредних објеката и средстава пољопривредне механизације као и трошкови камата на кредите за основна и обртна средства.

Табела 3. Пројектовани фиксни трошкови породичног газдинства
Table 3. Projected fixed costs of the family farm

Фиксни трошкови газдинства Fixed costs of the farms (динара)	Величина газдинства (ха) Farm size		
	9,30	45,52	94,74
Порез на катастарски приход	1.674	3.836	5.832
Водни допринос	9.300	21.310	32.400
Осигурање усева	32.540	162.052	337.274
Амортизација привредних објеката	15.760	95.240	208.720
Амортизација средстава механизације	52.300	232.540	396.350
Камате на кредите	-	145.000	324.000
Допринос за здравствено осигурање ³	51.860	77.790	103.720
Допринос за пензионо осигурање ⁴	44.800	44.800	44.800
Укупни фиксни трошкови газдинства	208.234	781.568	1.453.096
Укупни фиксни трошкови по ха	22.391	17.170	15.337

Пројектовани фиксни трошкови (табела 3.) испитиваних газдинстава процењени су коришћењем података добијених од Пореске управе о висини стопе које се примењују при обрачуну пореза на катастарски приход, водног доприноса, стопе доприноса за здравствено и пензионо осигурање. Трошкови осигурање ратарских усева процењени коришћењем стопа добијених од осигуравајућег друштва „Дунав“, а које се примењују за подручје на коме послују испитивана породична газдинства. Амортизација и одржавање

³ Закон о здравственом осигурању, члан 17, тачка 21. „пољопривредници старији од 18 година живота, који обављају пољопривредну делатност, као једино или основно занимање у складу са законом“.

⁴ само за једног члана домаћинства уплаћује се допринос за пензијско инвалидско осигурање

привредних објеката обрачунато је по стопи од 3% њихове вредности, а амортизација средстава механизације за век експлоатације од 15 година. Укупни фиксни трошкови по хектру коришћене обрадиве површине опадају са порастом величине поседа. Тако газдинства величине поседа до 100 ха имају фиксне трошкове по ха ниже за 46%, а газдинства величине поседа до 50 ха за 30% у поређењу са фиксним трошковима најмањих газдинстава.

Доходак је обрачунат као разлика између бруто марже и фиксних трошкова газдинства (табела 4). Највећи доходак по ха обрадиве површине остварује се на газдинствима величине до 100 ха. Са променом величине породичног газдинства и структуре ратарске производње доходак по активном пољопривреднику расте. Доходак по активном пољопривреднику највећих газдинстава, величине до 100 ха, већи је од дохотка најмањих газдинстава за нешто више од пет пута, а од дохотка средњих газдинстава, величине до 50 ха, за скоро два пута.

Табела 4. Доходак породичног газдинства
Table 4. Farm size income

Елементи Elements	Величина газдинства (ха) Farm size		
	9,30	45,52	94,74
Бруто маржа газдинства (динара)	388.221	1.586.393	3.536.299
Фиксни трошкови газдинства (динара)	208.234	781.568	1.453.096
Доходак газдинства (динара)	179.987	804.825	2.083.203
Доходак по ха (динара)	19.353	17.680	21.987
Доходак по активном члану газдинства (динара)	89.994	268.275	520.800
Доходак по активном члану месечно	7.496	22.356	43.400
Просечна плата по запосленом у Републици Србији у септембру месецу	38.763	38.763	38.763

Упоређујући ниво оствареног дохотка по активном пољопривреднику, испитиваних породичних газдинстава, са просечно оствареном платом у септембру месецу 2011. године може се закључити следеће:

- најмања породична газдинства, величине до 10 ха, намају перспективу опстанка са постојећом структуром ратарске производње, јер њихов остварени доходак по активном пољопривреднику једва достиже 20% просечне плате у Републици Србији;

- газдинства величине од 50 ха остварују доходак који је тек нешто више од 57% просечне плате у Републици Србији. Међутим, ова газдинства би малим повећањем поседа и повећањем учешћа индустријског биља у структури сетве могла релативно лако да повећају доходак по активном пољопривреднику, односно достигну ниво просечне плате у републици;

- газдинства величине до 100 ха су у много повољнијем положају. Имају добру перспективу, остварују релативно висок ниво дохотка по активном пољопривреднику (за око 12% већи просечне плате у републици), а што је резултат веће продуктивности рада и веће конкурентности на тржишту.

4. Зкључак

Резултати истраживања потврдили су претпоставку да величина породичног газдинства и структура ратарске производње имају велики утицај на ниво оствареног дохотка, како по јединици површине, тако и, по активном пољопривреднику. Поред тога, повећање обрадиве површине по активном пољопривреднику пружа могућност за постизање вишег степена запослености и остваривање веће продуктивности рада. Целисходним избором структуре ратарске производње на газдинствима веће површине, величине 50 до 100 ха, може се у великој мери утицати на остваривање повољнијих економских резултата у производњи и стварањем квалитетнијих услова живота чланова домаћинства на породичном газдинству.

5. Литература

1. Богданов Наталија, Божић Драгица (2005): Промене у поседовној и социо-економској структури земљорадничких газдинстава Србије током периода транзиције. Монографија: „Породична газдинстава Србије у порменама“, Пољопривредни факултет, Београд.
2. Божић Драгица, Мунћан, П., Богданов Наталија (2004). Промене у поседовној структури земљорадничких газдинстава Србије, Економика пољопривреде, 3-4, Београд.
3. Божић Драгица, Мунћан, П. (2007): Family Farms – the Factors of Agricultural Development in Serbia. Temtski zbornik: „Development of Agriculture and Rural Areas in Central and Eastern Europe“, Novi Sad.
4. Гогих, П. (2009): Теорија трошкова са калкулацијама, Пољопривредни факултет, Београд.

5. Јанковић Снежана и сар. (2007.): Пословање пољопривредних газдинстава у Србији у 2006. Институт за примену науке у пољопривреди, Београд.
6. Мунћан, П., Живковић, Д., Јевтић, С. (1996): Утицај производне оријентације породичних газдинстава ратарског усмерења на економске резултате. Зборник радова „Пољопривредно домаћинство, обанова и развој села“, Црна Трава.
7. Мунћан, П., Божић Драгица (2006): Поседовна структура породичних газдинстава Србије, монографија: „Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду“, Друштво аграрних економиста Србије, Београд.
8. Мунћан, М., Тодоровић, С., Ивков Ивана (2008): Модел породичног газдинства као основа за експериментисање у агроекономским истраживањима, тематски зборник: „Агроекономска наука и струка у транзицији образовања и агропривреде“, Пољопривредни факултет, Београд.
9. Мунћан П., Божић Драгица, Богданов Наталија (2010): Економска ефикасност производње ратарских култура на породичним газдинствима у АП Војводини, Економика пољопривреде, бр 1, Београд.

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 631.115.11:330.566

**INTERRELATIONSHIP BETWEEN FAMILY FARM INCOME,
FARM SIZE AND FIELD CROP PRODUCTION STRUCTURE**

Petar Munćan, Ph.D

Faculti of Agricultur Belgrade

Abstract

The greatest share of field crop production (88% of corn, 73% wheat, 65% sunflower and about 50% of soybean and sugar beet production) in Serbia may be attributed to family farms. Efficiency of crop production will largely depend on the achieved yields and sale prices on one hand and the production costs on the other. Based on the results obtained, different economic indices can be expected contributing to the successfulness of farm management. Can the results obtained meet the needs of the producers depends on the social and economic ambience of the family farm. Afterall, depending on the income earned the producer will decide with regard to his future activities in the sector. Using the method of questionnaire the study focused on 24 family farms involved in field crop production in order to explore the impact of farm size and field crop production structure on the income achieved.

Key words: family farm, farm size, field crop production, income

Author s Address:

Dr Petar Munćan
Poljoprivredni fakultet
11080 Beograd-Zemun
Nemanjina 6
Tel. 011 2615-315
e-mail: muncan@agrif.bg.ac.rs

ЗЕМЉИШНИ РЕСУРСИ КАО ФАКТОР ПОВЕЋАЊА ДОХОТКА ПОРОДИЧНИХ ГАЗДИНСТАВА У АП ВОЈВОДИНИ¹

Даница Бошњак², Весна Родић²

Резиме: Најзначајнији субјекти у организовању пољопривредне производње како у Србији у целини, тако и у Војводини, су породична газдинства. Ови субјекти поседују највећи део производних капацитета у пољопривреди, од којих је најзначајнији пољопривредно земљиште. У Војводини данас породична газдинства поседују 73% укупног пољопривредног, односно 77% обрадивог земљишта овог производног подручја.

Истраживања у овом раду су фокусирана на промене у земљишним ресурсима и начину њиховог коришћења. Циљ рада је да се анализом стања укаже на (не)искоришћеност пољопривредног земљишта и могућност његовог интензивнијег коришћења, као значајног фактора повећања дохотка породичних газдинстава.

Кључне речи: породична газдинства, земљиште, капацитети, коришћење, АП Војводина

Увод

У организовању пољопривредне производње, како у Србији у целини, тако и у Војводини, данас учествују три врсте субјеката - пољопривредна предузећа, земљорадничке задруге и породична газдинства. Између ових субјеката постојале су и постоје значајне разлике које детерминишу њихов положај и релевантност за укупну пољопривредну производњу у одређеном подручју и временском периоду. Специфичности појединих субјеката биле су

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републик Србије

² Др Даница Бошњак, ред. проф., др Весна Родић, ред. проф., Пољопривредни факултет Нови Сад, Департман за економику пољопривреде и социологију села, e-mail: danicab@polj.uns.ac.rs, rodicv@polj.uns.ac.rs

предмет бројних агроекономских анализа (Новковић и сар., 1995, Богданов и Божић, 1996, Новковић и Родић, 1996, Лучић и сар., 2003, Буквић, 2003, Вукоје и Зекић, 2010). Најзначајнијим субјектима свакако се могу сматрати породична газдинства, јер су она најбројнија и поседују највећи део производних капацитета за пољопривредну производњу.

Према попису из 2002. године³ број породичних газдинстава у Војводини износио је 201.475, што је за 22% мање од броја у 1991. години⁴. Када се говори о доминацији пољопривредних газдинстава у погледу производних капацитета пре свега се мисли на земљиште, као један од основних ресурса ових субјеката (Рајић и сар., 2007). Иако поседују значајан фонд пољопривредног земљишта, породична газдинства у Војводини су била и остала мале просечне величине⁵ и неповољне поседовне структуре⁶ (Бошњак и Милић, 1996, Бошњак, 1997, Пејановић, 2007, Божић и сар., 2011).

Полазећи од тога да је мали посед, са једне стране, предодређен за интензивну производњу, а са друге стране имајући у виду потребу одрживог управљања пољопривредним земљиштем (Rodić et al, 2007a), истраживања у овом раду фокусирана су на промене у земљишним ресурсима и начину њиховог коришћења. Аутори настоје да анализом стања укажу на недовољно искоришћене потенцијале и могућности интензивнијег коришћења земљишта, као значајног фактора повећања дохотка по јединици површине, па самим тим и укупног дохотка газдинства.

Материјал и метод рада

Предмет истраживања у овом раду су земљишни ресурси породичних газдинстава у АП Војводини. Анализом су обухваћени како капацитети

³ Иако се поузданост података из пописа 2002. године често (оправдано) доводи у питање, поузанијих и новијих података о броју пољопривредних газдинстава у АП Војводини једноставно нема па је то једина евиденција на основу које се може вршити било каква анализа

⁴ Смањење броја пољопривредних газдинстава је процес иманентан развоју и овакви процеси одвијали су се, различитом динамиком, како у земљама са развијеном пољопривредом, тако и у земљама у транзицији (Goddard et al, 1993, Sarris et al, 1999, Божић и сар., 2004, Blandford and Hill, 2005), које су управо захваљујући томе унапредиле конкурентност својих пољопривреда. У тим земљама, међутим, овакви процеси су, по правилу, били праћени истовременим смањењем броја запослених у пољопривреди и укупњавањем поседа. Код нас, на жалост, ови процеси, због бројних разлога, теку знатно споријом динамиком.

⁵ Просечна величина газдинства у АП Војводини је (према попису из 2002. године) 3,38 ха, а са закупом 3,59 ха обрадивог земљишта (Пејановић, 2007).

⁶ Породична газдинства се одликују великим бројем одвојених делова. Према подацима пописа из 2002. године породично газдинство у Војводини има просечно три одвојена дела, а просечна величина одвојеног дела је 125 ари (Божић и сар., 2011).

земљишта, тако и начин њиховог коришћења. Оцена начина коришћења извршена је сагледавањем структуре коришћења пољопривредног земљишта, структуре коришћења ораница и нивоа остварених приноса основних ратарских усева.

Временска анализа обухватила је период од 1955. до 2009. године. За реализацију постављеног циља истраживања коришћена је званична статистичка евиденција (www.stat.gov.rs). У раду је примењен компаративно-аналитички метод, а резултати истраживања приказани су табеларно.

Земљишни ресурси породичних газдинстава у АП Војводини

Пољопривредно земљиште у Војводини чини 83% њене територије. Апсолутно посматрано, према подацима за 2009. годину, то је фонд од 1.780.756 ха. Доминантну улогу у коришћењу пољопривредног земљишта имају породична газдинства (таб. 1). Овим субјектима је у 2009. години на располагању био фонд од 1.304.073 ха, што чини 73% укупног пољопривредног земљишта у покрајини. Од укупног фонда пољопривредног земљишта које поседују породична газдинства 97% је обрадиво.

Посматрано у дужем временском периоду (1955-2009), доминантност породичних газдинстава у укупним земљишним ресурсима се мењала (таб.1). Најзначајније учешће ових субјеката било је 1955. године, након чега оно слаби, под утицајем различитих аграрно-политичких мера које је, у циљу јачања друштвеног сектора, предузимала држава, а које су биле најинтензивније управо на подручју Војводине (Јевђовић, 1978).

Ове мере довеле су до тога да је на почетку деведесетих учешће породичних газдинстава у укупним пољопривредним површинама било скоро изједначено са учешћем друштвених предузећа. Овај тренд заустављен је почетком 90-тих година, доношењем Закона о враћању земљишта бившим власницима и укидањем земљишног максимума. Од тада учешће породичних газдинстава у укупном земљишном фонду поново расте⁷. Захваљујући расту површина породичних газдинстава, до којих је дошло, пре свега, у последњој декади посматраног периода (просечна годишња стопа промене 2,08%), фонд пољопривредног земљишта који поседују породична газдинства је данас на нивоу од пре педесет година.

⁷ У 2009. години у односу на 1990. годину пољопривредна површина коју поседују пољопривредна газдинства је повећана за 35.97%, што је апсолутно посматрано повећање од 344.995 ха. Највише је повећан фонд ораница (305.964 ха), затим пашњака (20.524 ха), ливада (11.948 ха) и бара и трстика (4.913 ха). Најмање су повећане површине под воћњацима (3.081 ха), док су површине под виноградима смањене за 1.601 ха.

Када се посматра учешће земљишних површина породичних газдинстава у укупном фонду пољопривредног земљишта, може се запазити да ова газдинства имају значајно учешће управо у тзв. интензивним површинама (у површинама ораница 78%, воћњака 79% и винограда 75%), док је учешће у мање интензивним начинима коришћења (ливадама, пашњацима и барама и трстицима) далеко мање.

Коришћење пољопривредних површина породичних газдинстава

Породична газдинства у Војводини поседују значајне површине релативно квалитетног земљишта (Васин и Секулић, 2005). Међутим, како је то већ наглашено, основно обележје ових субјеката је мали посед и неповољна поседовна структура. Поред тога, због општег стања у земљи и кризе која дужи низ година притиска пољопривреду, остали физички капитал којим располажу ова газдинства (опрема, пољопривредна механизација и др.) је скроман и мало се користи за генерисање додатног дохотка (Богданов, 2007). Како су и друге могућности за диверзификацију дохотка у руралним подручјима више него скромне, обезбеђење већег дохотка из пољопривреде биће, по свему судећи, и у догледној будућности основни начин елиминисања сиромаштва, које све више захвата ова газдинства (Богданов, 2007). У том смислу може се тврдити да ће опстанак и развој пољопривредних газдинстава бити у великој мери условљен управо начином коришћења расположивог земљишног фонда.

Учешће интензивних површина у укупним пољопривредним површинама у АП Војводини је високо, али се не може говорити о њиховом значајнијем повећању у посматраном периоду. Површине под ораницама јесу повећане за 2%, а површине под воћњацима чак три пута, али су истовремено површине под виноградима смањене за 3,5 пута па је укупно посматрано учешће интензивних површина за више од пола века повећано за скромних 1,5%.

Данас (подаци за 2009. годину) је учешће интензивних површина у укупним пољопривредним површинама у АП Војводини преко 95% (таб. 2). Међутим, удео површина под воћњацима је свега 1%, а винограда 0,57% па је јасно да је развој породичних газдинстава и њихова економска моћ у највећој мери условљен начином коришћења ораница⁸. Ово тим пре ако се зна да је подизање воћњака и винограда инвестиција у коју економски ослабљена породична газдинства (Божич и сар., 2006), изложена дугогодишњем

⁸ Учешће ораница у пољопривредним површинама у читавом посматраном периоду (1955-2009) је веће од 90%, а у последњој деценији достиже чак 94%.

Табела 1. Учешће породичних газдинстава у укупним земљишним ресурсима АП Војводине
 Table 1 Share of family farms in total agricultural land in Autonomous Province of Vojvodina

Начин коришћења	Године												Индекс 57=100
	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2009	
Повр. (000 ha)	1.364	1.263	1.148	1.108	1.050	1.007	978	959	1.101	1.140	1.170	1.304	96
(% од укупних)	72,61	67,47	62,93	60,81	57,97	56,22	54,95	53,88	61,35	63,78	65,37	73,23	101
Оранице (%)	78,54	74,12	68,58	66,23	62,87	60,83	59,73	58,54	64,89	67,27	69,68	77,55	99
Воћњаци (%)	68,80	50,67	45,99	56,27	62,22	55,92	62,37	66,59	67,14	72,62	74,41	78,96	115
Виногради (%)	88,60	83,94	80,32	80,78	82,62	78,62	74,48	70,04	70,81	71,30	72,51	75,18	85
Ливаде (%)	73,18	59,56	49,54	48,57	38,96	37,01	30,46	29,20	34,26	40,72	39,09	52,64	72
Пашњаци (%)	18,23	12,97	13,20	13,11	14,31	16,05	10,03	9,08	32,68	33,34	24,43	31,23	171
Баре, трстици и рибњаци (%)	63,95	25,33	14,61	11,08	9,13	4,95	6,04	4,16	5,64	12,85	16,66	18,24	29

Извор: www.stat.gov.rs и прорачун аутора

Таб. 2 Структура коришћена пољопривредног земљишта
у власништву породичних газдинстава у Војводини
Table 2 Structure of agricultural land owned by family farms in Vojvodina

Начин коришћења Пољ. површина (%)	Године													
	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2009		
Оранише (%)	91,64	93,63	94,03	94,06	94,05	94,17	95,32	95,67	93,53	93,29	94,17	93,82		
Воћњаци (%)	0,35	0,27	0,40	0,56	0,73	0,83	1,07	1,13	1,05	1,10	1,13	1,08		
Виногради (%)	2,05	1,65	1,79	1,71	1,64	1,42	1,09	0,94	0,80	0,74	0,67	0,57		
Ливаде (%)	2,69	2,26	1,75	1,74	1,40	1,24	1,05	0,98	1,04	1,25	1,29	1,64		
Пашњаци (%)	2,40	1,79	1,76	1,73	1,96	2,21	1,29	1,16	3,44	3,27	2,28	2,43		
Баре, трстици и рибњаци (%)	0,86	0,40	0,27	0,20	0,23	0,13	0,17	0,13	0,15	0,34	0,46	0,47		

Извор: www.stat.gov.rs и прорачун аутора

диспаритету цена пољопривредних производа у односу на инпуте, крајње неизвесним условима пласмана и неповољним условима кредитирања, без обзира на подстицаје од стране државе, тешко могу да се упусте.

Коришћење ораничних површина породичних газдинстава

Оранице су биле и јесу најзначајнији и најстабилнији начин коришћења пољопривредног земљишта породичних газдинстава у АП Војводини. Према подацима из 2009. године ова газдинства располажу са скоро 78% укупних ораничних капацитета покрајине, што је за 10% више од учешћа које су ова газдинства имала у периоду 1996-2005 (Бошњак и Родић, 2010а).

Расположиви укупни фонд од 1.223.492 ха ораница и релативно повољни климатски услови представљају значајан производни потенцијал који породичним газдинствима омогућава гајење великог броја усева различите намене. Ипак, анализа структуре коришћења ораница показује (таб. 3) да породична газдинства оранице користе екстензивно. Преко 68% ораничних површина породична газдинства користе за гајење жита, око 20% за гајење индустријског биља, док је гајење поврћа и крмног биља на нивоу од свега 5%. Посматрано и у дужем периоду жита су најзаступљенији и најстабилнији усеви на породичним газдинствима. Учесће ове групе усева се у периоду 1955-2009 смањило за само 5% (131.056 ха). Истовремено је учешће индустријског биља повећано за нешто више од два пута (130.303 ха) па се може рећи да на породичним газдинствима у Војводини жита уступају (додуше споро) место у структури сетве индустријском биљу, што се може оценити као позитиван процес, али недовољан и по обиму и по динамици промена. До ових промена долазило је из различитих разлога. У ранијем периоду то је била последица изградње прерађивачких капацитета, а касније је пресудан фактор постала економска мотивисаност произвођача (захваљујући конкурентности индустријског биља на тржишту), односно бољег односа прерађивача према сопственој сировинској основи (Бошњак и Родић, 2010б).

Анализа коришћења ораничних површина породичних газдинстава показује да интерес за производњом поврћа слаби у односу на период 70-тих и 80-тих година прошлог века, тако да су у последњој деценији посматраног периода површине под поврћем враћене скоро на ниво из 50-тих и раних 60-тих. Како је поврће интензивна група усева, уочене тенденције се не могу оценити као позитивне, тим пре што се зна да је ниво дохотка који може да се оствари у производњи поврћа изнад оног који се може остварити производњом других група усева.

Табела 3. Структура коришћена ораница породичних газдинстава у Војводини
Table 3 Structure of arable land owned by family farms in Vojvodina

Начин коришћења	Године													
	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2009		
Оранице (000 ха)	1250	1183	1079	1042	986	949	933	918	1030	1064	1102	1223		
Групе усева	% учешћа													
Жита	73,33	82,00	77,07	71,37	72,69	75,65	78,94	75,06	76,06	69,61	67,22	68,33		
Инл. биље	9,81	6,25	6,93	9,49	11,55	8,47	6,63	11,13	11,20	16,02	20,09	20,67		
Поврће	4,43	4,35	6,18	6,69	7,65	8,05	8,12	8,22	7,18	7,25	6,08	5,11		
Крмно биље	6,64	7,02	8,76	7,90	7,58	6,65	6,04	5,38	4,86	5,26	5,56	5,31		
Утари и необ. оран	1,78	0,37	1,04	4,53	0,49	1,14	0,23	0,17	0,67	1,80	0,98	0,54		
Остало	0,02	0,00	0,01	0,02	0,03	0,05	0,04	0,05	0,03	0,06	0,07	0,07		
Усеви	% учешћа													
Пшеница	31,96	30,41	12,93	20,40	13,97	14,33	11,83	18,44	21,16	18,90	14,88	16,62		
Кукуруз	40,75	45,51	55,61	46,69	50,63	55,74	62,59	53,59	51,73	47,13	48,59	47,77		
Шећ. репа	2,38	1,98	1,30	2,22	2,62	1,67	2,21	3,81	1,48	1,525	2,50	2,36		
Сундокрет	3,43	2,10	3,65	5,98	7,42	5,66	2,10	5,65	7,81	7,30	10,85	9,23		
Соја	0,00	0,05	0,01	0,01	0,03	0,08	0,86	0,85	0,93	6,08	5,68	7,43		
Остало	21,47	19,95	26,51	24,70	25,33	22,52	20,41	17,67	16,90	19,08	17,50	16,58		

Извор: www.stat.gov.rs и прорачун аутора

Слична је ситуација и са крмним биљем, које породична газдинства гаје на изузетно малим површинама, а што је директна последица промена у обиму и структури сточног фонда у покрајини. Мале површине под крмним биљем, које су, такође, својеврсан показатељ интензитета коришћења ораница условљава врло слаб интензитет заступљености стоке (Родић, 2006, Бошњак и Родић, 2006, Родић и сар., 2007б, Бошњак и Родић, 2008), који је далеко од нивоа који имају развијене земље.

Констатовано повећање ораница у Војводини, уз значајно смањење сточног фонда, треба да забрине јер указује на озбиљно нарушавање биланса између биљне и сточарске производње (Бошњак и Родић, 2006, Родић и сар., 2007б, Бошњак и Родић, 2011) чиме се ограничава могућност интензивнијег коришћења ораница, а тиме и земљишних ресурса у целини и самим тим генерисања виших нивоа дохотка за породична газдинства. Са друге стране, нарушен однос биљне и сточарске производње дугорочно представља озбиљну претњу одрживом развоју пољопривреде, који је стратешки циљ развоја и наше земље (Rodić et al, 2007a), јер се без одговарајућих количина органских ђубрива озбиљно угрожава квалитет земљишта, као основног ресурса за пољопривредну производњу (Бошњак и сар., 2007, Родић и сар, 2008) .

Ако се посматра коришћење ораница са аспекта заступљености појединих усева, може се констатовати да 83% ораница пољопривредних газдинстава у покрајини у 2009. години ангажује пет основних ратарских усева (кукуруз 48%, пшеница 17%, сунцокрет 9%, соја 7% и шећерна репа 2%) (таб.3).

Кукуруз је изразито доминантан усева код породичних газдинстава, са стабилним учешћем у дужем периоду, док се за производњу пшенице може рећи да је породична газдинства све више напуштају. Ову дугорочну тенденцију не могу да промене другачија кретања у појединим годинама, до којих долази под утицајем цена на тржишту, где породична газдинства, по правилу, врло брзо реагују па су и варирања засејаних површина појединим усевима код ових произвођача израженија него код пољопривредних предузећа. У педесет петогодишњем периоду учешће шећерне репе се незнатно смањило, али је зато учешће сунцокрета повећано за 2,7, а соје чак седам пута, што је сигуран доказ одређеног реструктурирања на породичним газдинствима, али ипак у правцу мање интензивних усева. Зато се промене до којих је дошло још увек не могу оценити као задовољавајуће, посебно не ако се сагледају у светлу могућности које за то постоје. Пре се може рећи да се ради о скромним покушајима реструктурирања, уз задржавање релативно ниског нивоа како капиталне, тако и радне интензивности, што су показала и ранија истраживања (Бошњак и Родић, 1999). Овим добијају потврду и ранија запажања (Богданов, 2007) да највећи број породичних газдинстава расположиве земљишне ресурсе за сада не препознаје као значајан капитал.

Са друге стране, могу се уочити напори произвођача да упркос неповољним економским условима производност земљишта одрже на одређеном нивоу. То потврђује ниво остварених приноса основних ратарских усева (таб. 4). Наиме, приноси које данас остварују породична газдинства у АП Војводини не заостају значајно за приносима које у овом подручју остварују пољопривредна предузећа и задруге. У последњој декади испитиваног периода приноси које остварују породична газдинства су код пшенице и кукуруза нижи за 15%, шећерне репе 6%, соје свега 1%, док су приноси сунцокрета чак и већи за 5%. С обзиром на организациона обележја ових субјеката и њихов дугогодишњи подређен положај, може се рећи да су ове разлике занемарљиве. Екстремне вредности приноса оствариваних на породичним газдинствима у периоду 1951-2010. године и њихово поређење са приносима који су остварени у пољопривредним предузећима показују да су породична газдинства пратила темпо унапређења агротехнике појединих усева у предузећима.

Таб 4. Просечни остварени приноси основних ратарских усева на породичним газдинствима и у пољопривредним предузећима и задругама у Војводини

Table 4 Average yields of basic field crops on family farms and agricultural enterprises and cooperatives in Vojvodina

Усеви	Временски период					
	1951/ 1960	1961/ 1970	1971/ 1980	1981/ 1990	1991/ 2000	2001/ 2010
Просечан принос (kg/ha)						
Породична газдинства						
Пшеница	1.504	2.175	3.787	4.495	3.645	3.672
Кукуруз	2.384	3.761	5.201	5.400	4.514	5.313
Шећ. репа	19.758	29.361	38.389	42.104	34.939	42.122
Сунцокрет	1.162	1.690	1.858	2.017	1.836	2.137
Соја	1.154	1.195	1.632	1.944	1.915	2.487
Пољопривредна предузећа и задруге						
Пшеница	2.091	3.438	4.699	5.219	4.260	4.243
Кукуруз	3.027	5.075	6.334	6.145	4.931	6.224
Шећ. репа	22.500	36.924	44.238	42.980	33.741	44.635
Сунцокрет	1.258	2.017	2.109	2.198	1.801	2.032
Соја	1.012	1.178	1.854	2.039	1.981	2.520

Извор: www.stat.gov.rs и прорачун аутора

Чињеница је да приноси основних ратарских усева у Војводини значајно заостају за приносима у већини земаља ЕУ (Бошњак и Родић, 2010ц), што наше произвођаче чини мање конкурентним на међународном тржишту. Томе свакако доприноси чињеница да се изузетно мали проценат површина у АП Војводини наводњава, али је то још један од проблема који не може бити решен у кратком року и без значајнијих системских мера подршке оваквој врсти инвестирања.

За очекивати је да све значајније активности саветодавних служби, уз повољније инпут-аутпут односе допринесу повећању ефикасности производње на породичним газдинствима. Поред тога, развој тржишта земљиштем требало би да омогући његову реалокацију ка ефикаснијим произвођачима, чиме би се створили услови за интензивније (али одрживо) коришћење земљишних ресурса и за веће искоришћење могућности повећања дохотка по јединици површине, а тиме и дохотка комерцијалних породичних газдинстава. Овај процес, наравно, мора бити праћен мерама аграрне политике које ће наћи решење за некомерцијална газдинства која у овом моменту на извесан начин држе замрзнутим тржиште земљиштем, а пољопривреду покрајине чине и радно и капитално неинтензивном и неефикасном.

Закључак

Породична газдинства су најзначајнији субјекти у организовању пољопривредне производње у АП Војводини. Њихова релевантност за укупну пољопривреду покрајине расте у последње две деценије и враћена је на ниво из педесетих година прошлог века. Она располажу значајним земљишним ресурсима релативно доброг квалитета, које у овом моменту, упркос извесном реструктурирању, не користе у довољној мери. Упркос повољним агроколошким условима за различите гране пољопривредне производње, учешће воћњака и винограда у структури коришћења пољопривредних површина је изузетно ниско, а однос биљне и сточарске производње нарушен у мери која не гарантује могућност дугорочно одрживог управљања земљиштем.

У интензивним површинама доминирају оранице, али се њихово коришћење не може оценити као задовољавајуће јер се оне првенствено користе за производњу жита и мање интензивних индустријских усева, док је учешће површина под поврћем и крмним биљем изузетно ниско.

Ипак, уочавају се и одређене позитивне промене, пре свега у смислу уступања места пшенице у структури сетве индустријским усевима, као и у погледу достигнутих приноса основних ратарских усева, где се може уочити смањење разлика у приносима између породичних газдинстава и пољопривредних предузећа.

Простора за даље интензивирање свакако има. Повећање броја стоке, површина под наводњавањем или површина под дугогодишњим засадима објективно се може сматрати нереалним циљем за дате друштвено-економске услове, бар у краћем року. Међутим, повећање површина под интензивнијим индустријским усевима и поврћем или пак значајније повећање семенске производње свакако могу бити реалност, као и даље повећање приноса код већине усева. Већ и то би омогућило знатно боље коришћење расположивих земљишних ресурса и стицање већег дохотка по јединици површине. У недостатку других ресурса и бројних ограничења за диверзификацију дохотка на газдинству овако стечени доходак могао би донекле да ублажи сиромаштво са којим се све озбиљније суочавају породична газдинства.

Литература

1. Blandford, D., Hill, B. (2005): Structural Change And Public Policies In Eu Agriculture: An Overview, In Thematic Proceedings of the XIth Congress of the EAAE, Copenhagen, Denmark, August 24-27, 2005.
2. Богданов, Н., Божић, Д. (1996): Производни капацитети породичних газдинстава Србије, Зборник резимеа реферата са II Међународног скупа Власински сусрети 96, Пољопривредно домаћинство, обнова и развој села, Виђења бр. 2, Београд, стр. 155-156.
3. Богданов, Н. (2007): Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија, УНДП и Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Београд.
4. Божић Д., Мунћан П., Богданов Н. (2004): Промене у поседовној структури земљорадничких газдинстава Србије, Економика пољопривреде, бр. 3-4, Београд, стр. 323-333.
5. Божић, Д., Мунћан, П., Богданов, Н. (2006): Економско-социјална обележја породичних газдинстава Србије, Економика пољопривреде, тематски број: 399-408.
6. Божић Д., Богданов, Н., Шеварлић, М. (2011): Економика пољопривреде, Пољопривредни факултет Земун.
7. Бошњак, Д., Милић, Д. (1996): Односи производних фактора на приватном сектору, Зборник Матице српске са друштвене науке 101: 211-221.
8. Бошњак, Д. (1997): Поседовна структура газдинстава СР Југославије, Југословенско друштво за проучавање земљишта, Нови Сад.

9. Бошњак, Д., Родић, В. (1999): Обележја ратарске производње у Војводини и могућност њеног реструктурирања, *Агроекономика* 28: 93-105.
10. Бошњак, Д., Родић, В. (2006): Заступљеност стоке као један од фактора стабилности приноса у ратарској производњи, *Савремена пољопривреда* 55 (1-2): 55-61.
11. Бошњак, Д., Лучић, Ђ., Родић, В., Жутић, В. (2007): Организација производње и коришћење стајњака у пољопривреди АП Војводине, *Савремена пољопривреда* 56 (1-2): 189-197.
12. Бошњак, Д., Родић, В. (2008): Регионална дисперзија и интензитет заступљености стоке у Србији, *Савремена пољопривреда* 57(3-4): 164-170.
13. Бошњак, Д., Родић, В., Супић, Н. (2008): Производни показатељи сточарске производње у Војводини, *Савремена пољопривреда* 57 (1-2): 62-70.
14. Бошњак, Д., Родић, В. (2010а): Оранице у Србији – капацитети, размештај и начини коришћења, *Пољопривредни факултет Нови Сад*, 2010.
15. Бошњак, Д., Родић, В. (2010б): Економска анализа производње соје у Војводини, *Ратарство и повртарство* 47(1):193-202.
16. Бошњак, Д., Родић, В. (2010ц): Конкурентност основних ратарских усева у Војводини, *Ратарство и повртарство* 47 (2):607-612.
17. Бошњак, Д., Родић, В. (2011): Коришћење ораница у функцији развоја ратарске производње у Војводини, *Зборник сажетака XV Међународног научно-стручно савјетовања агронома Републике Српске*, 22-25. март 2011. године у Требињу, стр. 54.
18. Буквић, Р.М. (2003) Финансијски положај и ефикасност пословања пољопривреде Србије у транзицији - 1990-2002; У „Компатибилност аграрне политике СЦГ и заједничке аграрне политике ЕУ“, Београд: ИЕП, стр.129-156.
19. Васин, Ј., Секулић, П. (2005): Плодност земљишта у Војводини, *Економика пољопривреде* 52(4): 495-503.
20. Вукоје, В., Зекић, В. (2010): Економски положај пољопривредних предузећа у Војводини (2001-2009), *Економика пољопривреде* 57(3): 411-424.
21. Goddard, E, Weersink, A. C., Turvey, C G (1993): Economics of structural change in agriculture, *Canadian Journal of Agricultural Economics* 41: 475-86.
22. Јевђовић, М. (1978): Конституисање и проширење земљишног фонда друштвених газдинстава, *Основни правци развоја агро-индустријског комплекса у САП Војводини*, *Пољопривредни факултет Нови Сад*, стр.18-23.

23. Novković, N., Rodić, V., Zoranović T. (1995): Agricultural Enterprises and Private Farms in the Federal Republic of Yugoslavia: A Comparative Analysis of the Present State and Prospects, 44th EAAE Seminar, Thessaloniki, Book of abstracts.
24. Новковић, Н., Родић, В. (1996): Анализа стања и могућности развоја сељачких газдинстава у СР Југославији, Зборник Матице српске за друштвене науке, свеска 101:189- 199.
25. Пејановић, Р. (2007): Велика и мала газдинства у пољопривреди Републике Србије, Зборник Матице српске за друштвене науке 123:205-218.
26. Рајић, З., Јелић, С., Живковић, Д., Ралевић, Н. (2007): Управљање ресурсима на породичним газдинствима, Економика пољопривреде 54(3): 359-368.
27. Родић, В. (2006): Утицај инструмената заштите животне средине на сточарску производњу, Савремена пољопривреда 55(1-2): 42-47.
28. Rodić, V., Bošnjak, D., Vukelić, N. (2007a): Sustainability of agricultural land management in the Autonomous Province of Vojvodina, In Thematic Proceedings Development of Agriculture and Rural Areas in Central and Eastern Europe, EAAE and Serbian Association of Agricultural Economist, pp: 429-437.
29. Родић, В., Супић, Н., Коларов, М. (2007б): Заступљеност стоке као индикатор притиска сточарске производње на животну, Савремена пољопривреда 56 (3-4):147-157.
30. Sarris, A., Doucha, T., Mathijs, E. (1999): Agricultural Restructuring in Central and Eastern Europe: Implications for Competitiveness and Rural Development, Canadian Journal of Agricultural Economics 26(3): 305-329.
31. Томић, Д., Гулан, Б., Умићевић, Б. (2005): Земљиште – ресурс будућности, Економика пољопривреде 52(4):421-429.

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 332.34:631.115.11(497.113)

**LAND RESOURCES AS A FACTOR OF INCREASING THE
INCOME OF FAMILY FARMS IN THE AUTONOMOUS
PROVINCE OF VOJVODINA**

Danica Bošnjak, Ph.D., Vesna Rodić, Ph.D.
Faculty of Agriculture Novi Sad, Serbia

Summary

The most important entities in the organization of agricultural production in Serbia in general, as well as in Vojvodina, are family farms. These subjects own the most of the productive capacities in agriculture, most notably agricultural land. Nowadays, family farms in Vojvodina have 73% of total agricultural land, and 77% of the arable land in this production area.

Research in this paper focuses on changes in land resources and their utilization. The main aim of the paper is to point out insufficient utilization of agricultural land and the possibility of its more intensive use, as a significant factor of increasing the income of family farms.

Key words:

Author's address:

Dr Danica Bošnjak
Poljoprivredni fakultet
Trg Dositeja Obradovića 8
21000 Novi Sad
e-mail: danicab@polj.uns.ac.rs

ЗАПОСЛЕНОСТ РУРАЛНОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ¹

Драгица Божић²

Апстракт: Основна обележја тржишта радне снаге у руралним подручјима Србије су ниска запосленост, неповољна структура запослености и висока незапосленост.

Структура запослености руралног становништва указује на низак степен диверзификације руралне економије, будући да се 44,5% запослених бави пољопривредом. Посматрано по појединим делатностима запослено рурално становништво значајније је ангажовано и у прерађивачкој индустрији (14,8%), трговини на велико и мало (10,5%) и грађевинарству (4,4%). Високо учешће запосленог руралног становништва у пољопривреди праћено је њеним знатно нижим уделом у укупним приходима домаћинства (6,8%), што указује да је остварена продуктивност у пољопривреди ниска.

Запослена рурална популација у Србији одликује се и неповољном старосном и образовном структуром, која је, добрим делом, условљена демографском и образовном структуром чланова пољопривредних газдинстава који чине доминантан део запослене руралне радне снаге. Једно од обележја запослене руралне популације јесте и виши степен неформалне запослености, посебно код женског дела ове популације.

Кључне речи: запосленост, рурално становништво, диверзификација активности, старосна структура, образовна структура.

Увод

Пораст запослености и експанзија производних капацитета стварају услове за пораст продуктивности рада и ефикасности средстава, што осигурава високе стопе раста материјалне производње. Смисао укупног

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републик Србије

² Др Драгица Божић, ванред. проф., Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет. е-mail: bozdrag@agrif.bg.ac.rs

привредног развоја огледа се у ангажовању свих производних потенцијала, укључујући и радну снагу. Пораст запослености представља значајан економски, али и друштвени задатак у свакој земљи.

Висока релевантност пољопривреде у националној економији појединих земаља показатељ је ниске развијености других сектора. Ово је, првенствено, својствено руралним подручјима, чија је привредна структура високо зависна од примарног сектора. Отуда се у условима када се ова подручја сусрећу са израженом девастацијом и старењем популације, као и деградацијом природних потенцијала и укупног окружења, кроз концепт одрживог пољопривредног и руралног развоја, дефинише политика која треба да осигура координацију развоја пољопривреде и других делатности у руралним подручјима у складу са принципима одрживог развоја. Основни елементи овог концепта односе се на обезбеђење прехранбене сигурности, пораст руралне запослености и дохотка у циљу елиминисања сиромаштва у руралним подручјима, као и очување природних ресурса и заштиту животне средине.

Као и у већини земаља у транзицији, у Србији се привредни развој земље деценијама заснивао на исцрпљивању пољопривреде и руралних подручја, што је створило низ проблема везаних за очување ресурса и равноправно укључивање ових подручја у привредни развој. Стога дефинисање адекватних мера усмерених на заустављање негативних економских и демографских трендова у руралним подручјима има изузетан значај.

Основни проблеми на тржишту рада у руралним подручјима Србије су ниска запосленост, неповољна структура запослености (са доминантним учешћем пољопривреде) и висока незапосленост. Циљеви повећања запослености и смањивања социјалних неједнакости се међусобно подржавају и треба да представљају циљ сваке стратегије привредног развоја. Отуда нова стратегија земаља ЕУ «Европа 2020», усвојена јуна 2010. године, (која је заменила Лисабонску агенду) дефинише кључне циљеве у домену тржишта рада, односно образовања, унапређивања људског капитала и смањивању сиромаштва. Акцент је на повећању стопе запослености становништва, уз осигурање пораста учешћа жена и старијих радника, смањивање стопе раног напуштања школовања, уз истовремено повећање заступљености високообразованог становништва и смањивање броја сиромашних. У складу са наведеним, све релевантне политике у Србији треба усмерити на превазилажење неповољних тенденција на тржишту рада, а пре свега повећања стопе запослености и борбе против сиромаштва.

Предмет овог рада је запосленост руралног становништва у Србији.

У првом делу рада анализирани су основне карактеристике руралног тржишта рада, односно запосленост укупног континента руралне радне снаге, његова старосна и образовна структура, као и структура према делатностима.

С обзиром на висок значај који пољопривреда има у привредној структури руралних подручја Србије у другом делу рада истраживана су обележја оног дела руралне популације запосленог у пољопривреди, односно на породичним газдинствима. Приказане су промене у социо-економској структури пољопривредних газдинстава и њиховом броју. Посебно су анализирани промене у укупном броју чланова домаћинстава и њиховом активном делу, који чине индивидуални пољопривредници, као и њихова структура према полу, старости и образовању.

У циљу потпунијег сагледавања карактеристика руралног тржишта рада истраживане су и карактеристике незапослене руралне популације које најпотпуније указују које се категорије становника сусрећу са проблемом искључености са тржишта рада, било услед немогућности да се запосле у пољопривреди (на породичним газдинствима) или пак пронађу посао у непољопривредним делатностима руралне економије.

За потребе истраживања у овом раду коришћени су подаци о тржишту руралне радне снаге у Србији, који су релативно скромни и појављују се у неколико статистичких публикација. При томе методе прикупљања података у овим публикацијама се значајно разликују. Важни подаци о домаћинствима, пољопривредним газдинствима, и њиховим члановима, као дела руралне популације Србије, значајни за сагледавање економске структуре становништва и пољопривредних газдинстава у Србији, коришћени су из Пописа становништва. Ови подаци садрже велики број демографских параметара о руралном становништву, укључујући и податке о радно активној руралној популацији, али са временском дистанцом од десет година.

За потпуније изучавање запослене руралне популације коришћене су и друге публикације Републичког завода за статистику: Анкете о радној снази, Анкете о потрошњи домаћинстава, као и Статистички годишњаци. Значајне податке за сагледавање карактеристика (руралне) радне снаге и кретања на тржишту рада у Србији осигурава Анкета о радној снази. У овој анкети примењена је методологија усклађена са препорукама и дефиницијама Међународне организације рада (International Labour Organization – ILO) и захтевима Eurostata (European Statistical Office). Тиме је обезбеђен најважнији извор за међународно поређење података који се односе на тржиште рада. Подаци о запошљавању и незапосленим лицима коришћени су и из евиденције Националне службе за запошљавање.

Посебно значајан извор представљала су стратешка документа, студије и анализе сачињене за поспешивање привредног развоја, развоја руралних подручја, пољопривреде, запослености и смањење сиромаштва у Републици Србији.

1. Запосленост руралног становништва

Основно обележје тржишта радне снаге у Србији је висока незапосленост. То потврђују званичне стопе незапослености преузете од Националне службе за запошљавање и међународно упоредиве Анкете о радној снази (Табела 1). Економска криза је поништила извесне знаке опоравка на тржишту радне снаге који је наступио у 2008. години, када је стопа незапослености износила 13,6%. Након тога уследио је пораст незапослености у Србији, те је стопа незапослености у 2010. години износила близу 20%.

Табела 1. Стопе незапослености у Србији према АРС* И НСЗ**
Table 1. Rate of unemployment in Serbia according LFS - Labor Force Survey and NES - National Employment Service

Извор Података Source of Data	2000.	2002.	2004.	2006.	2008.	2009.	2010.
Анкета о радној снази	12,1	13,3	18,5	20,9	13,6	16,1	19,2
Национална служба запошљавања							
- без осигураних пољопривредника	25,6	29,0	29,1	31,1	26,2	28,3	29,3
- са осигураним пољопривредницима				27,8	24,6	26,0	26,9

* АРС – Анкета о радној снази. 2004. године је промењена је методологија израчунавања стопе незапослености (по важећој методологији, то је однос броја незапослених лица и активног становништва (збира укупног броја запослених, осигураних пољопривредника и незапослених лица), а по старој – однос лица која траже запослење и активног становништва.

** НСЗ – Национална служба запошљавања – стопа незапослености је израчуната као однос незапослених и збира запослених и незапослених лица.

Извор: Анкета о радној снази 2010; Статистички годишњак Србије 2011, РЗС, Београд, 2011.

Тржиште радне снаге у руралним подручјима Србије, такође, карактерише висока стопа незапослености (19,7%), али нешто нижа у односу на незапосленост укупне и урбане популације (табела 2). Високе стопе незапослености указују на изостајање прилика за запошљавање. Укупна стопа запослености радно активног становништва (старијег од 15 година) у руралним подручјима је априла 2011. године износила 38,6%.

Табела 2. Стопе активности, запослености и незапослености укупног, урбаног и руралног становништва старијег од 15 година у Србији у 2011. години (април)

Table 2. Rate of activities, employment and unemployment of the total urban and rural population over 15 yrs in Serbia (April, 2011)

	Становништво старије од 15 година Population over 15 yrs		
	Стопе активности Rate of activities	Стопе запослености Rate of employment	Стопе незапослености Rate of unemployment
Укупно	46,5	36,2	22,2
Урбано	45,4	34,5	24,1
Рурално	48,1	38,6	19,7

Стопа активности –представља проценат активног становништва у укупно активном становништву старом 15 и више година.

Стопа запослености-представља проценат запослених у укупно активном становништву старом 15 и више година.

Стопа незапослености-представља проценат незапослених у укупном броју активних становника.

Извор: Саопштење: Анкета о радној снази за април 2011. год (претходни резултати), РЗС Србије, Београд.

Запажа се да је стопа запослености активног руралног становништва виша у односу на исту за урбана подручја и стопу запослености укупног активног становништва у Србији. Ово се може, делом, објаснити тенденцијом присутном у свим транзиционим земљама која се огледа у остајању без запослења великог броја радника у индустрији или другим непољопривредним делатностима, у процесу приватизације. Број

новоотворених радних места у приватизованим субјектима привређивања, по правилу је био мањи од броја угашених.

У руралним подручјима Србије сконцентрисано је око 42% укупне радне снаге (становништво старо 15 и више година), односно око 41% становништва радног узраста (15 – 64 година) у Србији. Запослено рурално становништво чини око 45% укупног броја запослених у Србији (табела 3).

Табела 3. Структура укупног и запосленог руралног становништва Србије у 2010. години

Table 3. Structure of the total and employed rural population of Serbia in 2010

	Становништво-Укупно Population, total	Становниш. старо 15 и више година Population 15 yrs of age and older	Становниш. радног узраста (15-64 година) Working population (15-64 yrs)	Активно становништво Active population	Запослено становништво Employed population				
					Укупно Total	Мушко Male		Женско Female	
						Број No.	%	Број No.	%
Србија-укупно	7.468.619	6.317.887	4.818.981	2.964.966	2.396.244	1.372.761	57,3	1.023.482	42,7
Рурална подручја	3.171.210	2.663.692	1.961.575	1.296.415	1.084.223	660.387	60,9	423.836	39,1
Учешће руралног у укупном (%)	42,5	42,2	40,7	43,7	45,2	48,1	-	41,4	-

Извор: Обрачун аутора на основу података Анкете о радној снази за 2010. годину, РЗС Србије, Београд, 2011.

У структури запосленог становништва у руралним подручјима жене су значајно мање заступљене (39,1%) у односу на мушкарце (60,9%).

Високо учешће руралног у структури укупно запосленог становништва, као и његов значај за укупан развој руралних подручја у Србији резултирали су укључивањем ове проблематике у бројна стратешка документа и развојне програме у Србији. Готово у свима се истиче неопходност диверзификације делатности руралне економије у којој је заступљеност пољопривреде још увек висока.

2. Структура запосленог руралног становништва по делатностима – диверзификација активности

Учешће пољопривреде у укупној запослености у Србији премашује 22%. Пољопривреда има још већи значај у структури запосленог руралног становништва, са уделом од 44,5% (табела 4). Споро реформисање привредне структуре и последично недовољна тражња за радном снагом, односно мала могућност запошљавања у непољопривредним делатностима разлог су овако високе стопе запослености руралног становништва у пољопривреди Србије.

Табела 4. Запослено (укупно и рурално) становништво Србије по делатностима у 2010. години

Table 4. Employed (total and rural) population of Serbia according to activities in 2010

	Укупно запослено Employed total		Запослено рурално Employed rural		% учешћа запосленог руралног у укупно запосленом Share of employed rural in the total employed (%)
	Број No.	%	Број No.	%	
У к у п н о	2.396.244	100	1.084.223	100	45,2
Пољопривреда, шумарство и рибарство	532.969	22,2	482.915	44,5	90,6
Вађење руда и камена	23.316	1,0	13.081	1,2	56,1
Прерађивачка индустрија	401.711	16,8	160.557	14,8	40,0
Снабдевање ел. енергијом и гасом	36.293	1,5	11.198	1,0	30,9
Снабдевање водом, управљање отпадом	41.097	1,7	15.685	1,4	38,2
Грађевинарство	120.689	5,0	48.074	4,4	39,8
Трговина на велико и мало, поправка моторних возила	326.283	13,6	113.446	10,5	34,8
Саобраћај и складиштење	125.563	5,2	44.286	4,1	35,3
Услуге смештаја и исхране	71.610	3,0	21.020	1,9	29,4
Информисање и комуникације	47.682	2,0	7.873	0,7	16,5
Финансијске делатности, осигурање	44.852	1,9	7.320	0,7	16,3
Пословање некретнинама	3.268	0,1	478	0,0	14,6
Стручне, научне и техничке делатности	57.053	2,4	5.707	0,5	10,0
Административне и помоћне услужне делатности	37.694	1,6	10.236	0,9	27,2
Државна управа, одбрана и обавез	120.459	5,0	35.185	3,2	29,2

Др Драгица Божић

социјално осигурање					
Образовање	159.381	6,7	39.798	3,7	25,0
Здравствена и социјална заштита	157.137	6,6	47.092	4,3	30,0
Уметност, забава и рекреација	36.964	1,5	6.629	0,6	17,9
Остале услужне делатности	47.627	2,0	12.580	1,2	26,4
Домаћинства која производе робу и услуге за сопствене потребе	3770	0,2	1.063	0,1	28,2
Екстериторијалне организације и тела	825	0,0	-	-	-

Извор: Обрачун аутора на основу података Анкете о радној снази за 2010. годину, РЗС Србије, Београд.

Запослено рурално становништво ангажовано је, у значајнијој мери и у прерађивачкој индустрији (14,8%), трговини на велико и мало (10,5%), грађевинарству (4,4%), здравственој и социјалној заштити (4,3%) и саобраћају и складиштењу (4,1%). Оваква структура запослености по делатностима опредељена је полном и образовном структуром запослене руралне популације. Будући да већина наведених делатности захтевају, по правилу, мушку радну снагу и радну снагу са релативно нижим квалификацијама, рурална радна снага се у њима лакше запошљава него у другим делатностима. Делатности код којих је учешће запослене руралне популације око 3% су државна управа, одбрана и обавезно социјално осигурање, као и образовање. Мали број радних места у овим делатностима условљен је неразвијеношћу институција наведених делатности у руралним подручјима. Запосленост у делатностима које пружају услуге смештаја и исхране (условно у туризму) је веома ниска, свега 1,9% запослене руралне популације, иако се оне истичу као развојна шанса у руралним подручјима Србије.

Високо учешће запосленог руралног становништва у пољопривреди праћено је њеним знатно нижим уделом у укупним приходима домаћинстава (6,8%), што потврђује да је остварена продуктивност у пољопривреди ниска. Најзначајније учешће у укупним приходима руралне популације имају зараде, односно приходи из редовног радног односа, а потом пензије, у свим подручјима Србије (табела 5).

Табела 5. Структура прихода домаћинстава руралних подручја у Србији

Table 5. Income structure of rural households in Serbia

Извор прихода домаћинстава Household income source	Србија Serbia	Централна Србија Central Serbia	Центр Србија без Београда Central Serbia, Belgrade excluded	Војводина Vojvodina	Београд Belgrade
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Приходи из редовног раднoг односа	36,2	35,1	32,4	38,7	48,5
Приходи ван редовн раднoг односа (прековремени рад...)	3,7	3,2	2,9	5,1	5,0
Пензије	26,6	27,2	27,3	25,0	26,2
Остала примање од социјалног осигурања	1,8	1,5	1,6	2,5	1,0
Приходи од пољопривреде, лова и риболова	6,8	5,2	6,0	11,0	1,4
Примања из иностранства	2,0	2,2	2,5	1,8	0,5
Приходи од имовине	0,3	0,2	0,2	0,8	0,1
Поклони и добици	1,2	1,3	0,7	0,9	4,1
Потрошачки и инвестициони кредити	1,2	1,0	0,9	1,6	1,8
Остала примања (штедња, закуп, камата...)	7,5	9,4	10,1	2,6	6,1
Приходи домаћинстава у натури	12,7	13,7	15,4	10,0	5,3

Извор: Обрачун аутора на основу података Анкете о потрошњи домаћинстава за 2009. годину, РЗС Србије, Београд.

3. Старосна и образовна структура запосленог руралног становништва

Радна снага у руралним подручјима Србије има неповољнију старосну и образовну структуру у односу на укупно запослено становништво. То потврђује високо учешће лица старијих од 55 година, близу 30%, и мало

учешће лица испод 25 година старости, свега 6,3 % (табела 6). Старосна структура запосленог женског становништва у руралним подручјима је неповољнија у односу на структуру мушког дела овог континента радне снаге, будући да је учешће жена мање код млађих, а веће код лица старијих узраста.

Табела 6. Старосна структура запосленог (укупног и руралног) становништва Србије у 2010. години
Table 6. Age structure of the employed (total and rural) population of Serbia in 2010

Године	Укупно запослено становништво Total employed population		Запослено рурално становништво Employed rural population	
	Број No.	%	Број No.	%
Укупно	2.396.244	100	1.084.223	100
15-19	18.480	0,8	12.853	1,2
20-24	111.915	4,7	55.629	5,1
25-29	194.887	8,1	86.530	8,0
30-34	264.818	11,1	98.863	9,1
35-39	298.301	12,4	120.673	11,1
40-44	312.649	13,0	129.094	11,9
45-49	347.494	14,5	149.111	13,8
50-54	329.763	13,8	131.565	12,1
55-59	275.332	11,5	119.011	11,0
60-64	119.835	5,0	73.632	6,8
65-69	54.016	2,3	45.596	4,2
70-74	34.448	1,4	30.962	2,9
75 и више	34.307	1,4	30.704	2,8

Извор: Обрачун аутора на основу података Анкете о радној снази за 2010. годину, РЗС Србије, Београд, 2011.

Оваква старосна структура проистиче, добрим делом, из неповољне демографске структуре чланова пољопривредних газдинстава који имају високо учешће у структури запослене руралне радне снаге (табела 7). Готово половину чланова пољопривредних газдинстава (44%) чине лица старија од 50 година, при чему она са више од 65 година чине готово 23%.

Табела 7. Чланови газдинства према старости и изворима прихода у Србији по попису 2002. године
Table 7. Farm members according to age and income source in Serbia, 2002 census

Газдинства према изворима прихода Farms according to income source	2002			
	15-27	28-49	50-64	65 и више 65 and over
Укупно	15,2	27,0	21,1	22,9
Пољопривредна	14,4	26,1	22,5	21,7
Мешовита	16,3	29,4	19,5	19,4
Непољопривредна	15,1	26,6	21,6	24,1
Без прихода	13,1	17,6	13,6	40,9

Напомена: Разлику до 100% укупног броја чланова газдинстава чине чланови чија је старост непозната.

Извор: Обрачун аутора на основу података Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 2002. године, РЗС Србије, Београд.

На неповољну образовну структуру запослене руралне популације указују подаци да четвртина запослене руралне радне снаге (старијег од 15 година) има завршену само основну школу, док је 20% без формалног образовања, односно са непотпуном основном школом или неписмено (табела 8). Близу 50% запослених су лица са средњошколским образовањем, при чему се у Србији у ову категорију убрајају и лица са завршеним трогодишњим, занатским школама чија су знања и вештине непримерене захтевима савремене технологије. Образовна структура женског запосленог становништва руралних подручја неповољнија је у односу на запослене мушкарце, јер је око 25% запослених жена без образовања или са непотпуном основном школом, а код мушкараца је то 16% запослених. Медјутим, евидентнији је нешто већи удео запослених жена са вишим и високим образовањем (7,2%) у односу на запослено мушко становништво руралних подручја (5,6%), *Божич Д., Мунћан П., Богданов Н., 2007.*

Табела 8. Образовна структура запосленог руралног становништва Србије (%)

Table 8. Education structure of the employed rural population of Serbia (%)

	Укупно Total	Мушко Male	Женско Female
Укупно Total	100	100	100
Без школе	3,2	1,7	5,7
Непотпуна основна школа	16,3	14,3	19,6
Основна школа	25,6	26,2	24,7
Средња школа	48,7	52,2	42,8
Виша школа	3,3	3,2	3,6
Факултет	2,9	2,4	3,6

Извор: Обрачун аутора на основу података Анкете о радној снази за 2004. годину, РЗС Србије, Београд.

Неповољна образова структура запослене радне снаге руралних подручја, у значајној мери је условљена високом заступљеношћу запослених у пољопривреди које одликује низак степен образовања. То се, првенствено, односи на чланове чисто пољопривредних газдинстава, код којих је присутно рано прекидање школовања деце, те је у 2002. години више од половине њих имало непотпуно основно образовање (табела 9).

Табела 9. Чланови газдинства, стари 15 и више година, према образовању и изворима прихода у Србији по попису 2002. године
Table 9. Household members, 15 yrs and over, according to education and income structure in Serbia, 2002 census

Газдинства према изворима прихода Farms according to income source	2002.				
	Непотпуно основно Elementary incomplete	Основно Elementary	Средње Vocational	Више Advanced	Високо University degree
Укупно	37,4	26,9	29,3	2,4	2,3
Пољопривредна	50,6	32,5	15,1	0,4	0,2
Мешовита	31,8	24,0	35,5	3,5	3,4
Непољопривредна	40,4	31,2	24,5	1,2	0,9
Без прихода	60,0	19,9	17,5	0,9	0,5

Напомена: Разлику до 100 % укупног броја чланова старих 15 и више година чине лица чији су подаци о школској спреми непознати.

Извор: Обрачун аутора на основу података Попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 2002. године, РЗС Србије, Београд.

За сагледавање стварних могућности повећања запослености руралне радне снаге формалне квалификације и степен стручности нису довољни индикатори. Постоји значајна неусклађености понуде радне снаге са захтевима на тржишту рада, које, добрим делом, произилазе из неусклађености образовног система са променама у привредној структури и привредном развоју земље и руралних подручја.

Једно од обележја запослене руралне популације јесте и виши степен **неформалне запослености**³ («рад на црно») у односу на урбана подручја и просек (табела 10). Формална незапосленост је много присутнија код женског дела руралне популације. Структура неформалне запослености руралног становништва према секторима делатности указује да је најприсутнија у области пољопривреде (неплаћени помажући чланови), грађевинарства и сектора услуга смештаја и исхране. Рад у сивој економији повезује се са нижим зарадама, ниском продуктивношћу и лошим радним условима. Остајање без посла међу неформално запосленима је много чешће него код формално запослених лица (посебно у условима економске рецесије).

Табела 10. Стопе неформалне запослености у Србији у 2010. години
Table 10. Rates of informal employment in Serbia in 2010

	Укупно Total	Урбано Urban	Рурално Rural
Укупно	19,6	6,4	35,7
Мушкарци	18,9	7,6	31,2
Жене	20,6	5,0	42,7

Извор: Обрачун аутора на основу података Анкете о радној снази за 2010. годину, РЗС Србије, Београд.

4. Структура газдинстава и радне снаге у пољопривреди Србије

С обзиром на висок значај који пољопривреда има у привредном развоју и запослености руралних подручја, важно је сагледати обележја овог најбројнијег сегмента руралне популације. Укупан контингент радне снаге у пољопривреди (активно пољопривредно становништво) у 2002. години је износио 529.236 лица, односно смањен је у периоду између два последња Пописа за 41,5% (табела 11). Учешће пољопривредног у укупном

³ Неформална запосленост представља проценат лица која раде «на црно» у укупном броју запослених. Обухвата запослене у нерегистрованим фирмама; запослене у регистрованим фирмама, али без формалног уговора о раду и без социјалног и пензионог осигурања; као и неплаћене помажуће чланова домаћинства.

становништву смањено је на 10,9%, а учешће активног пољопривредног у укупно активном становништву опало је са 24,9 на 15,6 %.

Табела 11. Социо-економска структура становништва Србије у 1991. и 2002. години

Table 11. Social and economic structure of the Serbian population in 1991 and 2002

Година Year	Укупно становништво Total population	Пољопривредно становништво Agricultural population		Активно становништво Active population		Учешће активног пољопривредног становништва у (%) Share of the active agricultural population (%)	
		Број No.	(%)	Укупно Total	Пољопривредно Agricultural	укупно пољопривредном Total agricultural	укупно активно м Total active
1991.	7.548.978	1.305.426	17,2	3.622.897	904.127	69,2	24,9
2002.	7.498.001	817.052	10,9	3.398.227	529.236	64,8	15,6
Индекс (1991=100)	99,3	62,6	-	93,7	58,5	-	-

Извор: Обрачун аутора на основу податка Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 1991. 2002. године, СЗС СРЈ и РЗС Србије, Београд.

Структура активног пољопривредног становништва, односно радне снаге, према занимању указује да њен највећи део чине пољопривредни произвођачи за сопствене потребе (75,1%), потом радници у пољопривреди-произвођачи за тржиште (20,3%), док физички радници у пољопривреди чине 4,6 % (табела 12). Запажа се да жене имају највећи удео (46,9%) у групи коју чине пољопривредни произвођачи за сопствене потребе, а веома мало учешће у радној снази која производи за тржиште. Код физичких радника у пољопривреди доминантно је учешће особа мушког пола (72,2 %), што је и разумљиво будући да ова лица обављају теже физичке послове (Божић Д., Мунђан П., Богданов Н, 2007 а).

Табела 12. Активно пољопривредно становништво према занимању и полу у Србији у 2002

Table 12. Active agricultural population according to vocation and sex in Serbia, 2002

Пол Sex	Број и структура No. and Structure	Радници у пољопривреди-производјачи за тржиште Workers in agriculture – producers for the market	Пољопривредни производјачи за сопствене потребе Agricultural producers for own needs	Физички радници у пољопривреди Physical workers in agriculture
Мушки	Број	79.377	208.475	17.738
	(%)	73,9	53,1	72,2
Женски	Број	28.030	188.803	6.813
	(%)	26,1	46,9	27,8
Укупно	Број	107.407	397.278	24.551
	(%)	100	100	100

Извор: Обрачун аутора на основу податка Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 2002. године, РЗС Србије, Београд.

Основни носиоци организовања пољопривредне производње у Србији су породична газдинства. Од укупног броја домаћинства у Србији (2,5 милиона), газдинство, има 778.891. У руралним подручјима је сконцентрисано близу 1,4 милиона домаћинства, што чини око 54% укупног броја домаћинства у Србији. Од укупног броја домаћинства у руралним подручјима пољопривредно газдинство има око 583 хиљада (43%). Око 75% укупног броја газдинстава у Србији налази се у руралним подручјима (табела 13).

Највећи део (59,6%) газдинстава у руралним подручјима Србије чине непољопривредна газдинства. Ова газдинства своју егзистенцију, првенствено, базирају на непољопривредном приходу. У условима смањене могућности запошљавања руралног становништва њихов опстанак се везује за развој руралне економије, пре свега непољопривредних делатности.

Табела 13. Социо-економска структура газдинстава у Србији-укупно и у руралним подручјима у 2002. години
Table 13. Social and economic structure of farms in Serbia – total and in rural regions, 2002

	Газдинства Farms								
	Укупно Total	Пољопривредна Agricultural		Мешовита Mixed		Непољопривредна Non-agricultural		Без прихода Without income	
		број	%	број	%	број	%	број	%
Србија-укупно	778.891	138.738	17,8	127.990	16,4	484.961	62,3	27.202	3,5
Рурална подручја	582.778	113.664	19,5	100.253	17,2	347.359	59,6	21.502	3,7
% рурална подручја	74,8	81,9	-	78,3	-	71,6	-	79,0	-

Извор: Обрачун аутора на основу податка Попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 2002. године, РЗС Србије, Београд.

Основну радну снагу у пољопривреди Србије чине индивидуални, односно активни пољопривредници на газдинствима. Битно обележје породичних газдинстава у Србији је осиромашење радно способним члановима (табела 14). Број индивидуалних пољопривредника, који представљају најзначајнији контингент радне снаге у пољопривреди је готово преполовљен између два пописа, односно смањен за 44,3%.

Табела 14. Чланови газдинства према активности* у Србији у 1991. и 2002. години

Table 14. Household members according to activities in Serbia in 1991. and 2002.

Година Year	Чланови – укупно Total household members	Индивидуални пољопривредници Individual farmers		Активни ван свог газдинства Active off-farm		Са личним приходима Members with personal income		Изддржавани Supported	
		Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1991	3557867	816200	22.9	799926	22.5	354484	10.0	1289369	36.2
2002	2536378	454732	17.9	705070	27.8	526232	20.7	845238	33.3
Индекс 1991=100	71.3	55.7	-	88.1	-	148.5	-	65.6	-

Напомена: Разлику до 100% укупног броја чланова чини учешће чланова газдинства у иностранству до годину дана

Извор: Обрачун аутора на основу податка Попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 1991. 2002. године, СЗС СРЈ и РЗС Србије, Београд.

Радна снага на газдинствима се одликује неповољном старосном структуром. Висок проценат (око 20) најстарије категорије индивидуалних пољопривредника старијих од 65 година присутан је код свих газдинстава, различите величине поседа (табела 15).

Табела 15. Индивидуални пољопривредници према старости у Србији у 2002. години
Table 15. Individual farmers according to age in Serbia, 2002

Газдинства према укупно коришћеној површини земљишта Households according to farm size	Старосни интервали Age			
	15-24 год.	25-49 год.	50-64 год.	65 год. и више
Укупно	5,4	37,7	33,4	23,1
Без земљишта	8,2	50,7	24,4	15,4
До 1,00 ха	6,9	46,5	30,7	15,3
1,01-3,00 ха	5,5	37,9	33,2	22,9
3,01-5,00 ха	5,1	35,7	33,9	24,8
5,01-8,00 ха	5,1	36,4	33,9	24,2
8,01-10,00 ха	5,2	37,4	34,0	23,0
Преко 10,00 ха	5,8	38,2	33,0	22,6

Напомена: Разлику до 100% укупног броја индивидуалних пољопривредника чине лица чија је старост непозната.

Извор: Обрачун аутора на основу податка Документациони материјал РЗС Србије.

Старење радне снаге у пољопривреди Србије праћено је недовољним коришћењем расположивих капацитета газдинстава што има негативне ефекте на развој пољопривредне производње и руралних подручја. Старачка газдинства се постепено гасе и тако празни рурално подручје у Србији. Додатни проблем чини и погоршање економског положаја пољопривредника, условљен, између осталог, нарушавањем екстерних паритета цена пољопривредних производа и репроматеријала, односно цена пољопривредних инпута (табела 16).

Табела 16. Паритети цена пшенице и неких пољопривредних инпута
(репроматеријала)

Table 16. Price parities of wheat and some agricultural inputs

	Година Year				
	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Пшеница	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Семе пшенице	2,20	2,21	2,20	2,13	2,89
Минерал. ђубр. 15:15:15	1,72	1,89	1,81	2,10	4,67
УРЕА	1,81	2,21	2,00	2,00	3,56
КАН	1,19	1,56	1,38	1,17	2,50
Дизел гориви	6,56	7,16	6,05	6,00	8,89

Извор: Модификација аутора на основу *Мунћан П., Божић Д., Богданов Н.(2010)*.

5. Структура незапосленог становништва у руралним подручјима Србије

Основни проблеми на тржишту рада могу се сагледати и анализом основних одлика незапосленог руралног становништва. Ова анализа указује које су то категорије руралне популације које се у навећем степену сусрећу са проблемом искључености са тржишта рада, услед немогућности проналажења запослења у пољопривреди, као најзаступљенијој делатности у руралној економији, или пак у неком од непољопривредних сектора. Уочава се да млађе старосне категорије, узраста 15-34 година старости чине више од половине незапосленог руралног становништва (табела 17). Структура незапосленог руралног становништва према претходном статусу указује да је више од половине (59,5%) већ имало запослење. Разлози губитка ранијег посла су најчешће отказ, ликвидација предузећа (61,3%), а потом привремени или сезонски карактер посла (12,7%).

Табела 17. Старосна структура незапосленог (укупног и руралног)
становништва Србије у 2010. години

Table 17. Age structure of the unemployed (total and rural)
population of Serbia in 2010

	Укупно незапослено становништво Total unemployed population		Незапослено рурално становништво Unemployed rural population	
	Број No.	%	Број No.	%
Укупно	568.723	100,0	212.192	100,0
15-19	19.958	3,5	11.127	5,2

Запосленост руралног становништва Србије

20-24	91.957	16,2	36.774	17,3
25-29	94.308	16,6	32.175	15,2
30-34	76.296	13,4	26.982	12,7
35-39	61.676	10,8	23.159	10,9
40-44	53.246	9,4	22.508	10,6
45-49	62.549	11,0	21.662	10,2
50-54	54.432	9,6	19.002	9,0
55-59	42.533	7,5	13.824	6,5
60-64	10.929	1,9	4.327	2,0
65 и више	840	0,1	652	0,3

Извор: Обрачун аутора на основу података Анкете о радној снази за 2010. годину, РЗС Србије, Београд.

Највеће учешће у структури незапослених лица у Србији, а то се односи и на рурална подручја имају особе са завршеном средњом школом. Трећину незапослених становника руралних подручја чине лица без квалификација, односно са завршеном основном школом (21%), као и особе без формалног образовања. (табела 18).

Табела 18. Образовна структура незапосленог становништва Србије у 2010. години (%)

Table 18. Education structure of the unemployed population of Serbia in 2010 (%)

	Незапослено становништво Unemployed population		
	Укупно Total	Урбано Urban	Рурално Rural
Укупно	100,0	100,0	100,0
Без школе	0,2	0,2	0,2
Непотпуна основна школа	1,5	0,9	2,5
Основна школа	16,1	13,1	21,0
Средња школа	69,1	70,0	67,6
Виша школа	5,2	5,9	4,1
Факултет, академија или висока школа	7,9	9,9	4,5

Извор: Обрачун аутора на основу података Анкете о радној снази за 2010. годину, РЗС Србије, Београд.

Спроведена истраживања (*Цвејић и сарадници, 2010*) потврђују да старост и образовање, као и пол (више од половине незапослених су жене),

одређују могућности укључивања на тржиште рада. Дакле, млади, жене и становништво без квалификација се сусреће са високим ризицима од искључивања са тржишта рада у руралним подручјима. Основни фактори искључивања значајног дела руралног становништва са тржишта рада односе се првенствено на: недовољну диверзификацију руралне економије, односно недовољан развој непољопривредних делатности; удаљеност од градских центара, као и лошу инфраструктурну опремљеност.

Стање на тржишту рада и пољопривреда су уско повезани са ризицима сиромаштва. Најсиромашнија су подручја у којима постоји висока запосленост становништва у пољопривреди. Такође, сиромаштво је значајно присутније у домаћинствима која у већој мери зависе од прихода из пољопривреде него у домаћинствима чији су чланови запослени у непољопривредним делатностима.

Погоршање основних показатеља тржишта рада у Србији као последица негативних привредних трендова, транзиционог реструктурирања и светске економске кризе, могу условити пораст броја сиромашних, посебно најосетљивијих категорија становништва (млади, лица са нижим степеном образовања...). Сиромаштво је највише распрострањено у руралним подручјима иако је у годинама које су претходиле кризи (2006-2008) знатно брже опадало у руралним у односу на урбана подручја. Међутим у 2009. години целокупан раст сиромаштва догодио се у руралним домаћинствима (*Први национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији за период 2008-2010. године, 2011*).

Уместо закључка

Основни правци развоја руралног тржишта рада у Србији свде се на неопходност редукције високог степена незапослености руралне популације и измену постојеће структуре запослености у којој је пољопривреда значајно заступљена. Оба правца развоја су директно повезана са унапређењем економске и комуналне инфраструктуре у руралним подручјима. Недостатак капитала за покретање нових производних програма и значајнију диверзификацију активности чини проблем запослености у овим подручјима још сложенијим. Диверсификација привредне структуре у руралним подручјима Србије подстиче се и државном подршком, односно средствим из аграрног буџета Србије. Ова, веома скромна, средства усмерена су за унапређење нових непољопривредних извора прихода: развој и промоцију сеоског туризма, подршку активностима усмереним на стварање производа са већом додатом вредношћу и др.

Предстојеће европске интеграције постављају пред нашу земљу задатак да усклади стратегију развоја и умањи разлике између основних индикатора тржишта рада Србије и ЕУ. Разлика између стопа запослености становништва радног узраса (15-64 година) у 2010. години је износила готово 20 процената, односно у ЕУ је достигла 66%, а у Србији 48%. Нова стратегија земаља ЕУ «Европа 2020», дефинише кључне циљеве у домену тржишта рада, односно образовања, унапређивања људског капитала и смањивању сиромаштва. Ови циљеви укључују повећање стопе запослености становништва узраста 20-64 година са садашњих 69% на 75% до 2020. године, уз осигурање пораста учешћа жена и старијих радника; подизање учешћа издатака за истраживање и развој у БДП са 1,9 на 3%; смањивање стопе раног напуштања школовања, уз истовремено повећање заступљености становништва са факултетским образовањем; као и смањивање броја људи који живе испод линије сиромаштва (за 25%, односно избављивање више од 20 милиона људи из сиромаштва). У складу са наведеним све релевантне политике у Србији треба усмерити на превазилажење неповољних тенденција на тржишту рада, а пре свега повећања стопе запослености, промовисање социјалног укључивања и борбе против сиромаштва.

Високо учешће руралног у структури укупно запосленог становништва, као и његов значај за укупан развој руралних подручја у Србији резултирала су укључивањем ове проблематике у бројна стратешка документа, развојне програме и студије у Србији. Успостављање ефикасног законодавства у области запошљавања, пољопривреде и руралног развоја, усклађеног са међународним стандардима и захтевима процеса европских интеграција, интезивирано је у неколико последњих година.

Национална стратегија запошљавања за период 2005 – 2010. усвојена је 2006. године, а усмерена на развој ефикасног тржишта рада. *Закон о раду* и *Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености* (усвојен 2009.) су основни закони који уређују рад, запошљавање и социјални дијалог.

Законом о пољопривреди и руралном развоју («Службени гласник РС», бр. 41/09)⁴ постављен је правни оквир за аграрну политику и политику руралног развоја у Србији. *Стратегијом пољопривреде Републике Србије*⁵, као и *Националним програмом за пољопривреду*⁶ и *Националним програмом*

⁴ Истовремено је усвојено још 14 закона из области пољопривреде.

⁵ «Службени гласник РС», бр. 78/05.

⁶ Национални програм за пољопривреду Републике Србије од 2010. до 2013. («Службени гласник РС», бр. 83/10).

за рурални развој⁷ спроводе се пољопривредна политика и политика руралног развоја Републике Србије. Законом о обављању саветодавних и стручних послова у области пољопривреде⁸ се од 2010. године регулише функционисање пољопривредне стручне саветодавне службе.

Стратегија развоја туризма Србије 2005-2015, је усвојена 2006. године, а посебно је значајна са аспекта диверзификације привредне структуре у руралним подручјима.

Са аспекта регионалног развоја (укључујући и развој руралних подручја) могу се навести и *Стратегија регионалног развоја Републике Србије* за период 2007-2012. година, *Стратегија развоја конкурентних и иновативних малих и средњих предузећа за период од 2008 до 2013. године*, *Национална стратегија одрживог развоја* и др.

Стратегија за смањење сиромаштва у Србији (2003), као комплексан план мера и активности усмерена је, да у складу са Миленијумским циљевима развоја УН, осигура стварање материјалних и других услова за смањење сиромаштва и постизање сигурне егзистенције за сваког становника. Полазећи од озбиљности руралног сиромаштва у стратегији су укључени посебни и стратешки циљеви усмерени ка његовом смањивању.

Успешност бројних стратегија и развојних програма у превазилажењу погоршаних услова на тржишта рада у Србији као последице негативних привредних трендова, транзиционог реструктурирања и светске економске кризе, који неминовно доводе до успоравања структурних промена у аграру и нарастању руралног сиромаштва подразумевају укључивање свих институција и партнера на националном, регионалном и локалном нивоу (Влада, Министарстава, Национална служба за запошљавање и друге владине агенције, невладине организације и др.).

Литература

1. Арандаренко М. (2006): Мапа тржишта рада Србије, Центар за високе економске студије ЦОБИСС.СР-ИД 130182412, Београд;
2. Bogdanov Natalija, Božić Dragica (2006): CEEC AGRI POLICY - Agro economic policy analysis of the new member states, the candidate states and the countries of the western Balkan, Rural employment in the context of rural development in Serbia. www.agripolicy.net

⁷ Национални програм руралног развоја Републике Србије 2011-2013. године (“Службени гласник РС”, бр. 15/11)

⁸ «Службени гласник РС», бр. 30/10.

3. Богданов Наталија (2007): Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија, УНДП, Београд;
4. Божић Драгица, Богданов Наталија. (2005): Промене социо-демографске структуре чланова породичних газдинства Србије, поглавље у монографији ”Породична газдинства Србије у променама”, Пољопривредни факултет, Београд;
5. Божић Драгица, Мунћан Петар, Богданов Наталија (2007): Основна обележја запосленог становништва руралних подручја Србије, Зборник радова Међународног научног скупа Регионални развој и демографски токови Балканских земаља, стр. 423-432; Економски факултет, Универзитет у Нишу;
6. Božić Dragica, Munćan Petar, Bogdanov Natalija (2007 a): *Characteristics of Labour in the Rural Areas of Serbia*, Scientific Papers Faculty of Agriculture XXXIX Partea a II-a, International Symposium *Trends in European Agriculture Development*, pp: 583-590; University of Agricultural Sciences and Veterinar Medicine of the Banat, Timisoara;
7. Цвејић С., Бабовић М., Петровић М., Богданов Н., Вуковић О. (2010): Социјална искљученост у руралним областима Србије, УНДП Београд;
8. Junior R. Davis and Dirk J. Bezemer (2001): *The Development of the Rural Non-Farm Economy in Developing Countries and Transition Economies, Globalisation and Rural Poverty in Transition Economies*, United Nations, New York.

Извори података:

Републички завод за статистику Србије:

- Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 2002. године;
- Анкета о радној снази за 2010. годину;
- Саопштење: Анкета о радној снази за април 2011. године (претходни резултати);
- Анкета о потрошњи домаћинства за 2009. годину;
- Статистички годишњак Србије 2011.

Студије и анализе:

- Посткризни модел економског раста и развоја Србије 2011-2020: Економски институт, Фонда за развој економске науке, Економски факултет универзитета у Београду, Београд, 2011. (www.ecinst.org.rs);

Др Драгица Божић

- Први национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији за период 2008-2010. године, Влада Републике Србије, 2011;
- Студија о животном стандарду 2002-2007. године, Републички завод за статистику Србије, Светска банка, Београд, 2008.

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 631.111.3:331.5(497.11)

EMPLOYMENT OF THE RURAL POPULATION IN SERBIA

Dragica Božić, Ph.D.
Faculty of Agriculture, Belgrade, Serbia

Abstract

Low employment, unfavourable employment structure and high unemployment rates are known to be the major disadvantages of the labour market in the rural regions of Serbia. Employment of the rural population characterises low diversification of the rural economy, namely only 44.5% of those employed were found to be involved in agriculture. Accordingly, of the rural population employed most of them were registered in the processing industry (14.8%), wholesale and retail (10.5%) and civil engineering (4.4%). The high share of the employed rural population in agriculture was followed by its substantially low share in the total household income (6.8%). This points to low profitability in agriculture.

The employed rural population in Serbia was found to be characterized by an unfavourable age and education structure. This was partly due to the demographic and education structure of the household members predominating in the employed rural labour. One of the properties of the employed rural population was the higher informal employment rate, especially of the female population.

Key words: employment, rural population, diversification of the activities, age structure, education structure.

Author's Address:

Dr Dragica Božić
Poljoprivredni fakultet
11080 Beograd – Zemun
Nemanjina 6
Republika Srbija
E-mail: bozdrag@agrif.bg.ac.rs

МОГУЋНОСТИ ПОВЕЋАЊА УПОСЛЕНОСТИ РАДНЕ СНАГЕ НА ПОРОДИЧНИМ ГАЗДИНСТВИМА ПРОМЕНОМ СМЕРА ПРОИЗВОДЊЕ¹

С. Тодоровић², С. Ивановић², М. Мунћан²

Резиме. Традиционално, ратарска производња захтева веће ангажовање радне снаге у сезони, поготово у време сетве и жетве, због чега оваква газдинства у појединим деловима године имају неискоришћене резерве распосложиве радне снаге.

Имајући то у виду, циљ овог рада је изналажење начина да се повећа уписленост радне снаге на породичним газдинствима ратарског типа и да се сходно томе боље искористе и други расположиви ресурси (земљиште, средства механизације, грађевински објекти) и остваре повољнији економски ефекти пословања.

У том смислу, формирану су одговарајући модели породичних газдинстава који су послужили за разматрање организационо-економских ефекта увођења това јунади на ратарским газдинствима.

Резултати спроведеног истраживања показују да је расположиво време за бављење другим активностима код малих газдинства усмерених на ратарску производњу нарочито високо што упућује на закључак да на њима постоји проблем прикриврене незапислености што је повољан амбијент за настајање и нарастање руралног сиромаштва.

С тим у вези, показано је да уз рационалнији начин организовања који подразумева промену смера производње (увођење това јунади) породична газдинства усмерена на ратарску производњу могу додатно искористити

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републик Србије.

² Саша Тодоровић, асистент, др Сањин Ивановић, доцент, Михајло Мунћан, асистент, Универзитета у Београду, Пољопривредни факултет, Београд, Земун, Немањина 6, e-mail: sasat@agrif.bg.ac.rs

расположиве ресурсе, пре свега радну снагу, и на тај начин побољшати резултате пословања.

Кључне речи: радна снага, упосленост, породична газдинства, ратарска производња, тов јунади.

1. Увод

Једно од питања које има веома велики значај, не само за развој пољопривреде, већ и за целокупан рурални развој Републике Србије је упосленост радне снаге на породичним пољопривредним газдинствима. Мада изучавању ове проблематике није у досадашњим истраживањима посвећена довољна пажња, ипак су познате неке главне карактеристике упослености радне снаге на породичним газдинствима.

Тодоровић и Ивановић (2011а) су установили да са повећањем величине газдинства расте број активних чланова који стално раде на газдинству, а смањује се број активних чланова који су стално запослени ван сопственог газдинства. Ова чињеница упућује на закључак да највећа газдинства имају дефицит радне снаге, док мања газдинства с друге стране нису у могућности да упосле све радно активне чланове на газдинству, тако да је један део њих принуђен да тражи посао ван газдинства тј. да траже додатне изворе прихода радом ван сопственог газдинства. Међутим, количина времена расположивог за рад ван газдинства не зависи искључиво од његове величине, већ и од других фактора као што су врста производње која је заступљена на газдинству (више или мање радно интензивна производња, сезонска или континуирана производња и сл.), степен техничке опремљености, интензитет производње и сл. Тако се, на пример, може очекивати да ће на газдинствима која се баве ратарском производњом бити више расположивог времена за делатности ван газдинства, него што је то случај код газдинстава која се баве сточарском производњом.

Овде је неопходно узети у обзир и друге специфичности појединих производњи које утичу на ангажовање радне снаге. Тако се сточарска производња одвија уједначено током читаве године, па због тога и ниво упослености радне снаге на сточарским газдинствима не варира значајно у појединим месецима. Међутим, ова се констатација може изнети само за газдинства која се баве искључиво сточарском производњом, односно газдинства која су уско специјализована и не баве се производњом сточне хране. Са друге стране оваквих газдинстава је веома мало и она могу бити заснована на коришћењу концентрованих хранива (концентрата) који се по правилу набављају на тржишту. У овај тип газдинстава могу се убројити високо интензивне производње, као што је тов свиња, тов бројлера,

производња конзумних јаја и сл. Ипак, треба имати у виду да су оваква газдинства малобројна у нашој пракси, а да се већина сточарских газдинстава бави и производњом сточне хране за сопствене потребе. Код овог типа сточарских газдинстава долази до већих варијација у упослености радне снаге, а те варијације потичу првенствено од ратарске производње. Традиционално, ратарска производња захтева веће ангажовање радне снаге у сезони, поготово у време сетве и жетве. Због тога, оваква газдинства у појединим деловима године имају вишак радне снаге (неискоришћене резерве распосложиве радне снаге).

Имајући то у виду, циљ овог рада је изналажење начина да се повећа упосленост радне снаге на породичним газдинствима ратарског типа и да се сходно томе боље искористе и други расположиви ресурси (земљиште, средства механизације, грађевински објекти) и остваре повољнији економски ефекти пословања. У раду се полази од претпоставке да породично газдинство жели да уведе тов јунади, као производњу којом би се повећало искоришћавање расположиве радне снаге. Тов јунади је изабран због тога што ова производња (у односу на производњу млека или неке друге интензивније гране сточарске производње) не захтева скупа сточна хранива, велика инвестициона улагања у објекте и опрему, технологија производње и организација производног процеса у тову јунади је релативно једноставна.

2. Материјал и метод рада

Да би се наведени циљ успешно реализовао претходно је извршена детаљна анализа природних и организационо-економских услова у којима ова газдинства послују, анализа свих распложивих ресурса којима располажу, као и анализа резултата производње. Као извор података коришћени су интервјуи са носиоцима породичних газдинстава са подручја АП Војводине, који се баве искључиво ратарском производњом. Поред тога, коришћена је савремена литература из области организације ратарске и сточарске производње, као и из области исхране домаћих животиња. Да би се сагледали ефекти промене смера производње коришћени су резултати досадашњих истраживања која се односе на искоришћавање радне снаге у ратарској и сточарској производњи.

У циљу сагледавања економских ефеката увођења това јунади на ратарским газдинствима формиран је модел ратарског газдинства са следећим основним карактеристикама:

- газдинство се налази у равничарском подручју;

- располаже са 22,94 ха ораничне површине уједначеног квалитета и оптималне величине парцела;
- бави се интензивном ратарском производњом;
- на газдинству су стално ангажована 2 члана породице;
- опремљено је свим потребним средствима механизације (како погонским, тако и прикључним машинама);
- оранична површина искључиво се користи за производњу жита (кукуруз и озима пшеница) и индустријског биља (сунцокрет и соја);
- читава ратарска производња је тржишно оријентисана, односно не постоји ни један вид интерне реализације добијених ратарских производа;
- газдинство располаже са старим и неискоришћеним објектима који се уз минималне преправке могу искористити за смештај товне јунади (старим стајама, шупама или надстрешницама).

На газдинству – моделу након промене смера производње гаје се товна јунад, па се пошло од следећих полазних претпоставки:

- газдинство је првенствено усмерено на финалну производњу утовљене јунади сименталске расе;
- врши се интензиван тов где телад од почетних 135 кг достижу завршну масу од 500 кг (што одговара уобичајеној пракси на породичним газдинствима);
- при томе је просечни дневни прираст (просечни прираст по хранидбеном дану) 1,26 кг, трајање това је 290 дана, а просечно годишње на газдинству се остварује један турнус (остатак времена у току године врши се чишћење објеката који се користе у тову јунади и њихова припрема за укључивање нових грла у тов) при чему се у тову налази 50 грла;
- структура биљне производње усаглашена је са потребама сточарства и агротехничким ограничењима плодоредом, а првенствено је подређена производњи кабастих и концентроване сточне хране за исхрану јунади у тову;
- технологија производње код свих гајених култура је типична за подручје у којем је газдинство лоцирано и
- површине за производњу сточне хране, у циљу обезбеђења стабилног снабдевања, повећане су за 3% до 7% у односу на пројектовани оптимум, што је у складу са практичним препорукама (Крстић и Лучић, 2000).

Полазна претпоставка приликом преласка на тов јунади је чињеница да већина газдинстава овог типа већ располаже неопходним основним средствима за тов јунади (што одговара реалној ситуацији у нашој пракси), па због тога неће бити потребна додатна инвестициона улагања, већ ће доћи само до промене висине вредности производње и варијаблних трошкова на газдинству. Избегавањем додатних улагања у објекте и опрему, односно бољим коришћењем постојећих капацитета, у великој мери се смањује ризичност промене смера производње на посматраним породичним газдинствима ратарског типа.

У раду се анализа економских ефеката преласка са искључиво ратарске на комбинацију ратарске и сточарске производње врши на основу висине марже покрића, као разлике између вредности производње и варијабилних трошкова производње, због тога што са променом смера производње на газдинству неће доћи до промене висине фиксних трошкова. Према Гогићу (2005), фиксни трошкови се не мењају са променом степена искоришћавања капацитета, тј. њихов укупан износ остаје исти без обзира на количину произведених производа или извршених услуга. Због тога је претходно описаним поступком за производе који се продају на тржишту утврђена маржа покрића, а за производе који се интерно реализују варијабилни трошкови по јединици производа.

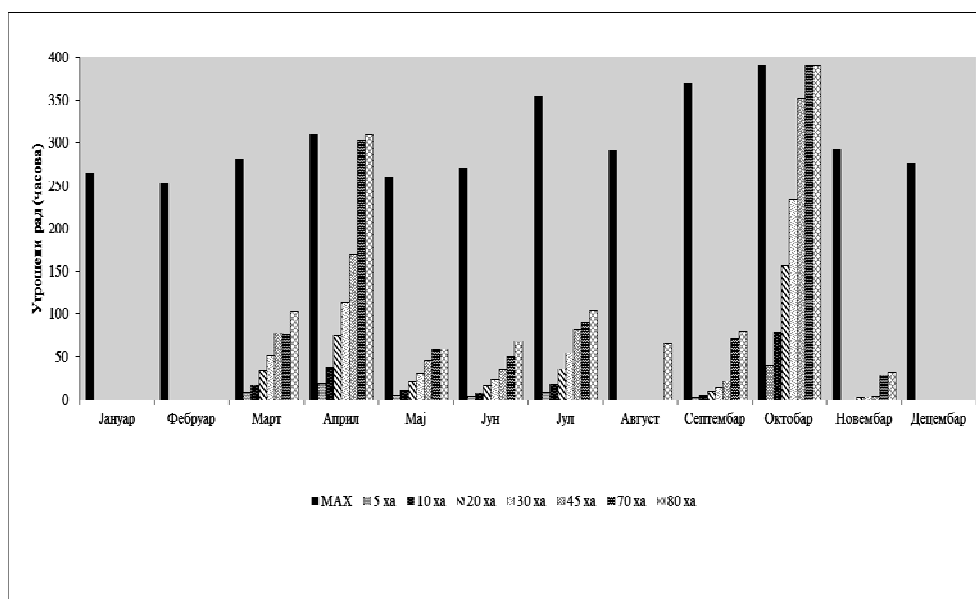
3. Резултати и дискусија

Када се говори о чисто ратарским газдинствима, онда се може констатовати да искоришћеност расположиве радне снаге у великој мери варира током године. Сагледавањем временске расподеле или динамике утрошка рада по појединим месецима Мунћан и сар. (2008) долазе до закључка да се на породичним газдинствима усмереним на ратарску производњу (лоцираним у равничарском подручју Републике Србије) радни врхови појављују у априлу и октобру месецу (с обзиром да су то периоди интензивних радова у ратарству), а у овим месецима се расположиви људски рад у потпуности искоришћава само код газдинстава величине преко 45 ха за октобар месец и преко 70 ха за април месец (графикон 1).

Овде се долази до проблема малих земљишних површина којима располажу породична газдинства. На основу података Управе за трезор Министарства финансија Републике Србије из 2008. године, који се односе на регистрована породична газдинства са подручја АП Војводине, може се уочити да доминирају мала породична газдинства - газдинства која располажу са мање од 5 ха земљишта чине 56% укупног броја регистрованих

газдинстава, док учешће газдинстава са поседом већим од 10 ха износи 18,5% (Тодоровић и сар., 2009).

Графикон 1. Динамика утрошка људског рада у току године на газдинствима усмереним на ратарску производњу
Graph 1 Labour dynamics according to months of the year at farms directed at crop production

Извор: Мунћан и сар. (2008)

И истраживања других аутора указују на проблем сувише малих земљишних поседа, као један од ограничавајућих фактора за развој пољопривреде Републике Србије. Тако Богданов и Божић (2005) истичу да на подручју читаве републике само 5,6% газдинстава поседује више од 10 ха земљишта³.

Код газдинстава која располажу са мање земљишних површина, искоришћавање расположивог рада је на веома ниском нивоу. Ако се узме у обзир да таква мала газдинства доминирају у поседовној структури породичних газдинстава Републике Србије, онда је јасно да постоји проблем

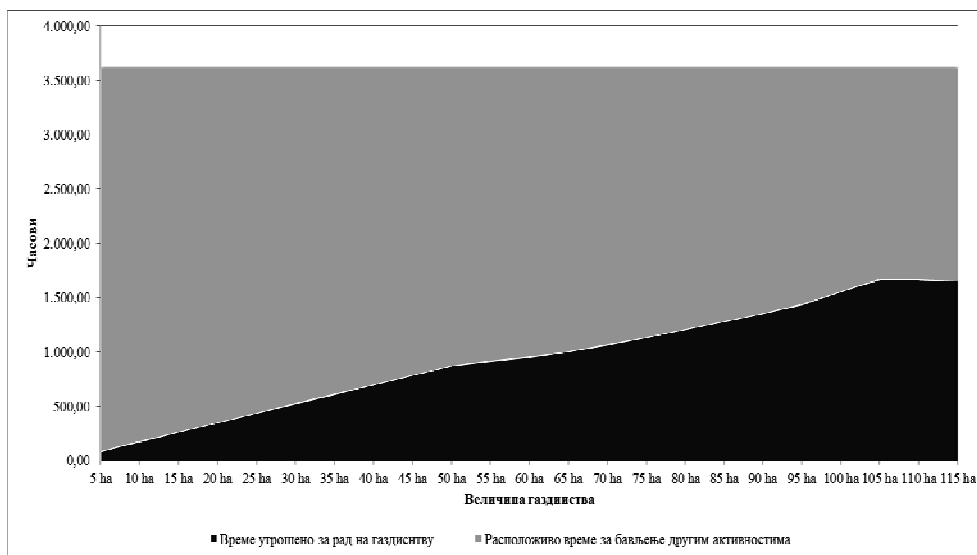
³Према Попису из 2002. године број пољопривредних газдинстава у Републици Србији износио је 778.891.

огромних неискоришћених потенцијала радне снаге на породичним пољопривредним газдинствима.

У вези са тим, Тодоровић и Ивановић (2011б) на основу формираних модела ратарских газдинстава различитих величина, уочавају да количина времена расположивог за бављење другим активностима првенствено зависи од величине газдинства (графикон 2).

Графикон 2. Утрошак рада на породичним газдинствима усмереним на ратарску производњу и расположиво време за бављење другим активностима у зависности од величине газдинства

Graph 2. Labour consumption at farms directed at crop production and time available for other activities depending on farm size

Извор: Тодоровић и Ивановић (2011б)

Код анализираних модела је очигледно правило да се са растом величине газдинства смањује време расположиво за бављење другим активностима, што се уклапа са анализама страних аутора (McNamara и Weiss, 2005).

Према томе, управо код малих газдинстава која се баве искључиво биљном (ратарском) производњом постоји највише могућности да се радници више ангажују, и да се сразмерно томе на газдинству остваре већи приходи.

Због тога се као посебно интересантна проблематика јавља истраживање могућности да се радници на искључиво ратарским газдинствима боље упосле преласком на комбинацију ратарске и сточарске производње на газдинству. Пошто оваква промена смера производње доводи до значајних измена у функционисању самог газдинства, неопходно је проверити и економску оправданост таквих пословних одлука.

Променом смера производње на породичном газдинству у смислу преласка са чисто ратарске производње на производњу усмерену на тов јунади настају промене у структури сетве које се манифестују увођењем нових усева у производњу (силажни кукуруз и луцерка) како би се задовољиле потребе това јунади у јефтиним а квалитетним кабастим хранивима (табела 1.).

Табела 1. Површина усева и структура сетве пре и након доношења одлуке о промени смера производње
Table 1 The area of crops and sowing structure before and after the decision to change production direction

Усев <i>crop</i>	Површина (ха) <i>area (ha)</i>		Промена (ха) <i>Change (ha)</i>	Промена <i>Change (%)</i>	Структура <i>Structure (%)</i>	
	Пре <i>Before</i>	После <i>After</i>			Пре <i>Before</i>	После <i>After</i>
Кукуруз (меркантилни) <i>Maize (mercantile)</i>	11,27	5,71	-5,56	-49,34%	49,13%	24,89%
Озима пшеница <i>Winter wheat</i>	5,54	10,15	4,61	83,28%	24,14%	44,25%
Сунцокрет <i>Sunflower</i>	3,12	0,00	-3,12	-100,00%	13,59%	0,00%
Соја <i>Soybean</i>	3,01	0,00	-3,01	-100,00%	13,14%	0,00%
Кукуруз (силажни) <i>Maize (silage)</i>	0,00	4,35	4,35	/	0,00%	18,96%
Луцерка (заснивање) <i>Alfalfa (establishing)</i>	0,00	1,02	1,02	/	0,00%	4,42%
Луцерка (искоришћ.) <i>Alfalfa (using)</i>	0,00	1,71	1,71	/	0,00%	7,47%
Укупно <i>Total</i>	22,94	22,94			100,00%	100,00%

Извор: Обрачун аутора

Док су на газдинству које је специјализовано за ратарску производњу биле заступљене само четири културе (меркантилни кукуруз, озима пшеница, сунцокрет и соја), након промене смера производње дошло је до значајних промена у сетвеној структури. Пошто је након увођења това јунади целокупна ратарска производња усмерена искључиво на исхрану јунади, у сетвену структуру уведени су силажни кукуруз и луцерка (за производњу сена), док су из производње избачене индустријске културе (соја и сунцокрет).

Такође се у новој сетвеној структури, као последица увођења у производњу силажног кукуруза и потребе уважавања захтева плодоред, смањила површина под меркантилним кукурузом (за 49,34%), док се површина под озимом пшеницом значајно повећала (за 83,28%) због неопходности производње сламе која се користи као простирка у производњи товне јунади. Дакле, ратарска производња моделисаног газдинства је усаглашена са потребама сточне хране за тов јунади и захтевима плодоред при чему уважава и ограничења везана за коришћење само сопствене радне снаге.

Отуда, сетвена структура обухвата 4 усева од којих су: луцерка, силажни и меркантилни кукуруз намењени искључиво интерној реализацији, а пшеница продаји, прецизније зрно пшенице намењено је продаји, док је слама намењена интерној реализацији. Овим избором је уравнотежен однос окопавина, стрнина и вишегодишњих усева, са једне стране, и земљишта под кукурузом и осталим усевима, са друге стране.

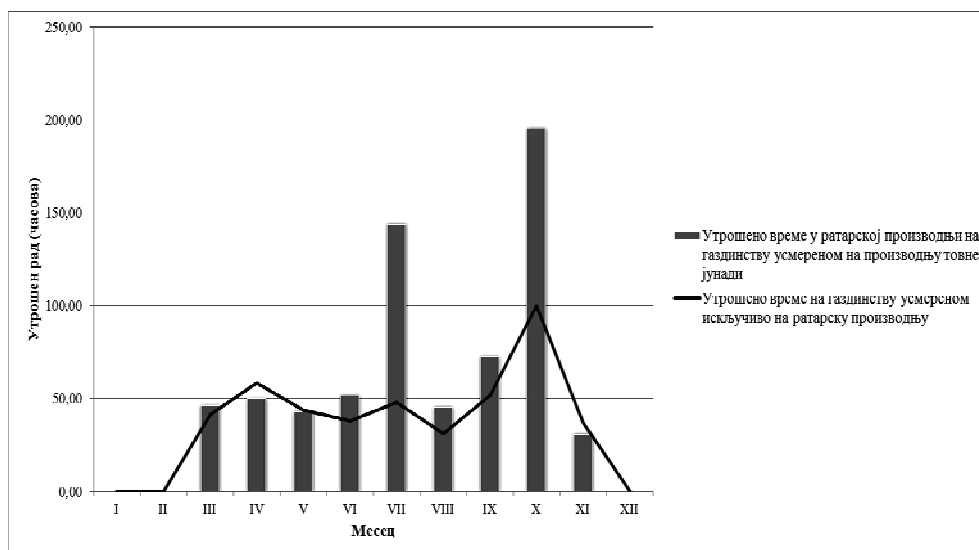
Учешће у сетвеној структури силажног кукуруза и луцерке (које захтевају већи утрошак рада радника у односу на класичне ратарске културе које су претходно биле заступљене у специјализованој ратарској производњи) у структури сетве доприноси да код породичних пољопривредних газдинстава усмерених на тов јунади утрошак рада који се односи на производњу неопходне сточне хране за тов јунади (утрошак у ратарском делу производње) буде већи него на породичним газдинствима која се баве искључиво ратарском производњом (графикон 3).

На графикону се може уочити да је утрошено радно време у ратарској производњи код специјализованих ратарских газдинстава мање од утрошеног радног времена у ратарској производњи на газдинствима која тове јунад, првенствено током појединих месеци (јула и октобра). То је, као што је напоменуто, последица учешћа у сетвеној структури силажног кукуруза и луцерке, али само делимично, с обзиром да коришћење стајњака, као споредног производа това јунади у ратарској производњи доводи до повећања уопслености радне снаге на породичном газдинству током ова два месеца због потребе за његовим растурањем.

Значајнија упосленост радне снаге у ратарској производњи код газдинстава усмерених на тов јунади осигурава већу упосленост чланова породичног газдинства стално запослених на газдинству (чиме се повећавају приходи газдинства и омогућава смањење руралног сиромаштва). Тиме се смањује потреба ангажовања већине радно способних чланова породичног газдинства на пословима ван газдинства.

Графикон 3. Утрошак рада у ратарској производњи на специјализованим ратарским газдинствима и на газдинствима која тове јунад (по месецима)

Graph 3. Labour consumption in crop production at farms directed at crop production and farms directed at beef production (by months)

Извор: Обрачун аутора

Док је радно време утрошено у ратарској производњи код специјализованих ратарских газдинстава било 449,97 часова, код газдинстава са товом јунади износило је 679,13 часова, тако да промена утрошених часова рада, као последица увођења линије това јунади, само по том основу износи на годишњем нивоу 229,66 часова односно 51,50% (табела 2).

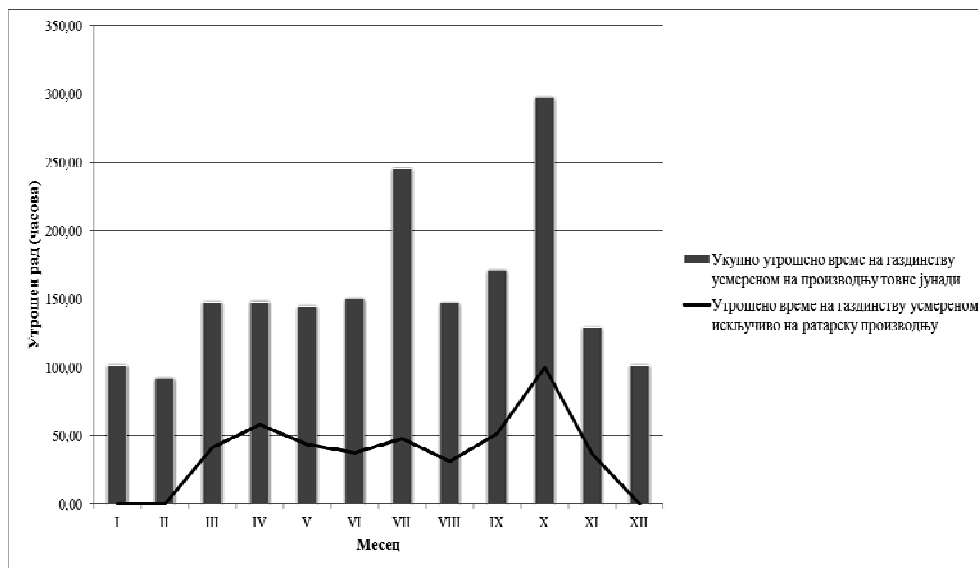
Табела 2. Промена утрошка рада у ратарској производњи због промене смера производње (по месецима)
Table 2 Change of the labour consumption in crop production due to change in production direction (by months)

Месец <i>Month</i>	Утрошено време на газдинству усмереном искључиво на ратарску производњу (часова) <i>Labour consumption in crop production at farm directed at crop production (hours)</i>	Утрошено време у ратарској производњи на газдинству усмереном на производњу товне јунади (часова) <i>Labour consumption in crop production at farm directed at beef production (hours)</i>	Промена (часова) <i>Change (hours)</i>	Промена <i>Change (%)</i>
I	0,00	0,00	0,00	0,00%
II	0,00	0,00	0,00	0,00%
III	41,73	46,26	4,53	10,86%
IV	58,29	49,89	-8,40	-14,41%
V	43,87	43,00	-0,87	-1,98%
VI	37,93	51,65	13,71	36,15%
VII	48,03	143,87	95,84	199,54%
VIII	31,00	45,49	14,49	46,75%
IX	51,78	72,54	20,76	40,09%
X	100,01	195,43	95,42	95,40%
XI	36,82	31,00	-5,82	-15,81%
XII	0,00	0,00	0,00	0,00%
Укупно <i>Total</i>	449,47	679,13	229,66	51,10%

Извор: Обрачун аутора

У досадашњој анализи пратиле су се само промене у утрошку радног времена у ратарској производњи, до којих долази када се пређе са производње усмерене на тржишну реализацију, на ратарску производњу која је првенствено усмерена на задовољавање потреба за исхрану 50 јунади у тову. Међутим, неопходно је поредити утрошено радно време на газдинству специјализованом за ратарску производњу са утрошеним радним временом на газдинству које се бави комбинацијом ратарске и сточарске производње - при чему се заједно посматра утрошак рада у ратарству и у сточарству (графикон 4).

Графикон 4. Утрошак рада на специјализованим ратарским газдинствима и на газдинствима која тове јунад (по месецима)
 Graph 4. Labour consumption at farms directed at crop production and farms directed at beef production (by months)

Извор: Обрачун аутора

Међутим, потребно је посматрати и промену утрошка расположивих сати рада на читавом газдинству до које је дошло са променом смера производње на газдинствима усмереним искључиво на ратарску производњу тј. увођењем това јунади, и то по месецима (табела 3).

Може се уочити да је након увођења сточарске производње на газдинство дошло до великог раста укупно утрошених сати рада на газдинству (раст од 317,12%). Ако се добијени резултати упореде са претходном табелом, онда се може уочити да је овако велики раст утрошеног радног времена на газдинству настао првенствено због рада у сточарској производњи, а мањим делом због раста утрошка рада услед измењене структуре ратарске производње (њеног преусмеравања на производњу сточне хране). Ако се промена утрошка рада на читавом газдинству прати у апсолутном износу, онда је њен раст био највећи у јулу и октобру, док је процентуално посматрано до највећег раста утрошка рада дошло у јулу и августу.

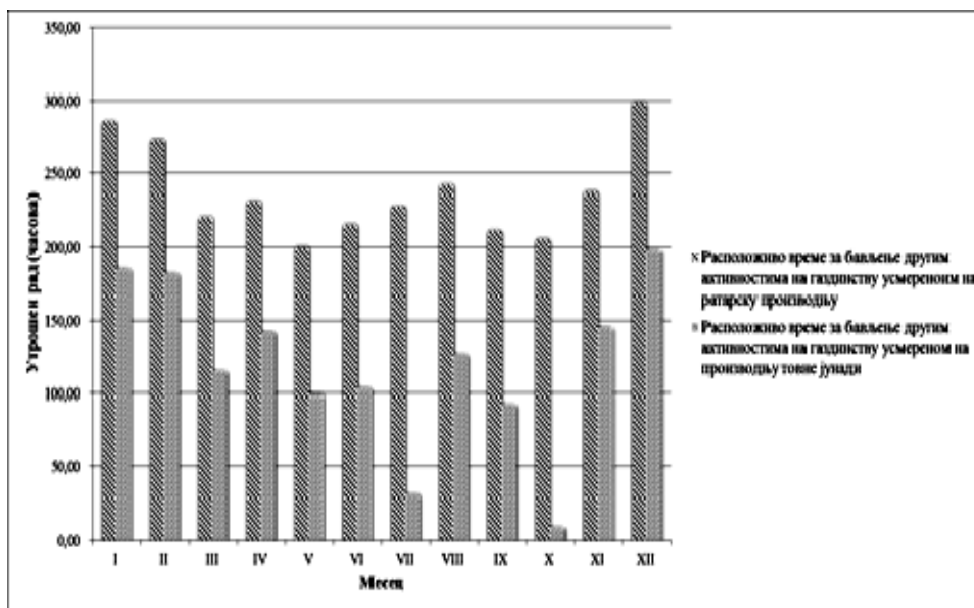
Табела 3. Промена утрошка рада на газдинству због промене смера производње (по месецима)
Table 3 Change of the labour consumption at farm due to change in production direction (by months)

Месец <i>Month</i>	Утрошено време на газдинству усмереном искључиво на ратарску производњу <i>Labour consumption at farm directed at crop production (hours)</i>	Укупно утрошено време на газдинству усмереном на производњу товне јунади <i>Labour consumption at farm directed at beef production (hours)</i>	Промена (часова) <i>Change (hours)</i>	Промена (%) <i>Change (%)</i>
I	0,00	101,55	101,55	/
II	0,00	91,72	91,72	/
III	41,73	147,81	106,08	254,21%
IV	58,29	148,16	89,87	154,19%
V	43,87	144,55	100,68	229,49%
VI	37,93	149,92	111,99	295,24%
VII	48,03	245,42	197,39	410,98%
VIII	31,00	147,04	116,04	374,34%
IX	51,78	170,82	119,04	229,89%
X	100,01	296,98	196,97	196,94%
XI	36,82	129,28	92,45	251,08%
XII	0,00	101,55	101,55	/
Укупно <i>Total</i>	449,47	1.874,82	1.425,35	317,12%

Извор: Обрачун аутора

Увођењем сточарске производње на газдинству дошло је до одређеног искоришћавања расположивог радног времена чак и у месецима када је на специјализованим ратарским газдинствима због неповољних временских услова радно време било потпуно неискоришћено (децембар, јануар и фебруар). Пошто се на сточарским газдинствима радно време боље искоришћава, дошло је и до пада расположивог времена за бављење другим активностима (графикон 5).

Графикон 5. Расположено време за бављење другим активностима на газдинствима усмереним искључиво на ратарску производњу и на газдинствима која тове јунад (по месецима)
Graph 5. The time available to engage in other activities at farms directed at crop production and farms directed at beef production (by months)

Извор: Обрачун аутора

Међутим, потребно је посматрати и промену расположивог времена за бављење другим активностима до које је дошло са променом смера производње на газдинствима усмереним искључиво на ратарску производњу тј. увођењем това јунади и то по месецима (табела 4).

Табела 4. Промена броја часова рада на газдинству до које је дошло због промене смера производње (по месецима)
Table 4. Change of the labour consumption at farm due to change in production direction (by months)

Месец <i>Month</i>	Расположиво време за бављење другим активностима на газдинствима усмереним искључиво на ратарску производњу (часова) <i>Time available to engage in other activities at farms directed at crop production (hours)</i>		Расположиво време за бављење другим активностима на газдинствима усмереним на производњу товне јунади (часова) <i>Time available to engage in other activities at farms directed at beef production (hours)</i>		Промена (часова) <i>Change (hours)</i>	Промена (%) <i>Change (%)</i>
I	286,00		184,45		-101,55	-35,51%
II	273,00		181,28		-91,72	-33,60%
III	220,65		114,57		-106,08	-48,08%
IV	231,55		141,67		-89,87	-38,81%
V	199,90		99,22		-100,68	-50,37%
VI	215,33		103,34		-111,99	-52,01%
VII	227,93		30,54		-197,39	-86,60%
VIII	242,00		125,95		-116,04	-47,95%
IX	211,40		92,36		-119,04	-56,31%
X	205,61		8,64		-196,97	-95,80%
XI	237,44		144,99		-92,45	-38,94%
XII	299,00		197,45		-101,55	-33,96%
Укупно <i>Total</i>	2.849,80		1.424,45		-1.425,35	-50,02%

Извор: Обрачун аутора

Укупно радно време које стоји на располагању члановима домаћинства за бављење другим активностима (различитим активностима ван газдинства или неким другим пољопривредним или непољопривредним активностима на газдинству), је преласком на комбинацију това јунади са сопственом производњом сточне хране опало за 50%. Према томе, промена пословног

усмерења ратарских газдинстава може значајно повећати уполненост радне снаге на њима, а тиме и смањити потребу да се ова радна снага упошљава на неки други начин ван газдинства.

Веома важни закључци, у смислу сагледавања економских ефеката увођења това јунади на ратарским газдинствима, донешени су израчунавањем различитих показатеља базираних на маржи покрића (Табела 5).

Табела 5. Економски ефекти увођења това јунади на газдинствима усмереним на ратарску производњу

Table 5. Economic effectiveness of the introduction of beef production at farms directed at crop production

Показатељ <i>Indicator</i>	Газдинство усмерено на ратарску производњу (РСД) <i>Farm directed at crop production (RSD)</i>	Газдинство усмерено на производњу товне јунади (РСД) <i>Farm directed at beef production (RSD)</i>	Промена (РСД) <i>Change (RSD)</i>	Промена <i>Change (%)</i>
Маржа покрића <i>Gross margin</i>	1.107.545,66	1.854.328,04	746.782,38	67,43%
Маржа покрића по раднику <i>Gross margin per worker</i>	553.772,83	927.164,02	373.391,19	67,43%
Маржа покрића по часу рада радника <i>Gross margin per working hour</i>	2.464,10	989,07	-1.475,03	-59,86%

Извор: Обрачун аутора

Утврђени износ марже покрића на нивоу газдинства, у великој мери утиче на укупне пословне резултате, јер се од овог износа одузимају сви фиксни трошкови породичног газдинства како би се израчунала добит. С обзиром да су фиксни трошкови константни, свака промена марже покрића на нивоу пољопривредног газдинства у кратком року се директно одражава на висину добити. Позитивна маржа покрића доприноси покривању фиксних трошкова па према томе, како истичу Ивана Ивков и сар. (2008), максимизација марже покрића је еквивалентна максимизацији добити или минимизацији губитака. Ово потврђују и резултати многобројних

истраживања, који константно показују да породична пољопривредна газдинства са највећом маржом покрића остварују највећу добит.

Кретање вредности овог показатеља је солидна основа за процену садашњег и будућег економског положаја газдинстава, при чему се свако повећање вредности марже покрића оцењује повољним кретањем, а смањење упућује на погоршање економског положаја. Повећање марже покрића газдинстава у износу од 67,43% са променом смера производње тј. преласком са чисто ратарске производње на производњу усмерену на тов јунади показује да је капацитет за покриће фиксних трошкова повећан, што је нарочито добро имајући у виду да се износ фиксних трошкова газдинстава није повећао с обзиром да газдинства имају неискоришћене капацитете који се могу лако ставити у функцију това јунади. Дакле, део марже покрића који остаје као добит је повећан код газдинстава усмерених на тов јунади у односу на газдинства усмерена искључиво на ратарску производњу.

Дакле, и поред евидентног пада марже покрића по часу рада радника за 59,86% код газдинстава усмерених на тов јунади, повећање укупне марже покрића на нивоу газдинства (и самим тим дела марже покрића који остаје као добит газдинства) и марже покрића по раднику код породичних газдинстава усмерених на тов јунади чине одлуку о увођењу това јунади економски прихватљивом.

4. Закључак

Резултати спроведеног истраживања показују да је расположиво време за бављење другим активностима код малих газдинства усмерених на ратарску производњу нарочито високо, што упућује на закључак да на њима постоји проблем прикривене незапослености што је повољан амбијент за настајање и нарастање руралног сиромаштва.

У том смислу, релативно мала државна подршка ратарским газдинствима да у свој производни програм укључе и линије това јунади, довела би до активирања једног дела неискоришћених ресурса руралних средина у циљу раста запослености и стварања додатног дохотка. Самим тим дошло би и до значајног смањења притиска на Националну службу за запошљавање да обезбеди радна места ван пољопривреде (што је посебно тешко у руралним подручјима). Ова подршка државе (мере аграрне политике) односила би се првенствено:

- на сређивање релативно хаотичног стања на тржишту набавке телади за тов и тржишту откупа утовљене јунади и

- повољне кредите за обртна средства, која би се у првом реду користила за набавку товне јунади.

Резултате овог истраживања треба посматрати као тежњу да се испитају развојни модели којима би се ресурси руралних средина активирали у циљу раста запослености и стварања додатног дохотка. С тим у вези, показано је да би уз рационалнији начин организовања пословања породичних газдинстава, који подразумева промену смера производње, породична газдинства усмерена на ратарску производњу могла додатно искористити расположиве ресурсе, пре свега радну снагу, и на тај начин побољшати резултате пословања.

Литература

1. Богданов, Н., Божић, Д. (2005). Промене у поседовној и социо-економској структури земљорадничких газдинства Србије током периода транзиције. У Ђ. Стевановић и Д. Живковић (Едс.), Породична газдинства Србије у променама (пп. 91-109). Београд: МЛАДОСТ-БИРО.
2. Гогић, П. (2005): Теорија трошкова са калкулацијама – у производњи и преради пољопривредних производа. Пољопривредни факултет. Београд.
3. Ивков, И., Тодоровић, С., Мунћан, М. (2008): Бруто маржа као значајан показатељ пословања пољопривредних газдинстава. Симпозијум агроекономиста: Агроекономска наука и струка у транзицији образовања и агропривреде. Тематски зборник. Пољопривредни факултет. Београд. стр. 235:242
4. Крстић, Б., Лучић, Ђ. (2000): Организација и економика производње и прераде сточних производа. Пољопривредни факултет, Нови Сад.
5. McNamara, K. T., Weiss, C. (2005). Farm Household Income and On- and Off-Farm Diversification. *Journal of Agricultural and Applied Economics*, 37(1), 37-48.
6. Мунћан, М., Тодоровић, С., Ивков, И. (2008): Модел породичног газдинства као основа за експериментисање у агроекономским истраживањима, Симпозијум агроекономиста са међународним учешћем поводом 45 година Одсека за агрономију: Агроекономска наука и струка у транзицији образовања и агропривреде, Тематски зборник, Пољопривредни факултет, Београд, стр. 211:221
7. Todorović, S., Munćan, M., Miljković, M. (2009). The growing importance of activities diversification for enhancing family farms competitiveness. In D. Tomić, Z. Vasiljević and D. Cvijanović (Eds.), *The role of knowledge*,

innovation and human capital in multifunctional agriculture and territorial rural development (pp. 331-336). Belgrade: European Association of Agricultural Economists.

8. Тодоровић, С., Ивановић, С. (2011а) Карактеристике радне снаге на породичним газдинствима усмереним на ратарску производњу. у: Зборник извода: Иновације у ратарској и повртарској производњи, Београд, стр. 71-72.
9. Тодоровић, С., Ивановић, С. (2011б) Уполненост радне снаге на породичним газдинствима усмереним на ратарску производњу и могућности диверзификације активности. у: Зборник радова: Међународни научни симпозијум агронома "AGROSYM Јахорина 2011", Јахорина, стр. 384-391.

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 631.115.11:331.101.262

**THE POSSIBILITIES OF INCREASING EMPLOYMENT OF LABOUR
AT FAMILY FARMS BY CHANGING PRODUCTION DIRECTION**

Saša Todorović, Sanjin Ivanović, Mihajlo Munćan
University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Zemun, Republic of Serbia

Summary

Traditionally, crop production has greater needs of labor in the season, especially in the sowing and harvesting period. Therefore, farms directed at crop production in certain parts of the year have unused reserves of available labor.

Bearing this in mind, the aim of this paper was to find the ways of increasing the employment of labor at family farms directed at crop production. It provides an opportunity to use other available resources better (arable land, machinery and buildings) and to obtain more favorable economic effects of the business.

In this context, there were formed the adequate models of family farms which were used to examine organizational and economic effects of introduction of beef production at farms directed at crop production.

It was determined that the time available to engage in other activities at small farms directed at crop production is very high. This means that at such small farms exists a problem of hidden unemployment. Such situation could cause formation and growth of rural poverty.

More rational way of organization (change of production direction – introduction of beef production) provides an opportunity for family farms directed at crop production to use available resources (especially labor) better, and thus to improve business results.

Keywords: labor, employment, family farms, crop production, beef production.

Author's Address:

Saša Todorović
Poljoprivredni fakultet
Nemanjina 6, Zemun
Republika Srbija
telefon: 011/2615-315/406
e-mail: sasat@agrif.bg.ac.rs

ЈАВНО-ПРИВАТНО ПАРТНЕРСТВО: НЕИСКОРИШЋЕН РАЗВОЈНИ ПОТЕНЦИЈАЛ РУРАЛНИХ СРЕДИНА¹

Зорица Васиљевић², П. Дедеић³

Резиме: У раду се анализирају питања везана за могућност развоја неразвијених подручја уз помоћ јавно-приватног партнерства које се успоставља на нивоу локалне самоуправе и региона. Поред средстава помоћи који могу доћи са нивоа централне власти, односно ЕУ фондова, самоорганизовање у виду овог специфичног партнерства може дати одређене резултате. Аутори износе уверење да у таквом облику сарадње односно синергији јавног и приватног сектора лежи значајан потенцијал за одрживи развој руралних подручја. Значај овог рада проистиче из чињенице да у Србији јача уверење да иницијатива за инвестиције и развој мора да дође преваходно са локалног и регионалног нивоа и уз коришћење свих расположивих средстава без обзира на облик својине.

Привредни развој је увек феномен мултидисциплинарног карактера (економског, техничко-урбанистичког, демографског, социолошког, политичког...), тако да и његова анализа може да обухвати бројне аспекте. Анализа у овом раду обухватила је релевантну регулативу и институционални оквир од значаја за јавно-приватно партнерство, као и искуства и моделе те сарадње које су са успехом користиле како развијене земље тако и оне у развоју. Аутори истичу да још увек нема прописа који директно уређују јавно-приватно партнерство, нити има значајнијих пословних искустава и судске праксе. Поред објективног приказа постојећег стања у овој области, указује се и на путеве којима треба ићи даље.

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републик Србије

² Др Зорица Васиљевић, ред. проф., Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, vazor@agrif.bg.ac.rs;

³ Др Предраг Дедеић, ванред. проф., Београдска банкарска академија, Универзитет Унион и Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, predrag.dedeic@bba.edu.rs, pdedeic@agrif.bg.ac.rs

Кључне речи: приватно-јавно партнерство, локална самоуправа, инвестиције, рурални развој

Увод

Покретање развојног процеса и инвестиционо буђење у привреди Србије требало би да представља примарни циљ свих референтних фактора, а посебно локалне самоуправе и региона. Оваква иницијатива која долази са локалног нивоа који је по природи ствари најзаинтересованији за сопствену судбину, од посебног је значаја у заборављеним, неразвијеним, руралним областима. Бројни фактори утичу на покретање и успех инвестиционог процеса, али је свакако проблем изградње инфраструктуре од примарног значаја. Адекватна инфраструктура је неопходна без обзира да ли се развој базира на пољопривреди, лакој индустрији, туризму, некој другој грани привреде или мешовитом приступу (комбинација више грана). Водовод и канализација, одлагање смећа, путеви, друге саобраћајнице и остали инфраструктурни системи, неоспорно су од виталног значаја за сваку локалну заједницу или регион која намерава да иде путем одрживог развоја. Како реализовати инфраструктурне пројекте који по природи ствари представљају значајан инвестициони подухват ако изостане помоћ са вишег нивоа власти, а локалне самоуправе у руралним областима су по правилу без финансијских средстава? Покретање развоја подразумева ефикасно коришћење свих расположивих добара. Локална власт поседује земљиште као значајан ресурс. Овакво стање је уређено недавно донетим Законом о јавној својини⁴ којим је коначно јасно дефинисано шта коме припада и чиме је створена претпоставка да се отклоне последице које је проузроковао претходни закон који је целокупно земљиште дао у руке Републици.

Трагање за концептом развоја и адекватном стратегијом и акционим плановима представља комплексан задатак за локалну заједницу и сваког потенцијалног инвеститора и собом носи бројне изазове правног, финансијског и организационог карактера. Стратешки приступ не може а да не преиспита могућности примене јавно-приватног партнерства. Реч је о сарадњи која би могла да резултира позитивним исходом да се одређено земљиште на територији локалне самоуправе које је у њеном власништву, уреди тако да својом инфраструктуром и уз друге пратеће садржаје и подстицаје буде привлачно за приватне компаније да ту поставе своје производне, туристичке или друге објекте. Тиме се постиже да се инвеститори концентришу на одређеној локацији (домаћи или страни) и тако подстакне производња и запосли локална радна снага чиме се значајно

⁴ Сл.гласник РС, број 72/11.

смањује степен сиромаштва и одлазак младих у велике градове или иностранство. Упркос експанзији, добрим планирањем може се избећи негативно дејство на становништво и животну средину.

Искуства бројних земаља показују да је могуће уз помоћ јавно-приватног партнерства ефикасно искористити ресурсе локалне заједнице, при чему се јавна својина ефикасно користи уз знање, искуство и капитал који обезбеђује приватни сектор. При томе се у складу са начелима економичности, ефикасности и транспарентности, успоставља равнотежа јавних и приватних интереса.

Правне одредбе које уређују инвестиционе подухвате ове врсте протежу се на више области права: оних које се тичу локације односно земљишта, планирања и градње њене инфраструктуре и постројења, статуса правног субјекта који ће бити надлежан за управљање, прописа који задиру у пословно окружење, политику државне помоћи, инвестиције и страна улагања укључујући и политику привлачења домаћих и страних директних инвестиција (стратегије, порески и други подстицаји), заштиту конкуренције, заштиту животне средине и др.

Нема сумње да је држава у Србији упркос свему најјачи учесник у привредном животу и да је дошло време да се мења кроз процес децентрализације и европеизације и да приватном капиталу самостално или кроз сарадњу пружи шансу у областима које су до скоро биле њен искључиви монопол.

Иницијатива одоздо на горе: локална самоуправа

Локална самоуправа, или више њих заједно, мора да преузме одговорност за сопствени развој. То је не само њено право већ и обавеза. Органи власти то дугују грађанима који живе на територији на којој она врши своја овлашћења. Основ за овакво стање представљају, релативно скоро, донети законски прописи који јасно дефинишу нов правни положај локалних самоуправа⁵. Локална самоуправа као правно лице има послове изворног делокруга, а законом јој се могу поверити и послови из надлежности Републике. Примарна овлашћења локалне самоуправе обухватају доношење прописа и обављање управних радњи на основу и у оквиру законских одредби. Полазећи од тога њена је обавеза да се укључи у све сфере живота у циљу задовољења интереса локалног становништва. Процес развоја кроз инвестирање у томе има посебно значајан положај. Обављање делатности

⁵Видети: Закон о локалној самоуправи (Сл.гласник РС, број 129/07); Закон о финансирању локалне самоуправе (Сл.гласник РС, бр. 62/06 и 47/11).

које су у интересу локалне заједнице, њених органа и грађана, може се вршити и преко правног или физичког лица у складу са законом⁶. Локална заједница на такав начин постаје активни учесник у креирању сопствене судбине и суочава се с бројним изазовима који често превазилазе локални значај. У том смислу морамо уважити деловање бројних фактора као што су: регионални развој, мере државне помоћи, заинтересованост потенцијалних инвеститора, механизме за елиминисање конфликта интереса, ефикасност административних процедура, могућности за финансијске подстицаје и др.

Неспорно је да законодавна функција остаје у рукама централне власти али локална самоуправа може пуно тога да учини у креацији прописа нижег ранга од законских. То је правни инструмент који се може искористити у циљу подстицања сопственог привредног развоја. Основ за ефикасно коришћење потенцијала из те надлежности је добра организациона структура и ефикасне интерне процедуре јер оне резултирају повећањем ефикасности у поступку доношења одлука, општих и појединачних управних аката. Све ово је у интересу корисника услуга а уједно подстиче и инвестициону заинтересованост за локалну заједницу. Одличан пример ефикасног односа према инвеститору је концепт «све дозволе на једном месту» (енг. *one stop shop*), а подстицајна инвестициона клима на локалном нивоу је основ за развој.

Политичка структура у локалној заједници има значајан утицај за развој самоуправе, посебно с обзиром на чињеницу да грађани локалне самоуправе не могу своју специфичност да уграде у републичке прописе с обзиром да у Републици Србији важи партијски а не територијални изборни систем. Управо зато треба све учинити на локалном нивоу у складу с надлежностима и овлашћењима која су законом дата локалној самоуправи⁷. Треба имати у виду да неке инвестиционе одлуке могу чак бити предмет одлучивања на референдуму (на пример референдум 8. августа 2010. године у вези изградње рафинерије у Смедереву). Покретање развоја подразумева да се претходно сагледају сви финансијски потенцијали: инструменти подстицања конкурентности; помоћ централне власти; помоћ из приватних извора; самодопринос; програми финансијске природе (зајмови, револвинг кредитни фондови); издавање хартија од вредности; јавно-приватна

⁶ Видети члан 6. Закона о локалној самоуправи (Сл. гласник РС, 129/07).

⁷ Закон о локалној самоуправи, *ibidem*; Закон о финансирању локалне самоуправе, *ibidem*; Закон о локалним изборима (Сл. гласник РС, бр. 129/07, 34/10-ус, и 54/11); Закон о референдуму и народној иницијативи (Сл. гласник РС, бр. 48/94 и 11/98).

партнерства; стране инвестиције; слободне зоне; подстицање запошљавања и др.⁸

Фактор приватни капитал

Највећи број локалних самоуправа има значајан проблем са недостатком финансијских средстава упркос чињеници да је систем њиховог финансирања уређен Законом о финансирању локалне самоуправе.⁹ Такво хронично стање указује на значајан проблем прибављања средстава за сопствени развој и захтева адекватно решење. Дефицит у јавном сектору упућује на потребу да се преиспита потенцијал у приватном капиталу и његовој заинтересованости да уђе у партнерство са јавним сектором. У приближавању ова два сектора и избору модела сарадње могу послужити упоредна искуства.

Велика Британија је осамдесетих година прошлог века прва покренула сарадњу јавног и приватног власништва¹⁰. Успешни примери јавно-приватног партнерства могу се наћи у области инфраструктурних пројеката телекомуникација, водоснабдевања, транспорта, а у скорије време јављају се и у здравству, образовању и др. Почетак те сарадње био је једноставан модел заснован на уговору о концесији, при чему јавна власт задржава власништво над својим ресурсима и регулаторну функцију, а приватни партнер улаже средства и може да врши одређене услуге на дуги рок. Законодавац очекујући да овакав облик буде доминантан и код нас, у предлогу новог закона управо регулише истовремено јавно-приватно партнерство и концесије. Поред овог базичног облика, пракса у развијеним земљама познаје пуно различитих модела као што су на пример Уговор о управљању и одржавању јавног објекта, Уговор „кључ у браву“, Уговор о закупу, уређењу и управљању или куповини, Уговор о уређењу и управљању, Уговор о пројектовању и изградњи, Уговор о доградњи постојећег објекта, Уговор „изгради управљај пренеси“, Уговор о привременој приватизацији и сл.¹¹. Такође, када је јавно-приватно партнерство у питању, можемо разликовати да ли је реч о уговорном односу између јавног и приватног сектора или је сарадња

⁸ Видети: Конкурентност привреде Војводине, Правни оквир, Центар за стратешко економска истраживања, 2011, стр. 237.

⁹ Закон о финансирању локалне самоуправе, *ibidem*.

¹⁰ Потом су то учинили Португалија, Шпанија, Холандија...

¹¹ Public Private Partnership, a Guide for Local Government, British Columbia (2009), . 7-10.

институционализована у виду субјекта у мешовитом власништву¹². Који год облик јавно-приватног партнерства да се одабере, пракса показује да се неки проблеми чешће јављају од других. Питање власништва над објектом, флексибилност код закључења и евентуалних измена уговора, степен контроле и могућност реаговања на захтеве грађана, само су нека од оних питања која су извор потенцијалних спорова и проблема¹³.

Увид у законску регулативу и институционални оквир показује да је Србији неопходан Закон о приватно-јавном власништву¹⁴. Треба имати у виду да контролисана и ефикасна експанзија јавно-приватног партнерства у значајној мери зависи од садржаја правних прописа и њихове транспарентности, али је једнако важна и ефикасна и транспарентна примена прописа, доступност и ефикасност правосуђа.

Преузимајући одговорност за сопствени развој локална самоуправа мора да просторно планирање искористи као ефикасан инструмент у привлачењу инвестиција и повећању стопе запослености локалног становништва. Одлуку о капиталном инвестирању свакако доноси скупштина локалне самоуправе и веома је важно да она буде саставни део стратегије развоја која има озбиљну подршку на локалном нивоу¹⁵.

Слободно земљиште може бити значајан ресурс у преговорима с приватним капиталом и потенцијал развоја. Његово коришћење у досадашњем периоду било је неефикасно, а деформације које је собом носио процес градње представља драстичан пример лоше организованости и непоштовања права. Аналитичари то приписују лошој правој регулативи која је претходила садашњем Закону о планирању и изградњи¹⁶. Стање које је за собом оставио претходни закон (тачније његово непоштовање) стручњаци означавају као еклатантан пример неефикасности и корупције у јавном сектору са веома негативним последицама на привреду и живот становништва. Нова регулатива представља покушај да се следећи европска документа, област просторног и урбанистичког планирања, режима грађевинског земљишта и изградње објеката уреди на квалитетан начин.

¹² Marques C.R. Berg V.S (2010). Public-Private Partnership Contracts: A Tale of Two Cities with Different Contractual Arrangements (PURC Working Paper 2009), 2.

¹³ Iossa Espagnolo G. Vellez M. (2007). *Contract Design in Public-Private Partnerships*, report prepared for the World Bank, 6.

¹⁴ У овом моменту је поднет Предлог закона о јавно-приватном партнерству и концесијама.

¹⁵ Видети фазе за оснивање у „Индустријске зоне/паркови, Подстицај економском развоју општина“, USAID, Municipal Economic Growth Activity.

¹⁶ Закон о планирању и изградњи (Сл.гласник РС.бр. 47/03, 34/06, 39/09, 72/09 - др. закон)

Сваки инвестициони подухват подразумева јасан правни статус земљишта на коме се гради. У том смислу охрабрује чињеница да је донет Закон о јавној својини јер је претходна регулатива успоравала инвестиционе процесе (локална заједница није била власник него корисник) обавезом да се за све трансакције у вези земљишта (закуп, хипотека...) тражи сагласност Дирекције за имовину Републике Србије. Идентичан правни статус имала је и имовина јавних предузећа чији је оснивач јединица локалне самоуправе.

Често се у пракси јављају проблеми у вези са земљиштем (враћање земље власницима, дугорочни закупи, нерешени својинско-правни односи и др.). Поред својинских питања, јавља се и проблем намене земљишта, као и тешкоће код утврђивања уписаног терета на њему, закупа и сл. Из свега овога може се лако закључити да је затечено стање лоше и да је негативно утицало на економски развој јединица локалне самоуправе. Поред чињенице да доношење нових прописа уноси више реда и свакако охрабрује, ипак је потребно време да би се видели практични резултати примене. Помак који је начињен Законом о планирању и изградњи¹⁷ у смислу да јединица локалне самоуправе може да има својину на грађевинском земљишту, доношењем новог закона о јавној својини, добија и основ за спровођење те одредбе закона.

Ефикасно управљање заједничким инвестиционим пројектом

Веома значајно питање тиче се ефикасног управљања заједничким пројектом јавног и приватног сектора. Постоји више правних модалитета да се управља одређеним пословним ентитетом. Основ за то може бити у капиталу или у уговору. Између могућности да управља локална заједница директно преко неког свог органа, или да тај управљачки субјект буде јавно предузеће, или пак да буде субјект у приватном или мешовитом власништву (домаћи или страни капитал), опредељујемо се за последње решење. Ма које решење било добро, у конкретном случају остаје значајан проблем успостављања баланса приватног и јавног интереса.

Ефикасно управљање ентитетом у коме држава има власништво је у јавном интересу (интерес пореских обвезника и свих грађана). То значи да оно мора у најмањој мери да буде организовано на принципима којима се штите акционари отвореног акционарског друштва¹⁸. Држава је оснивач бројних јавних предузећа (са 100% власништва или *public-private partnership*) или институција, а све чешће и улагач у акције акционарских друштава или

¹⁷ Закон о планирању и изградњи (Сл.гласник РС, бр. 72/09, 81/09, 64/10, и 24/11).

¹⁸ Видети OECD Principles of Corporate Governance.

уделе привредних друштава. Локална заједница би требало да буде свесна деструктивног деловања конфликта интереса између функције политичког садржаја и власничке функције. У циљу адекватног решавања тог конфликта требало би следити препоруке и искуства развијеног света.¹⁹ Смисао је да се усмери управљање финансијским ресурсима у јавном интересу, а не у интересу појединих група (политичке партије, чланови управних и надзорних одбора и др.). Од примарне важности је дакле да се раздвоји политичка функција од функције управљања финансијским ресурсима²⁰

Изградња тзв. економије знања²¹ зависи од повезивања и синергијског преданог деловања бројних и различитих фактора. То деловање се одвија унутар стратегија локалног, регионалног и глобалног развоја који су покретач и гарант одрживости, интернационализације и конкурентности. Формирање кластера, чији је покретач истраживачки рад, основ је модернизације економског раста кроз концентрацију и деловање различитих субјеката: истраживачких центара, пословних субјеката, власти јединица локалних/регионалних заједница, привредних комора и асоцијација привредника, невладиних организација, пословних банака и разних посредника. Све те нове активности како у традиционалним привредним областима, тако и у онима које су нове и имају брз развој (по правилу заснован на новим технологијама), утичу на конкурентност конкретне локалне самоуправе. Инвестициону развојну политику требало би да локална заједница усклади са глобалним развојем како на нивоу региона тако и републике па и шире.²² Република креира економску политику којом жели да помогне развој одређених региона, посебно оних које законодавац назива девастираним²³. Република помаже локалне заједнице и дефинише њихову развијеност са циљем да их финансијски помаже. Упркос чињеници да се желе постићи позитивни резултати, требало би имати у виду и да овакав приступ мешања државе носи опасност од повреде слободе конкуренције (проблем заштите конкуренције). Сам процес је уређен законом који уређује процес контроле државне помоћи²⁴. Рађа се и питање да ли помоћ која стиже са нивоа Републике слаби иницијативу с локалног нивоа, као и питање хоће

¹⁹ Видети OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Companies.

²⁰ Видети Policy on Corporate Governance of State-Owned Enterprises, The Republic of Slovenia, јул 2009. год.

²¹ Лисабонска стратегија промовисања економије знања

²² Регионализација Европске уније

²³ Видети рад Националне агенције за регионални развој (основана Законом о регионалном развоју, а која је наследник Агенције за развој малих и средњих предузећа и предузетништва). Министарство економије и регионалног развоја Одељење за политику регионалног развоја.

²⁴ Закон о контроли државне помоћи (Сл.гласник РС, број 51/09)

ли се капитал који је у савременим привредама веома покретљив кретати у складу са стратегијом развоја Републике. У том смислу је веома важна евиденција и праћење (средстава која даје држава, донаторских фондова, самосталних извора) како се не би пореметила равнотежа. Значајна је та инфраструктура институција која обезбеђује сарадњу и интеракција носилаца локалног и регионалног развоја (регионалне агенције, општине, привредници, невладин сектор, удружења).

Сваком конкретном инвестиционом подухвату требало би да претходи израда студије изводљивости. Она обухвата анализу друштвено-економског и правно-институционалног окружења, анализу техничко-технолошких услова (просторно-урбанистички услови, техничко-инфраструктурни аспекти, утицај на животну средину и др.), те економско-финансијску и тржишну анализу.

Треба имати у виду да постоји прилично велика конкуренција у привлачењу инвеститора, па успех свакако зависи од способности да се понуди и неки квалитет више осим инфраструктурно уређене локације. Ствари треба сагледати и шире од локалног нивоа и имати у виду значај свеукупне инвестиционе климе²⁵.

Закључак

Локална самоуправа према позитивним прописима има потенцијал да буде генератор сопственог развоја. Овакав закључак изводи се из више чињеница. Примера ради, она може да поред финансијских средстава која јој по закону припадају као носиоцу јавне власти, прибавља финансијска средства емисијом хартија од вредности, или да своју сопствену својину (посебно значајно земљиште и имовину јавних предузећа чији је оснивач) употреби да као правни субјект уђе у партнерски однос са приватним пословним субјектима. Кроз такав облик сарадње који се назива јавно-приватно партнерство, долази до комбиновања јавних ресурса и приватног капитала, знања и пословног искуства који га прате. Треба имати у виду да је такав однос врло сложен и захтеван. Основни проблем проистиче из чињенице да код нас овај однос још увек није уређен прописима (охрабрује чињеница да је предлог закона у процедури) и да нема предвидивог исхода услед недостатка пословне и судске праксе код нас. Упоредна пракса не само развијених земаља већ и оних у развоју, која нуди бројне модалитете ове сарадње, може нам послужити као узор.

²⁵ Према извештају Светске банке за 2010. годину (енг. *Doing Business Report*) Србија је на 88. месту по погодности оквира за инвестирање.

Поред законског и институционалног оквира који је доминантно у рукама централне власти, локална самоуправа мора да искористи и регулаторни капацитет који је њој поверен законом и да буде примарни креатор сопственог одрживог развоја. Не треба заборавити да је у том привлачењу директних инвестиција и сама изложена конкуренцији других локалних самоуправа, региона и других облика удруживања.

Литература

1. Iossa Espagnolo G. Vellez M. (2007): *Contract Design in Public-Private Partnerships*, report prepared for the World Bank.
2. Marques C.R. Berg V.S. (2010): *Public-Private Partnership Contracts: A Tale of Two Cities with Different Contractual Arrangements* (PURC Working Paper (2009))
3. Конкурентност привреде Војводине, Правни оквир, Центар за стратешко економска истраживања (2011)
4. OECD Principles of Corporate Governance.
5. OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Companies
6. Покрајац С., Дондур Н., Покрајац Т., Грбић С. (2011): *Јавно приватно партнерство као вид финансирања инфраструктурних инвестиција*, Економски видици, година XVI, број 3/2011, Друштво економиста Београда, Београд, стр. 439-450.
7. Public Private Partnership, a Guide for Local Government, British Columbia (2009).
8. Закон о јавној својини (Сл.гласник РС, број 72/11)
9. Закон о локалној самоуправи (Сл.гласник РС, број 129/07);
10. Закону о финансирању локалне самоуправе (Сл.гласник РС, бр.62/06 и 47/11).
11. Закон о планирању и изградњи (Сл.гласник РС, бр.72/09, 81/09, 64/10 и 24/11).
12. Закон о контроли државне помоћи (Сл.гласник РС, број 51/09).

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 631.11(1-773):342.25

THE PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP: UNUTILIZED DEVELOPMENT POTENTIAL OF RURAL AREAS

Prof. Dr. Zorica Vasiljević¹, Prof. Dr. Predrag Dedeić²

¹ Faculty of Agriculture Belgrade,

² The Belgrade Banking Academy, Belgrade, Serbia

Abstract

This paper analyzes a number of issues related to the possibility of development of underdeveloped rural areas through public-private partnership which is established at the local level and regions. In addition to financial aid that may come from central government or EU funds, self-organization in this specific form of partnership can give certain results. The authors draw the belief that this form of cooperation and synergy of public and private sectors is significant potential for sustainable rural development. The importance of this paper comes from the fact that Serbia strengthens the belief that the initiative for investment and development must come primarily from local and regional levels, together with using all available resources, regardless of form of ownership.

Economic development is always a phenomenon of a multidisciplinary nature (economic, technical, urban, demographic, sociological, political ones,...), so its analysis can involve many aspects. The analysis in this study included the relevant regulatory and institutional framework important for the public-private partnerships, as well as the experiences and models of cooperation that have been successfully used both by developed countries and developing ones. The authors point out that there is still no legislation directly governing public-private partnership, neither there are significant business experiences and case law. Besides the fair presentation of the current situation in this area it is also point at the ways for further actions.

Key words: public-private partnership, local self-management, investments, rural development

Author's Address:

Dr Zorica Vasiljević
Poljoprivredni fakultet
Nemanjina 6
11080 Beograd-Zemun, Srbija
Tel. 011/2615315
E-mail: vazor@agrif.bg.ac.rs

СТРУКТУРНЕ ПРОМЕНЕ И ДИНАМИКА ЗАПОШЉАВАЊА СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ¹

Свјетлана Јанковић-Шоја², Радојка Малетић²

Резиме: Анализа динамике активног становништва је неопходна са економског аспекта с обзиром да само тај део становништва учествује у стварању економских вредности. У посматраном периоду забележен је значајан пад запослености у Србији који је проузрокован политичким и економским променама. Наиме, анализа запослености према неким структурама указала је на смањење јаза у полној структури запослених, промену слике о структури привреде (прерађивачка индустрија и пољопривреда бележе значајан пад активности), а структура запослених према стучној спреми указује на највећи проценат запослених са средњом стручном спремом.

Промене су посебно евидентне у селима Србије, што је утицало да се структура становништва мења, у погледу старости, пола, активности, школске спреме, писмености. Промене које су захватиле сеоско становништво утицале су на значајно смањење пољопривредног становништва, како укупног тако и активног пољопривредног

На основу података о евиденцији запошљавања задњих десет година дефинисан је регресиони модел који најверније осликава динамику запошљавања посматрајући однос броја запослених с једне стране и “броја слободних радних места”, “броја лица којима је престао радни однос” и “лица која траже запослење” са друге стране.

Кључне речи: активно становништво, социо-демографска структура становништва, регресиони модел, динамика запошљавања.

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републике Србије.

² Мр Свјетлана Јанковић Шоја, асистент, др Радојка Малетић, ред. проф., Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, Београд, e-mail: svjetlanajs@gmail.com, maletic@agrif.bg.ac.rs

Увод

Глобална људска популација остварује динамичан апсолутни раст. Демографи очекују да ће се тај раст наставити, али по опадајућим просечним годишњим стопама. Образац популационог раста није у директној корелацији са динамиком укупног привредног раста и развоја појединих региона. Процењује се да ће афрички континент и Средњи исток и наредних година имати највећи природни прираштај, као и Латинска Америка и Азија. Стога, можемо закључити да ће се највећи део природног прираштаја десити у земљама у развоју. Процене су да у 2010. год. од укупног броја људи на планети 5,8 милијарди живи у ЗУР, а нешто преко једне милијарде у привредно развијеним земљама света.

Економска обележја становништва претрпела су велике промене у другој половини 20. века. Поједини дугорочни процеси су знатно убрзани (на пример, демографско старење, дезаграризација, хомогенизација етничке структуре, иселљавање из земље), док су други знатно успорени или ненадано прекинути (урбанизација, депопулација). Демографски развитак Србије обележили су, уз то, и потпуно нови процеси (пре свега масовне присилне миграције), који су посебно утицали на кретање сталног или укупног становништва. У периоду између пописа становништва 1981. и 2002. апсолутно смањивање активног становништва (радне снаге) за 285.000 праћено је и смањивањем опште стопе економске активности са 49,4% у 1981, на 48,0% у 1991. и 45,4% у 2002. Забележене тенденције у последњих десет година указују на још израженији негативни годишњи раст становника у Србији од -0,35%. У истом периоду забележен је пад у Централној Србији и Војводини, са негативним растом становништва од -0,29% када је реч о Србију и -0,50% у Војводини.

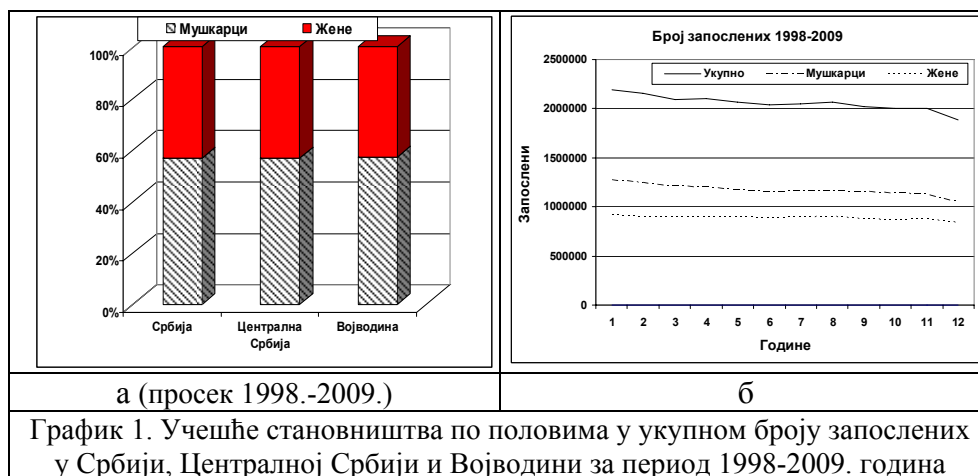
Стога је циљ ових истраживања да се најпре прикаже стање социо-демографских промена у Србији у последњих десет година, а потом за исти временски период дефинише најбоље прилагођен регресиони модел који описује динамику запошљавања становништва Србије.

У ту сврху коришћени су подаци о кретању стварно ангажованог становништва у периоду од 1998. до 2009. године. Подаци су преузети из Статистичких годишњака Србије, које публикује Завод за статистику и подаци са евиденције организације за запошљавање. На основу збирних података поменутих публикација направљена је база података помоћу које је анализирана запосленост у Србији применом модела регресионе анализе уз адекватно тестирање истих.

1. (Не) Запосленост у Србији - укупно и по половима

У свим пописима до сада регистрован је већи број активног становништва међу мушкарцима него међу женама, а разлика се временом смањивала. На пример, док су 1953. године жене чиниле 36 одсто укупне радне снаге, њихов удео се у 2002. повећао на 43%. Смањење опште стопе активности код мушкараца резултат је првенствено смањења активности код старијих генерација. Опадање пољопривредног становништва, али и повољни услови пензионог и инвалидског осигурања у непољопривреди, уз законске прописе о дужини радног стажа, определили су такво понашање. Код жена промене су се одвијале у правцу сталног пораста економске активности, а томе су највише допринели пораст образовања, јачање терцијарног сектора као погодног за апсорбовање женске радне снаге и развој радно интензивних делатности.

Подаци који прате динамику промене броја запослених у Србији у периоду од 1998-2009. година, како укупно тако и по половима, илустровани су граф. 1 а и б.

Пре свега, може се уочити да не постоје велике разлике када је реч о учешћу запослених по половима у регионима Србије. За целокупну територију Србије удео запослених мушкараца износи 56,92% што је више од учешћа запослених жена (43,08%). Посматрано по областима ситуација је следећа, у Централној Србији структура по половима је скоро идентична, 56,83% је запослених мушкараца, док је тај проценат за жене 43,17%. У Војводини је забележена већа разлика у корист мушке популације, 57,19% је

запослених мушкараца, а 42,81% је запослених жена. Ови подаци дају слику структуре запослених радника према полу, али и ширу социо-демографску слику која потиче још из традиционалног схватања да жене не учествују у стварању економских вредности. За ревитализацију локалне економије и максимизирање људских ресурса, пуно укључивање жена у рурални развој је од виталног значаја. О томе сведоче и подаци да жене чине 34 % од укупне радне снаге на европским фармама и њихов рад чини 31% од укупног радног времена (*www.europa.eu.in*). По попису из 2002 године бележи се и мање учешће жена у структури укупног пољопривредног становништва, што је резултат, пре свега, њиховог лакшег запошљавања у терцијалном сектору и осталим делатностима ван пољопривреде.

Табела 1. Средњи темпо промене (пада) запослености у Србији (1998.-2009.)

Регион	Укупно	Мушкарци	Жене
Република Србија	-1,34%	-1,73%	-0,83%
Централна Србија	-1,31%	-1,74%	-0,74%
Војводина	-1,43%	-1,71%	-1,05%

График 1б указује на константан пад броја запослених почевши од посматране 1998. године. Забележена негативна стопа запослености највише се дугује паду запослености мушке популације (средњи темпо пада -1,73%), таб. 1. Дакле, као директна последица транзиције кроз коју пролази привреда Србије била је и висок пораст удела незапослених у укупном активном становништву, од 5,8% у 1981. на 9,6% у 1991. и 22,2% у 2002. Просечан годишњи пад запослености за целу Србију је 1,34%. Највећи пад запослености је забележен у Војводини (1,43%). Такође се уочава да је у погледу женске популације највећи пад забележен у Војводини (1,05%).

2. Структура запосленог становништва Србије према стручној спреми и делатности

На основу презентованих података из табеле 2 може се приметити да је највећи проценат запослених са средњом стручном спремом како у Централној Србији тако и у Војводини. Најмањи проценат запослених припада лицима без школе при чему је у Војводини мањи проценат (0,60%) у односу на Централну Србију (0,96%), разлог је мали број неписмених лица у укупном активном становништву. Процент запослених са највишим звањима (факултет, академија или висока школа) је већи у Централној Србији (14,65%) него у Војводини (9,49%).

Структура запослености по областима класификације делатности дата је у процентима за посматрани период и приказана у табели 3. Запажа се да је укупна запосленост током посматраног периода опадала од 2.177.218 запослених у 1998. години на 1.396.792 запослених у 2009. години, што представља укупан пад од 35,84 %. Наравно да је падом укупне запослености опадала и запосленост по појединим делатностима. Међутим у посматраном периоду, у неким делатностима је дошло и до раста запослености, што значи да се запослено становништво прерасподелило на делатности које су постале “атрактивније” (трговина, финансијско посредовање, послови са некретнинама, образовање, здравство).

Табела 2. Запослена лица према школској спреми, 2009

Стручна спрема	Република Србија					
	Укупно	%	Централна Србија	%	Војводина	%
УКУПНО	2616437	100	1955135	100	661302	100
Без школе	22846	0,87	18853	0,96	3993	0,60
Непотпуна основна школа	198236	7,58	171118	8,75	27118	4,10
Основна школа	424090	16,21	317150	16,22	106940	16,17
Средња школа	1461546	55,86	1045648	53,48	415898	62,89
Виша школа	160486	6,13	115877	5,93	44609	6,75
Факултет, академија или висока шк.	349234	13,35	286490	14,65	62744	9,49

Извор: Статистички годишњак Србије 2010, Завод за статистику, Београд

Највећи пораст учешћа запослених се примећује у пословима са некретнинама који су постали атрактивни у последњих неколико година, затим образовање бележи знатан пораст учешћа запослених са 6,4% 1998. године на 9,7% 2009. године. Ситуација је слична и са здравством. Највећи пад запослености је забележен у прерађивачкој индустрији, са 35,45% 1998. године на 24,30 % 2009. године, која и поред тога и даље има највеће учешће запослених у структури свих делатности. Око трећине запосленог становништва је из ове делатности. Поред прерађивачке индустрије знатан пад учешћа запослених је забележен у пољопривреди што је поражавајуће с обзиром да Србија обилује повољним условима за пољопривредну производњу.

Табела 3. Запослени по областима класификације делатности, 1998-2009 (%)

Назив ативнос.	Године											
	1998	1999	2000	2001	2001	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Пољопривреда	5,0	4,9	4,9	4,8	4,6	4,4	4,2	4,1	4,0	3,8	3,4	3,2
Рибарство	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Вађење руда	2,4	2,2	2,2	2,2	2,1	2,1	2,1	2,0	1,9	1,6	1,6	1,6
Прерађив. инд.	35,5	35,5	34,9	34,4	32,9	31,8	29,6	29,7	28,6	27,4	25,9	24,3
Ел. енергија	2,8	2,7	2,8	2,9	3,0	3,0	3,0	2,9	3,0	3,1	3,2	3,3
Грађевинарство	6,1	6,0	5,8	5,5	5,4	5,5	5,5	5,7	5,8	5,8	5,8	5,7
Трговина	12,5	12,5	12,3	12,2	12,3	12,5	13,5	13,2	13,4	13,7	14,0	13,8
Хотели и ресторани	2,4	2,4	2,3	2,3	2,4	2,1	2,2	1,7	1,7	1,7	1,7	1,6
Саобраћај, складиштење	7,4	7,4	7,5	7,5	7,5	7,6	7,7	7,5	7,5	7,6	7,6	7,6
Фин. посредов.	2,4	2,5	2,5	2,5	1,9	1,9	1,9	1,9	2,0	2,1	2,3	2,6
Послови са некретнинама	2,6	2,6	2,6	2,7	3,2	3,3	3,7	4,1	4,6	4,7	5,2	5,7
Државна управа	3,5	3,5	3,7	3,8	4,1	4,4	4,7	4,6	4,7	4,8	4,9	5,1
Образовање	6,4	6,5	6,7	6,8	7,8	8,1	8,4	8,4	8,5	9,0	9,3	9,7
Здравствени и социјални рад	8,4	8,4	8,9	9,2	9,6	10,0	10,2	10,7	10,7	11,0	11,2	11,6
Друге комуналне, друштв. услуге	2,7	2,8	2,9	2,9	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,7	3,8	4,1

Извор: Подаци добијени прерачунавањем оригиналних из Статистичког годишњака Србије 2010., Завод за статистику, Београд

На основу граф. 2 и израчунатог регресионог коефицијента, $b = -5\,741,56$ за пољопривреду, закључује се да је, у посматраном периоду, у просеку годишње остајало без посла 5.742 радника запослена у пољопривреди.

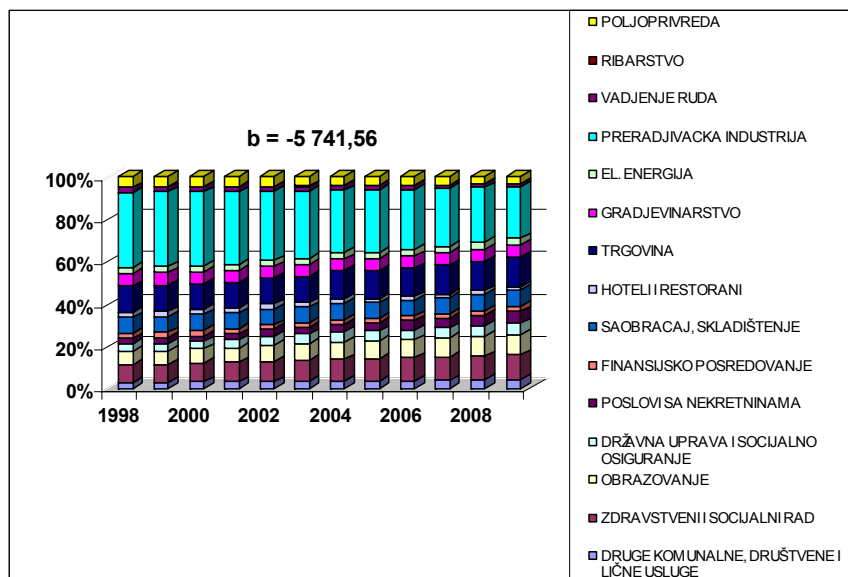

График 2. Структура запослених по областима класификације делатности (просек 1998-2009.)

3. Динамика запошљавања становништва у Србији у периоду 1997-2009 године

На основу података Завода за запошљавање желели смо да дефинишемо модел који најбоље осликава динамику запошљавања становништва у Србији, а на основу евиденције организације за запошљавање. Од интереса је да се анализира зависност променљиве “заснивање радног односа” са једне стране и променљивих: “слободна радна места”, “престанак радног односа” и “лица која траже запослење” са друге стране за посматрани период. У ту сврху коришћен је модел вишеструке линеарне регресије облика:

$$Y_i = \alpha + \beta_1 \cdot X_{1i} + \beta_2 \cdot X_{2i} + \dots + \beta_k \cdot X_{ki} + \varepsilon_i,$$

Из табеле 4 се уочава да је просечан годишњи број лица која су засновала радни однос преко организације за запошљавање, у периоду од 1997. године до 2009. године, 39.017. У истом периоду, организација за запошљавање је годишње просечно евидентирала 44.504 слободних радних места, а просечно годишње је 30.101 лице остајало без посла. За посматрани период организација за запошљавање је такође евидентирала 846.064 (просечно годишње) лица која траже запослење.

Табела 4. Дескриптивна статистика анализираних индикатора

	\bar{x}	Станд. дев.
Заснивање радног односа	39017,31	13624,43
Слободна радна места	44503,69	12162,31
Престанак радног односа	30101,31	13229,57
Лица која траже запослење	846063,92	106709,84

Дефинисана су три регресиона модела (таб. 5): **први модел** (1) представља прост линеарни регресиони модел у коме је зависна променљива “заснивање радног односа” у функцији константе и независне променљиве “слободна радна места”, **други модел** (2) представља вишеструки линеарни регресиони модел добијен додавањем још једне независне променљиве “престанак радног односа” претходном моделу и **трећи модел** (3) који је добијен укључивањем још једне независне променљиве “лица која траже запослење” и придодата моделу 2. Уочава се да у сва три модела оцењена константа није статистички значајна што сугерише да је треба избацити из модела. Иста је ситуација са последњом променљивом “лица која траже запослење” модела 3. Из ових наведених разлога неопходно је поновити оцењивање сва три модела, али без присуства константе, а затим се одлучити за модел који најбоље осликава динамику запошљавања са евиденције организације за запошљавање (Младеновић и сар., 2009; Младеновић и сар., 2003; Малетић, 2005).

Табела 5. Оцењени коефицијенти регресионих модела и њихова статистичка значајност уз присуство слободног члана^а

Модел	Коеф.	Станд. грешка	Стандрад коеф.	t	значајност
1 (Константа)	-6871,5	6073,7		-1,131	0,282
слободна радна места	1,031	0,132	0,920	7,811	0,000
2 (Константа)	-2348,9	1499		-1,567	0,148
слободна радна места	0,512	0,050	0,457	10,225	0,000
престанак радног односа	0,618	0,046	0,600	13,423	0,000
3 (Константа)	-5555	3086,6		-1,800	0,105
слободна радна места	0,480	0,056	0,429	8,607	0,000
престанак радног односа	0,621	0,045	0,603	13,731	0,000
лица која траже запослење	5,333E-3	0,005	0,042	1,181	0,268

а-Зависна променљива: заснивање радног односа

Из табеле 6 јасно се види да су оцењени регресиони коефицијенти у сва три модела статистички значајни сем коефицијента уз променљиву „лица која траже запослење“ у моделу 3. Уколико се ова променљива избаци из модела 3, добија се модел 2. Дакле, избор одговарајућег модела се свео на модел 1 и модел 2. Како други модел има највећи коефицијент детерминације и најмању стандардну грешку регресије то уједно представља најбољи избор модела (таб 7.).

Табела 6. Оцењени коефицијенти регресионих модела и њихова статистичка значајност без присуства слободног члана^а

Модел	Коеф.	Станд. грешка	Стандрад коеф.	t	значајност
1 слободна радна места	0,887	0,034	0,991	26,147	0,000
2 слободна радна места	0,451	0,034	0,505	13,320	0,000
престанак радног односа	0,634	0,048	0,503	13,286	0,000
3 слободна радна места	0,490	0,061	0,548	7,971	0,000
престанак радног односа	0,625	0,050	0,496	12,526	0,000
лица која траже запослење	-1,81E ⁻³	0,002	-0,037	-0,761	0,464

а-Зависна променљива: заснивање радног односа

Дакле, коначан оцењени модел вишеструке линеарне регресије који описује динамику променљиве “заснивање радног односа” у зависности од променљивих “слободна радна места” и “престанак радног односа” има облик:

$$Y_i = 0,451 \cdot X_{1i} + 0,634 \cdot X_{2i}, \quad S_e = 1423,21$$

(0,034) (0,048)

Оцењени коефицијент уз променљиву „слободна радна места“ чији је износ 0,451 има следеће значење, уколико организација за запошљавање евидентира ново радно место у просеку ће 0,451 лица засновати радни однос уколико се ново лице не пријави организацији за запошљавање. Други оцењени коефицијент уз променљиву „престанак радног односа“ чија је вредност 0,634 указује да је просечан пораст од 0,634 лица која заснују радни однос уколико једно лице остане без посла, а број слободних радних места се при томе не промени.

Табела 7. Показатељи ваљаности оцењених модела

Модел	R	R ²	Adjusted R ²	Std.Error of the Estimete	Durbin-Watson
Први	0,991 ^b	0,983	0,981	5621,95	
Други	0,999 ^c	0,999	0,999	1423,21	
Трећи	1,000 ^d	0,999	0,999	1451,24	1,788
Мултиколинеарност					
Модел	Eigenvalue	кондициони индекс	Слободна радна места	престанак рад. односа	лица која траже запосл.
Први 1	1,000	1,000	1,00		
Други 1	1,967	1,000	0,02	0,02	
2	3,259E-2	7,769	0,98	0,98	
Трећи 1	2,921	1,000	0,00	0,01	0,00
2	6,534E-2	6,687	0,00	0,53	0,25
3	1,324E-2	14,852	0,99	0,46	0,74

Потврда о адекватности оцењеног модела тестирана је провером постојања аутокорељације и мултиколинеарности. Како наш дефинисан модел нема проблем аутокорељације, ни мултиколинеарности закључује се да је адекватан и реално прихватљив (таб. 7). Наиме, аутокорељација подразумева да је случајна грешка оцењеног модела корелисана са сопственом вредношћу из претходног временског периода (*Младеновић и Петровић, 2007*). Појам мултиколинеарности подразумева да између независних променљивих вишестуког линеарног регресионог модела постоји линеарна зависност. Табела 7 даје вредности кондиционог индекса (енг. Condition index), за сва три модела, који се добија као квадратни корен највеће и најмање вредности карактеристичног корена (енг. Eigenvalue). У моделу број три кондициони индекс последње променљиве је већи од осталих, па се закључује да је оправдано што је променљива „лица која траже запослење“ избачена из модела јер је могла бити узрок појаве мултиколинеарности. У моделу број два, за који смо закључили да је адекватан модел, вредности карактеристичних вредности се мало разликују, али кондициони индекси немају велике вредности. Неки аутори сматрају да постоји умерена до јака мултиколинеарност уколико је вредност кондиционог индекса између 100 и 1000. С обзиром да је вредност кондиционог индекса, у моделу 2, релативно мала може се закључити да оцењени модел нема проблем мултиколинеарности.

Уместо закључка

Међузависност тржишта рада и становништва дефинисана је чињеницом да основна полука тржишта рада, понуда радне снаге, зависи од броја становника као и од структуре становништва, како по узрасту, тако и по полу, образовању, култури, здравственом стању и сл. Ефикасно тржиште рада, с друге стране, као повратна спрега, повољно утиче не само на број становника, него исто тако на квалитет живота и његов општи просперитет. Међутим, за сагледавање демографског аспекта тржишта рада није довољно фокусирање на квантитету становништва, већ је нужно укључити и сазнања о нивоу образовања којим располаже становништво.

Поред структуре запослених према полу праћена је структура запослених према стручној спреми и према области класификације делатности. Закључак је да је и даље веће учешће мушке популације у активном становништву. Када се има у виду стручна спрема највећи број запослених поседује диплому средњег образовања. Најмање је учешће запослених са највишим звањима, а дупло више је запослених без стеченог занимања. Посматрање структуре запослених према области класификације делатности доводи до закључка да је највећи број запослених (око трећине) из делатности прерађивачке индустрије. Овај податак говори и о структури саме привреде, где трећину привреде чини иста делатност.

На основу десетогодишњих података са тржишта запошљавања дефинисан је регресиони модел који најверније осликава динамику запошљавања као однос броја запослених с једне стране и “броја слободних радних места”, “броја лица којима је престао радни однос” и “лица која траже запослење” са друге стране за посматрани период.

Закључак би могао бити, да је кључна ствар за јачање тржишта рада и националне економије Србије у целини, побољшање понуде радне снаге у смислу обогаћивања знања како незапослених, тако и запослених, што наравно захтева значајне инвестиције у људски капитал. Зато је неопходно радити на убрзању реформских процеса тржишта рада, како би се повећала његова ефикасност и тако створили услови да се велики радни потенцијал становништва Србије рационалније ангажује, као један од кључних предуслова за већи економски раст и развој.

Литература

1. Влада Републике Србије (2005): Национална стратегија запошљавања, Београд: Министарство рада, запошљавања и социјалне политике.

2. Малетић, Р. (2005): Статистика, Пољопривредни факултет, Београд-Земун
3. Младеновић, Д., Ђолевић, В., Шошкић, Д. (2003): Економска статистика, Економски факултет, Београд.
4. Младеновић З., Петровић П. (2007): Увод у економетрију, Економски факултет, Београд
5. Младеновић, Д., Ђолевић, В., Шошкић, Д. (2009): Економска статистика, једанаесто издање, Економски факултет, Београд,
6. Програм Европске Уније у Републици Србији. Социо-економска студија, ИПА 2007, новембар 2010. ЦРИС број 07СЕР01/29/11 (ЕУРОПЕАИД/127462/Ц/СЕР/РС)
7. Пројекције радне снаге Републике Србије, 2010–2050. Становништво Србије бр. 2. Републички завод за Статистику, Београд.
8. Породична газдинства Србије у променама (2005). Монографија, Институт за агроэкономију, Пољопривредни факултет, Земун
9. Солдић-Алексић, Ј. (1998), Апликативни софтвер за статистичку анализу и табеларна израчунавања, Економски факултет, Београд
10. Статистички годишњак Србије за одговарајуће године (2007-2010 год.), Републички завод за статистику, Београд
11. Шуковић Д. (2009): Становништво Србије у фокусу тржишта рада. Становништво, бр. 2, str. 85-99
12. www.europa.eu.in: Spotlights on women, studija.

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 314.04:331.5(497.11)

STRUCTURAL CHANGES AND EMPLOYMENT DYNAMICS OF SERBIAN POPULATION

Svjetlana Janković-Šoja, MSc., Radojka Maletić, Ph.D.
University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Belgrade, Serbia

Summary

Analysis of active population dynamics is necessary from an economic point of view since only that part of the population participates in the creation of economic value. During the reference period, a significant employment decrease was recorded in Serbia, which is caused by political and economic changes. Namely, according to some structures, analysis of the employment indicated a reduction in the gap in gender structure of employees, change of image of the economic structure (agriculture and manufacturing industry recorded a significant decline in activity), and employment structure based on professional qualifications indicates the highest percentage of employees with secondary education.

The changes are particularly evident in rural parts of Serbia, which had an impact on change in population structure regarding age, gender, activity, education, literacy. The changes that have swept on the rural population, have resulted in significant reduction of the agricultural population, both total and active agricultural population.

Based on data relating on employment records of the last ten years, the regression model was defined, and it most accurately reflects dynamics of employment, considering the ratio between the number of employees on the one hand, and "the number of vacancies", "number of persons whose employment is terminated" and "job seekers" on the other.

Key words: active population, socio-demographic structure of population, the regression model, the employment dynamics.

Author's address:

Mr Svjetlana Janković Šoja
Poljoprivredni fakultet
Nemanjina 6, 11080 Beograd – Zemun
Republika Srbija
E-mail: svjetlanajs@gmail.com

РЕГИОНАЛНИ РАЗМЕШТАЈ ОСНОВНИХ ПРОИЗВОДНИХ КАПАЦИТЕТА ПОЉОПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ¹

Радојка Малетић², С. Церанић

Сажетак. Проблеми неравномерног регионалног развоја су глобалне природе. Развој нових технологија, масовна производња и промењен начин и стил живота људи заостравају питања неравномерног регионалног развоја. Једно од најважнијих питања макроекономске политике сваке земље јесте обезбеђивање равномерног економског развоја на целој територији. Политика равномерног регионалног развоја треба да подстакне боље коришћење природних потенцијала у неразвијеном подручјима. Сложеност и значај регионалног развоја показује и чињеница да се ова питања налазе у уставима великог броја земаља. Региони и регионални развој нашао је место и у Уставу Републике Србије из 2006. године (Службени гласник РС бр. 98/2006, Службени гласник РС², бр. 55/05 и 71/05). Да би се стекао увид у производне потенцијале и компаративне предности појединих територија, као један од предуслова рационалног коришћења расположивих ресурса у раду је илустровано стање просторног размештаја основних производних капацитета пољопривреде (земљишта, дугогодишњи засади и броја стоке), на основу удела појединих региона у укупном потенцијалу Републике Србије. Стога су јединице посматрања дефинисане помоћу два критеријума: административни и географски. Административни, који обухвата поделу територија на општинске целине, као јединствене територије, док је географски обухватио поделу територије Србије на равничарски, брежуљкасти, брдски и планински регион (Службени гласник СРС бр. 30/77).

Кључне речи: регионални размештај, капацитети пољопривреде, Србија.

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републике Србије

² Др Радојка Малетић, ред. проф., др Слободан Церанић, ред. проф., Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, Земун, Србија, e.mail: maletic@agrif.bg.ac.rs

1. Увод

У Србији је већ дуго времена присутан неравномеран регионални развој који је резултирао великим разликама у степену развијености између општина-градова, региона па и појединих руралних подручја. Значајна разлика у степену развијености постоји између округа који окружују урбане центре и претежно руралних подручја, између урбаних и руралних подручја, али и између појединих руралних региона. Због тога се инсистира на политици равномерног регионалног развоја која треба да подстакне целисходније коришћење природних потенцијала, у неразвијеним подручјима. У истраживањима аутора, Богданов и Божић (2010) дата је подробнија анализа постојећег стања у погледу регионалног развоја, са посебним освртом на аграр.

Руралне области у Србији се карактеришу великом разноврсношћу у природном, привредном, друштвеном и демографском аспекту. Имајући то у виду, Богданов (2007, стр. 60) руралне области дели на:

- *Подручја са високом пољопривредном продуктивношћу и интегрисаном економијом* - ова подручја се налазе у Војводини и северним деловима централне Србије око река Саве и Дунава
- *Мале урбане економије са пољопривредом која зависи од радне снаге*- смештене дуж речних токова, на главним саобраћајницама у централној Србији и/или око урбаних центара.
- *Економије засноване на природним ресурсима* - Ове области обухватају углавном планинске регионе при чему се посебно истичу планински региони у југоисточном делу Србије.

Србија данас располаже са око 5.1 милиона ха пољопривредних површина (0.68 ха по становнику) од чега су око 4.2 милиона ха обрадиве површине (0,56 ха по становнику), што је изнад просека у поређењу са земљама ЕУ (СГС, 2009).

Србија располаже разноврсним и релативно значајним факторима за развој пољопривредне производње. Чињеница је да се од давнина, па и данас уочава значајна хетерогеност нивоа привредног развоја појединих региона и области Србије али и велике разлике у природним условима као значајним факторима за реализацију пољопривредне производње. Управо те околности су условиле да део производних потенцијала још увек није довољно искоришћен.

Стога су јединице посматрања у овом раду дефинисане помоћу два критеријума: *административни* и *географски*. Административни, који обухвата поделу територија на општинске целине, као јединствене

територије, док је географски обухватио поделу територије Србије на равничарски, брежуљкасти, брдски и планински регион (Службени гласник СРС бр. 30/77). Полазећи од претпоставке да се чиниоци развоја у региону (становништво, простор, природни ресурси, инфраструктура, производња и сл) значајно разликују те да је регионе могуће посматрати као посебне целине.

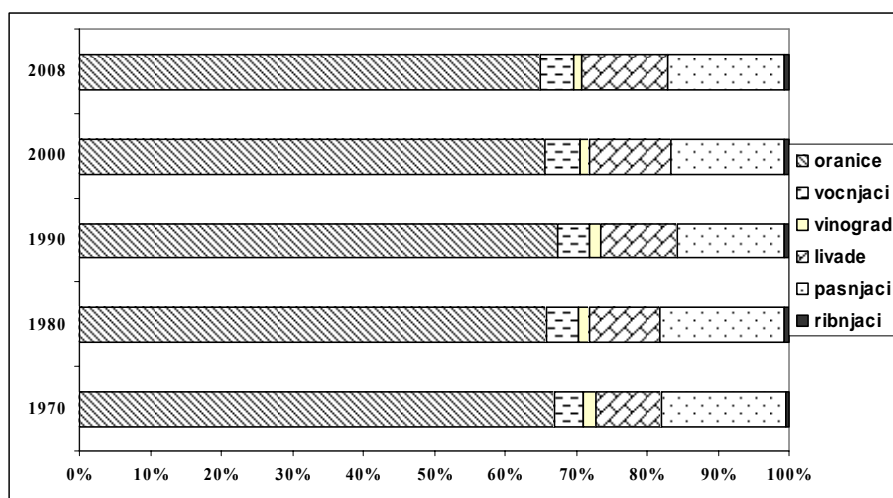

График 1. Структура коришћења пољопривредног земљишта Србије (без Косова и Метохије) од 1970-2008. год.

Преко два милиона хектара пољопривредних површина спада у високо продуктивна земљишта лоцирана у низијским пределима, која имају малу количину падавина у вегетационом периоду и недовољно ефикасан систем заштите од штетног дејства сувишних вода. Значајан део територије Србије припада брдско-планинском подручју, где у структури обрадивих површина доминира земљиште лошијих бонитетних класа, тешко доступне и неподесне за механичку обраду, услед чега се велики део ових површина не експлоатише.

Богданов (1993) је испитивала регионални размештај основних капацитета пољопривреде у Србији и дошла до врло интересантних закључака, те је циљ ове анализе био да дефинише данашњу структуру и размештај производних капацитета како би се направила паралела у односу на истраживања пре двадесет година.

2. Регионални размештај производних капацитета пољопривреде

2.1. Пољопривредно земљиште

Пољопривредна производња у Србији се заснива на површини од око 5.1 милиона ха (таб. 1). Од чега на обрадиву површину отпада око 83%. Највећи проценат обрадиве површине бележи се у равничарском (44.28%), затим брежуљкастом (27.24%), а најмања у планинском подручју (6,43%), таб. 1.

Табела 1. Структура пољопривредног земљишта Републике Србије према начину коришћења (%), по регионима
Table1 The structure of agricultural land use of the Republic of Serbia by regions (%)

Начин коришћења	Структура (Србија=100%)				Србија (ха)
	РЕГИОН				
	Равничарски	Брежуљкасти	Брдски	Планински	
<i>ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПОВРШИНЕ</i>	39.52	25.15	26.13	9.20	5.093.194
<i>ОБРАДИВЕ ПОВРШИНЕ</i>	44.28	27.24	22.04	6.43	4.222.720
Оранице и баште	53.75	27.42	15.53	3.29	3.302.087
Воћњаци	13.19	38.93	37.47	10.41	241.599
Виногради	25.49	51.77	22.74	0	58.324
Ливаде	7.78	19.43	50.57	22.22	620.710
Пашњаци	13.22	15.09	48.03	23.66	832.704

Извор: Општине у Србији 2009 године, РЗС, Београд

Начин коришћења пољопривредних и обрадивих површина у појединим регионима је значајно различит и детерминисан је израженим разликама у природним и друштвено-економским чиниоцима. Тако оранице и баште имају највећу лоцираност у равничарском региону (53.75%), а најмању у планинском (3.29%). Површине под дугогодишњим засадима (воћњаци и виногради) бележе највеће учешће у структури земљишта на брежуљкастом и брдском подручју. Од укупних површина на брдском подручју Србије налази се највећа заступљеност ливада и пашњака (таб. 1). Забележена структура коришћења пољопривредног земљишта није битно различита у односу на исту пре двадесет година (Богданов, 1993), иако је укупна пољопривредна површина тада била већа и износила је 5.730.000 ха.

Погледајму структуру коришћења пољопривредних површина по регионима у табели 2. Као прво, у структури пољопривредних површина равничарског региона највеће учешће заузимају површине под ораницама и баштама (94.92%), а сасвим мало дугогодишњи засади, ливаде и пашњаци.

Таб. 2. Структура пољопривредних површина региона (%),
према начину коришћења
Table 2 The structure of agricultural land use in the regions (%)

Начин коришћења	Структура			
	РЕГИОН			
	Равничарски	Брежуљкасти	Брдски	Планински
ОБРАДИВЕ ПОВРШИНЕ	92.90	89.82	69.93	57.96
1. Оранице и баште	94.92	78.72	55.11	39.98
2. Воћњаци	1.70	8.17	9.73	9.26
3. Виногради	0.80	2.62	1.42	0.00
4. Ливаде	2.58	10.48	33.73	50.76
Пашњаци	5.47	9.81	30.05	42.04
Рибњаци, трстици, баре	1.63	0.37	0.02	0.00
ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПОВРШИНЕ	2.012.997	1.280.769	1.330.749	468.679

Извор: Општине у Србији 2009 године, РЗС, Београд

На брежуљкастом и брдском подручју оранице и баште су лоциране са највећим учешћем (78.72%, тј. 55.11%), али присутно је и значајно учешће ливада, као и пашњака (око 10%, тј. 30%). Такође, воћњаци и виногради су највише распрострањени у пољопривредним површинама брдског и брежуљкастог предела.

У структури земљишта планинског региона највеће учешће имају ливаде и пашњаци, а тек на трећем месту су оранице и баште.

2.2. Дугогодишњи засади

Познато је да Србију одликују хетерогени рељеф, микроклима и педолошки услови што је у дугогодишњој традицији у пољопривредној производњи довело до издвајања и формирања специфичних помо-еколошких рејона и виногорја. Стога воћарска производња представља значајну аграрну делатност и заснована је на преко 240.000 хектара (5.7% обрадивих површина). Међутим, недостатак у организацији ове делатности лежи у томе што се она највећим делом одвија на малим, породичним

домаћинствима, што за резултат има ниске приносе, те стога и нерентабилну производњу. Из познатих разлога производња је током протеклих година базирана на исцрпљивању природних ресурса и потенцијала, без адекватних улагања – са редукованим инпутима и агротехником. То је довело да су зсади воћа и грожђа у великој мери амортизовани, а асортиман непримерен захтевима савременог тржишта. Тек у последњих неколико година подижу се велике воћне плантаже са најсавременијом опремом, техником и технологијом. Међутим, њихов број је још изузетно мали. До сличних констатација је дошао и Хопић у својој студији (2008) са напоменом да од свих воћних врста јабука је најважнија, а следе шљива и грожђе. Процена је да род шљиве у 2008. години износи око 634.000 т, и за 7% је мањи од рода из 2007. године. Производња јабука од 227.000 тона је мања од нивоа производње у 2007. години за 7,5%. Род воћа у 2008. години је према првим проценама мањи за око 20% у односу на претходну, 2007. годину. Ако је за утеху, производња воћа је имала значајан пад и у другим европским земљама. Род грожђа се процењује на око 414.000 тона, што је за 17,2% више него 2007. Са око 58 хиљада хектара винограда, Србија спада у мање произвођаче грожђа у Европи.

Србија располаже са око 60.000.000 стабала јабука и шљива и око 300 милиона чокота винове лозе (пре двадесет година око 90.000.000 стабала континенталног воћа и преко 506.000.000 чокота винове лозе - Богданов, 1993). Највећи део потенцијала родних стабала јабуке се налази у равничарском подручју (преко 51%). Површине под шљивом, као и виновом лозом су највише распрострањене на брежуљкастом и брдском подручју, таб. 3.

Табела 3. Структура броја стабла најзаступљенијих воћних врста (%), по регионима

Table 3 The structure of the most common fruit trees by regions (%)

Воћна врста	Структура (Србија=100%)				Србија (бр. родних стабала)
	РЕГИОН				
	Равничар.	Брежуљкасти	Брдски	Планински	
Јабука	51.30	23.00	18.40	7.30	15.223.831
Шљива	9.47	40.86	40.02	9.65	41.884.883
Винова лоза (000 чокота)	19.40	56.45	24.15	0.00	300.514

Извор: Општине у Србији 2009 године, РЗС, Београд

Воће се у Србији гаји на читавој територији земље (изузев највиших планинских предела), али је концентracија већих плантажних засада изражена

у суботичко-хоргошкој пешчари, на Фрушкој гори, у Вршачком крају, Подрињу, Поцерини и Шумадији.

Производња грожђа има посебне агроколошке захтеве, те се одликује израженијом концентрацијом на појединим регионима, од којих су најзначајнији: фрушкогорски, севернобачки, јужнобанатски, јужноморавски и тимочко-крајински. Планински рејон нема значајно учешће дугогодишњих засада у укупној структури пољопривредног земљишта (таб. 3). Сличан распоред заступљености појединих воћних врста је забележено и у истраживањима пре две деценије (Богданов, 1993). Дакле, ту се ништа значајно није променило.

2.3. Сточарство

Због свог значаја највећи део подршке из аграрног буџета у протеклих неколико година ишао је на развој сточарства (67% одобрених кредита МПШВ).

Хопић у својој студији (2008) напомиње да учешће сточарске производње у производној структури (заједно са бројем условних грла по ха пољопривредних површина) указује на степен развијености пољопривредне производње једне земље. У структури бруто остварене вредности, учешће биљне производње у Србији износи 58,8%, а сточарске само 41,2%. У пољопривреди земаља ЕУ око 70% вредности долази из сточарске, а 30% из биљне производње. Посебно забрињава чињеница да се ова тенденција наставља и даље, тако да Србија има све мање сточног фонда.

Број стоке значајно је смањен протекле деценије. Смањење броја грла посебно је изражено у говедарству и овчарству, чиме је однос између броја грла и расположивих површина за производњу сточне хране погоршан. Број условних грла стоке смањен је током последње деценије за више од 30%.

По попису из 2007 године потенцијал сточарства чине више од милион грла говеда, више од 3.8 милиона свиња, преко 1.6 милиона оваца и преко 16 милиона комада живине (таб. 4).

Познато је да свињарство, због присуства бројних фактора (пре свега захтеви за стрним житима у исхрану) у односу на друге врсте стоке има најразвијенију регионалну димензију. Тако у Војводини и равничарском региону (житородна подручја) учешће броја свиња је више од 50%, у брежуљкастом удео износи 33.57%, а у брдском 13.53% (таб. 4). Пре две деценије Наталија (1993) закључује да од укупног броја свиња у равничарском подручју (житородном рејону) се налази више од 70%, те је удео у брско-планинском подручју знатно мањи.

Табела 4. Структура бројног стања стоке (%), по регионима, стање 1.12.2007. године
Table 4 The structure of livestock by regions, (%), state on the day of 1.12.2007.

Врста стоке	Структура (Србија=100%)				Србија (бр. стоке)
	РЕГИОН				
	Равничар.	Брежуљкасти	Брдски	Планински	
Говеда	30.71	31.62	26.48	11.19	1.087.077
Свиње	50.81	33.57	13.53	2.09	3.831.894
Овце	19.85	29.76	32.30	18.09	1.606.156
Живина	46.39	32.01	18.32	3.28	16.421.755
Бр. говеда на 100 ха пољ. површине	16.72	26.21	22.33	26.14	22
Бр. свиња на 100 ха пољ. површине	98.09	105.00	43.02	25.64	76
Бр. оваца на 100 ха пољ. површине	16.92	40.13	38.21	73.50	32

Извор: Општине у Србији 2008 године, РЗС, Београд

Говедарство и овчарство највеће учешће бележе на брежуљкастом и брдском подручју. Живинарска производња, за разлику од ранијих година (Богданов, 1993), има изражену регионалну компоненту, тако да равничарско подручје има највећу заступљеност у броју живине, затим следи брежуљкасти, а знатно мање учешће бележи брдски, и поготово планински регион (таб. 4).

3. Политика, правци и оквири дугорочног регионалног размештаја производних капацитета

У основи потребе за комплексним научним истраживањем и дефинисањем регионалног размештаја основних производних капацитета пољопривреде Србије леже многи мотиви. Ефикасан развој и рационално коришћење производних потенцијала захтевају комплексно разрађену производну политику пољопривреде која мора почивати на утврђеним и разрађеним приоритетима развоја и димензионисању оквира у којима ће се проблеми решавати.

Комплексно изучавање и повезивање екстерних и интерних фактора развоја треба да омогући избор рационалних и савремених производних, технолошких, економских и организационих решења и синхронизовано коришћење расположивих природних, радом створених и људских потенцијала.

Динамички приступ проблемима регионалног размештаја основних производних капацитета обезбеђује сагледавање услова за решавање дугорочних проблема, доношење адекватних инструмената и мера дугорочне и текуће аграрно-економске политике, усклађивање краткорочних са дугорочним акцијама, стабилност производње и повезаност развојних фаза и рационално регионално усмеравање регионалног развоја.

Дугорочан и комплексан приступ пружа реалну основу за целисходно решавање проблема регионалног размештаја производних капацитета, с обзиром на њихов значај, приоритет, временски фактор и друштвено-економске услове и ефикасно уклапање пољопривреде у привредни и друштвени развој.

Закључак

Равномерни регионални развој треба да подстакне боље коришћење природних потенцијала у неразвијеном подручјима, што се пре свега односи на развој пољопривреде. Основни задатак политике и стратегије убрзаног развоја неразвијених региона треба да се базира на диференцијалним предностима одређене територије.

У Србији су евидентне велике регионалне разлике у нивоу економске развијености. Разлике су евидентне и унутар региона. Територијално неразвијена подручја су у источним, јужним и делимично западним деловима Србије. Структура искоришћавања пољопривредних површина упућује на закључак јасне издиференцираности појединих грана пољопривреде по регионима Србије.

Високо учешће брежуљкастог и брдског подручја у површинама под дугогодишњим засадима, као и значајне површине под пашњацима и ливадама, те заступљеност сточарства дефинише велики значај ових региона у воћарско-виноградарској и сточарској производњи. Учешће равничарског подручја у ораничним површинама око 54% потврђује став и значај овог подручја у ратарској производњи.

На основу дефинисане тренутне структуре производних капацитета у аграру може се рећи да се слика структуре није значајно променила у односу на истраживања пре две деценије иако бржи развој неразвијених подручја, равномернији територијални развој и сл. су питања која су заузимала значајно место у свим планским и развојним документима. Међутим, и поред тога нису се смањиле разлике у нивоу развијености региона у Србији. Напротив, по многим показатељима регионалне разлике су повећане. Пракса је показала да се равномеран регионални развој не одвија спонтано, већ да постоји законита тежња повећања (продубљивања) регионалних разлика.

Стога, политика равномерног регионалног развоја треба да подстакне боље коришћење природних потенцијала у неразвијеном подручјима. У тржишној економији најважније је обезбедити посебне погодности да предузећа инвестирају у неразвијена подручја. Операционализација овог циља подразумева, пре свега: подизање регионалне конкурентности, смањење регионалних неравномерности и сиромаштва. Другим речима, убрзан економски развој неразвијених подручја смањио би миграције и повећао квалитет живота људи.

Литература

1. Богданов Наталија (1993): Регионални размештај основних капацитета пољопривреде Србије. Економика пољопривреде, Вол. 42, Но.7-8-9, стр. 213-218, Београд.
2. Богданов Наталија (2007): Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија. Монографија, Министарство Пољопривреде, шумарства и водопривреде, Србија
3. Bogdanov Natalija, Božić Dragica (2010): Review of agriculture and agricultural policy in Serbia, International monography "Agriculture in the Western Balkan countries", p.189-217, Published by Institut für Agrarentwicklung in Mittel-und Osteuropa (IAMO)- Leibniz. Edited by Volk Tina.
4. Хопић, С. (2008): Рурални развој у Републици Србији. Пројекат финансира Европска унија, издавач Стална конференција градова и општина, ИСБН: 978-86-82455-76-9.
5. Закон о регионалном развоју, Службени гласник РС, бр. 15/2009.
6. Општине у Србији за 2008., РЗС, Београд, 2009.
7. Општине у Србији за 2007., РЗС, Београд, 2008.
8. Статистички годишњак Србије за 2009., РЗС, Београд.
9. Стратегију регионалног развоја Републике Србије за период од 2007. до 2012 године, Службени гласник РС, бр. 55/05 и 71/05.
10. Устав Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 98/2006.
11. Упутство о методологији за утврђивање катастарског прихода, Службени гласник СРС, бр. 30/77.

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 631.1.017:353.1(497.11)

**REGIONAL DISTRIBUTION OF MAIN AGRICULTURAL
CAPACITIES OF SERBIA**

Maletić Radojka, Ph.D., Ceranić Slobodan, Ph.D.
University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Belgrade, Serbia

Summary

Problems of uneven regional development are of global nature. Development of new technologies, mass production and changes in the way and style of living are placing additional strain on issue of uneven regional development. One of the major issues of macro-economical policy of each country is ensuring balanced economical development throughout its territory. Policy of balanced regional development should be incentive for better utilization of natural potentials, capacities in non-developed areas. Complexity and importance of regional development are also indicated by the fact that these issues are incorporated in constitutions of numerous countries. Regions and regional development were also incorporated in the Constitution of the Republic of Serbia in 2006 (Official Journal of RS, no. 98/2006, Official Journal of RS, no. 55/05 and 71/05). In order to gain insight into production capacities and comparative advantages of certain territories, as one of the prerequisites for rational utilization of available resources, in the paper, the situation in reference to special distribution of main production capacities in agriculture (soil, perennial crops and livestock numbers) are presented, based on share of individual regions in total potential of Republic of Serbia. Therefore, observation units were defined using two criteria: administrative and geographical. Administrative, which includes division of the territory into municipal entities, as single territories, whereas the geographical criterion included division of Serbia into low land, hilly, hilly-mountainous and mountainous regions (Official Journal of RS, no. 30/77).

Key words: regional distribution, agricultural capacities, Serbia.

Author's address:

Dr Radojka Maletić
Poljoprivredni fakultet
Nemanjina 6,
11080 Beograd - Zemun,
Republika Srbija
e-mail: maletic@agrif.bg.ac.rs

РАЗВОЈ ПРОИЗВОДЊЕ МАЛИНЕ У ФУНКЦИЈИ СМАЊЕЊА РУРАЛНОГ СИРОМАШТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ¹

Б. Димитријевић², С. Церанић²

Резиме. У раду се пошло од претпоставке да би заснивање и унапређење производње, прераде и промета малине, због низа специфичности којима се ова привредна делатност одликује, допринело смањењу незапослености руралног становништва, повећању прихода индивидуалних пољопривредних газдинстава, и на тај начин, у извесној мери, утицало на смањење сиромаштва и општи привредни развој руралних области Републике Србије. У функцији постављене претпоставке, анализирани су постојећи технолошки, организациони и социо–економски аспекти. У оквиру тога, акценат је стављен на технологију производње малине, потребама за радном снагом и машинским радом у оквиру примењене технологије, као и на најважније економске параметре производње, као што су трошкови и вредност производње, доходак и добит, запосленост становништва, и на крају, утицај на укупан привредни развој.

Поред тога, разматране су предности гајења малине, анализирани постојећи проблеми у малинарству и дати неки предлози за њихово превазилажење у циљу унапређења економије руралних области Србије.

Кључне речи: малина, производња, прерада, промет, запосленост, профит, извоз, смањење сиромаштва, економија, развој, руралне области

Увод

Малина је специфична воћарска култура, посматрано по много чему: биолошким карактеристикама, техничко – технолошким и организационо –

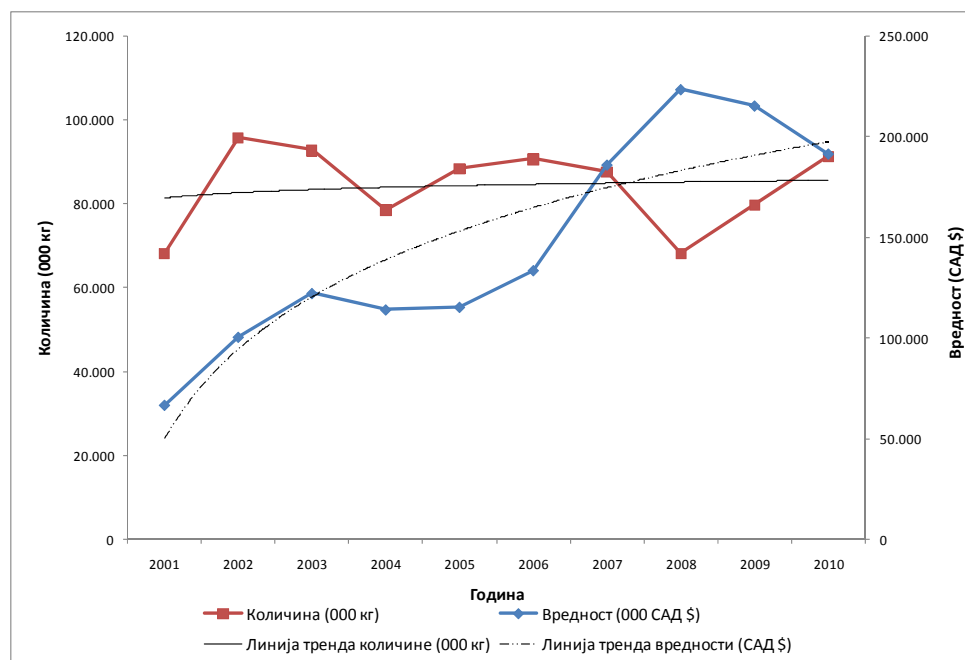
¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије–диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републике Србије

² Мр Бојан Димитријевић, асистент, др Слободан Церанић, ред. проф., Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, Београд, e-mail: dimitrijedi@yahoo.com

економским условима гајења, прераде и промета, нутритивној и тржишној вредности производа. Управо ове специфичности малину стављају међу првима у низу пољопривредних култура које би требало разматрати као значајне за привреду Републике Србије.

Производни засади малине у Србији почели су да се заснивају почетком седамдесетих година XX века. Заједно са њима почела је и изградња капацитета за замрзавање, складиштење обраних плодова (хладњаче) и њихову прераду. Од тада па до данас приметно су се повећавале површине под засадима, обим производње, као и извоз на светско тржиште, тако да је у последњих десет година достигао ниво који је приказан на графикану 1.

Графикон 1. Количина и вредност извоза малине за период 2001–2010. године
Graph 1. Raspberry exports in quantities and values (2001–2010)

Извор: Аутор, на основу података Републичког завода за статистику Р. Србије, 2011.

Овакав тренд раста обима производње малине у поменутом периоду код нас, последица је раста тражње за овим воћем на светском тржишту. Поред тога, Република Србија је имала ту срећу да поседује компаративне

предности у погледу свих услова за гајење ове воћарске културе у односу на многе друге земље у свету. Повећање обима производње малине пратила је и изградња нових и реконструкција, проширење и модернизација постојећих хладњача, што је био један од основних предуслова за даљи развој малинарства у нашој земљи. Што је најважније, пољопривредни произвођачи били су економски мотивисани да се баве овом врстом производње, у чему је свој допринос, до деведесетих година XX века, давала и држава, узимајући активну улогу у развоју малинарства, тако што је креирала економску политику, која је стимулисала извоз ове врсте воћа и обезбеђивала повољне услове за изградњу прерађивачких капацитета и кредитирање извоза.

Упоредо са развојем малинарства у нашој земљи, у поменутом периоду, одвијао се један потпуно супротан процес. Наиме, дошло је до посртања и потпуног пропадања многих других привредних грана, што је, између осталог, допринело да малина постане један од најзначајнијих производа српске привреде.

Посматрано са аспекта извозне економије, она је свакако једна од најважнијих пољопривредних култура, јер нашој земљи обезбеђује велики девизни прилив и водеће место на листи најважнијих робних произвођача и извозника овог воћа у свету.

Руска федерација је највећи светски произвођач малине, а наша земља је највећи робни произвођач и извозник малине, с обзиром да се преко 90% убраних плодова у замрзнутом стању пласира на светско тржиште (*Николић и Миливојевић, 2010*).

Последњих неколико година светска производња малине, кретала се око пола милиона тона (*FAO, 2011*), што је скоро дупло више него просечна производња у периоду 1969-1993. године (*Boynous, 2009*). Међутим, и поред тога, подаци указују на то, да на домаћем, а нарочито светском тржишту постоји још доста простора за пласман, како свеже, тако и прерађене малине, али и производа за чију производњу се користе плодови малине. Ако се пође од напред поменог податка о годишњој производњи малине у свету, и да је недавно, на нашој планети, рођен седмомилијардити становник, то имплицира да на сваког становника дође по 70 грама малине годишње!

Упошљавање радне снаге у малинарству

Да би се видело колико је ангажовање живог људског рада, као и машинског рада у производњи малине, кренуће се од анализе технолошке карте редовне производње малине, као планско – оперативног документа који

садржи све најзначајније техничко – технолошке и организационе елементе одређене производње (Табела 1).

Наиме, планирање у савременој производњи малине подразумева, између осталог и прављење технолошког и организационог плана, који се може представити управо у форми технолошке карте. Технолошка карта представља план, који сходно постојећим организационо - економским критеријумима, дефинише и ниво интензивности производње, рационално понашање у координацији свим чиниоцима производње и реализацији једног производног процеса.

Међутим, планска форма технолошке карте се у мањој или већој мери разликује од оне која се прави након завршетка једног производног циклуса. Ове разлике су последица чињенице да је ова производња под директним утицајем великог броја варијабилних фактора. Као последица ове чињенице може доћи до поремећаја у реализацији планираних производних операција у оптималним агротехничким роковима и евентуалних повећања производних трошкова у односу на планиране.

Табела 1. Технолошка карта редовне производње малине
Table 1 Raspberry production plan

Р. бр. No.	Радне операције Working operations	Месец/ декада Month/ decade	Ј. мере M. units	Норма Work load	Обим посла To do	Укупно радних дана Total number of working days	Састав радне групе Composition of working group		Укупно потребно радних дана Total number of working days required	
							радника workers	машина machines	радника workers	машина machines
1	Утовар, превоз и истовар NPK ђубрива	XI/1	т	4,50	0,34	0,08	2	1	0,16	0,08
2	Расипање NPK ђубрива	XI/1	ха	0,80	1,00	1,25	1	-	1,25	-
3	Утовар стајњака	XI/2	т	5,50	20,00	3,64	1	-	3,64	-
4	Превоз стајњака	XI/2	т	20,00	20,00	1,00	1	1	1,00	1,00
5	Растурање стајњака	XI/2	ха	0,45	1,00	2,22	1	-	2,22	-
6	Међуредно обрада	XI/2	ха	0,60	1,0	1,67	1	1	1,67	1,67
7	Утовар, превоз и истовар NPK ђубрива	I/2	т	4,50	0,34	0,08	2	1	0,16	0,08
8	Расипање NPK ђубрива	I/2	ха	0,80	1,0	1,25	1	-	1,25	-
9	Пуњење цистерне, превоз воде и припрема раствора за зимско (I) прскање	II/3	т	5,00	0,86	0,17	1	1	0,17	0,17
10	Зимско (I) прскање	II/3	ха	1,13	1,0	0,89	1	1	0,89	0,89
11	Резидба	III/2	ха	0,125	1,0	8,00	1	-	8,00	-
12	Сечење везива, изношење изданака и паљење	III/2	ха	0,50	1,0	2,00	1	-	2,00	-
13	Поправљање наслона, затезање жице и везивање изданака	III/2	ха	0,05	1,0	20,00	1	-	20,00	-
14	Пуњење цистерне, превоз воде и припрема раствора за II прскање	III/3	т	5,00	0,86	0,17	1	1	0,17	0,17

Развој производње малине у функцији смањења ...

	(бакарни препарати)									
15	II пролећно прскање (бубрење и пуцање пупољака)	III/3	ха	1,125	1,0	0,89	1	1	0,89	0,89
16	Утовар, превоз и истовар KAN ђубрива	IV/1	т	4,50	0,20	0,04	2	1	0,09	0,04
17	Расипање KAN ђубрива	IV/1	ха	0,80	1,0	1,25	1	-	1,25	-
18	Ручно окопавање	IV/1	ха	0,067	1,0	15,02	1	-	15,02	-
19	Међуредно култивирање	IV/1	ха	0,60	1,0	1,67	1	1	1,67	1,67
20	Уклањање младих изданака (3 х)	IV - V	ха	0,11	3,0	27,27	1	-	27,27	-
21	Пуњење цистерне, превоз воде и припрема раствора за III прскање	IV/1	т	5,00	0,86	0,17	1	1	0,17	0,17
22	III прскање (против болести и корова)	IV/1	ха	1,125	1,0	0,89	1	1	0,89	0,89
23	Пуњење цистерне, превоз воде и припрема раствора за IV прскање	V/1	т	5,00	0,86	0,17	1	1	0,17	0,17
24	IV прскање (пред јасно издвајање затворених цветића)	V/1	ха	1,125	1,0	0,89	1	1	0,89	0,89
25	Утовар, превоз и истовар KAN ђубрива (после цветања)	V/1	т	4,50	0,20	0,04	2	1	0,09	0,04
26	Расипање KAN ђубрива	V/1	ха	0,80	1,0	1,25	1	-	1,25	-
27	Ручно окопавање	V/1	ха	0,067	1,0	14,93	1	-	14,93	-
28	Међуредно култивирање	V/1	ха	0,6	1,0	1,67	1	1	1,67	1,67
29	Пуњење цистерне, превоз воде и припрема раствора за V прскање и припрема раствора	V/2	т	5,00	0,86	0,17	1	1	0,17	0,17
30	V прскање (после цветања)	V/2	ха	1,125	1,0	0,89	1	1	0,89	0,89
31	Транспорт амбалаже (х 40)	VI/1	ком.	5000	6000	1,20	1	1	1,20	1,20
32	Берба малине (х 40)	VI/1	т	0,05	15,0	300,00	1	-	300,00	-
33	Транспорт плодова (х 80)	VI/1	ком.	2500	6000	2,40	1	1	2,40	2,40
34	Резидба старих изданака који су донели род и проређивање	VII/1	ха	0,125	1,0	8,00	1	-	8,00	-

Извор: Аутор

На основу дате технолошке карте и на основу поређења са другим воћарским културама, може се са правом рећи, да малина спада у групу радно интензивних култура, јер су потребе за радном снагом релативно велике у готово свим фазама производног процеса, а нарочито у фази бербе. У прилог томе говоре и разматрања која следе.

Према студијама које су рађене, у току једног циклуса у редовној производњи малине утроши се 335,9 радних дана радника и 5,5 радних дана машина по једном хектару површине (*Милић и сарадници, 1993*). Међутим, по другим изворима, тај број се креће од 350 - 430, односно, у просеку, 390 радних дана радника (*Петровић, 2004*). Овакве разлике у подацима јављају се као последица примене различитих технологија производње, различитог степена механизованости радних процеса и различитог нивоа интензивности производње у анализираним засадама. Од свих фаза у процесу производње малине, највеће потребе за радном снагом захтева фаза бербе, јер се у месецима бербе (јун, јул и август) утроши око 300 радних дана радника, што

чини готово 80% од укупних потреба за радном снагом у једном производном циклусу. Управо из овог разлога у производњи, а самим тим и преради малине доминантно место заузима категорија допунског упошљавања радне снаге. Ово се нарочито односи на засаде веће од просечних (величина просечних засада се креће 10 – 30 ари (*Димитријевић, 2009*)), код којих расположива радна снага у оквиру породице, није довољна да покрије повећане потребе у радно интензивној фази производног циклуса, као што је бербa, па је неминовно ангажовати сезонске раднике.

Идентична ситуација је и са потребним бројем радних дана машина у редовној производњи малине, јер је и у том показатељу она у рангу са јабуком (5,5) и винским грождем (5,2), а само производња стоног грожда, са 6,8 радних дана машина, има веће потребе за машинским радом од малине. Међутим, и овде треба имати у виду да потребан број радних дана машина у редовној производњи воћа може да буде мањи или већи, што опет зависи од технологије производње, степена механизованости радних процеса и интензивности производње.

У Србији се већ читаву деценију уназад (2001-2010), са мањим осцилацијама, малина гаји на око 15.000 ха (*РЗС Србије*). На основу напред поменутих података се може извести закључак да је потребно ангажовати од 18.456 до 23.626 радника у једном производном циклусу (у просеку 21.041), који директно учествују у примарној производњи малине. Међутим, поред примарне производње, велики број радника је укључен и у остале активности које следе након бербе, а то су: откуп, прерада, транспорт, продаја.

Према неким проценама, у Србији је, у малинарству, на пословима производње, откупа, транспорта, прераде, продаје, или на неки други начин, директно или индиректно, заједно са сезонским радницима, ангажовано близу 200.000 људи свих старосних категорија. Самим тим, може се слободно констатовати да малина, тамо где се гаји, омогућава опстанак села.

Свакако, треба напоменути и да индиректно, производња, прерада и транспорт малине, укључује и ангажовање других грана индустрије: машинске (погонске и прикључне машине, уређаје и машине за опрему хладњача и прерађивачких капацитета), хемијске (средства за заштиту малине од болести, штеточина и корова), итд., у које такође упошљавају одређени број радника.

Посматрано са аспекта упошљавања радне снаге, малинарство показује још једну добру страну, а то је да омогућава ангажовање људи који су стално или повремено укључени у неке друге привредне активности. Ово је утолико могуће и ефикасније, уколико се производни засади, откупна места, као и прерађивачки капацитети, налазе у насељеним местима или њиховој

непосредној близини. У прилог овоме говори и податак да се око 2/3 засада малине у нашој земљи налази у самим насељима или непосредној близини насељених места, а да радници из других делатности поседују преко 50% укупних површина под засадама малине (Петровић, 2004).

Ако се узме у обзир тренутно, кризно стање у коме се налази пољопривреда, као и привреда наше земље, могућност за допунско запошљавање, које пружа малинарство, добија посебан значај. Ова чињеница добија на још већем значају, управо из разлога што се у ову производњу, могу успешно да укључују и оне категорије становништва које званично представљају издржавано становништво, а ту спадају деца, старије особе, домаћице, као и особе са делимично нарушеним здрављем итд.).

Економски резултати производње

Економски резултати производње најчешће се исказују вредношћу производње, дохотком и добити (профитом), као најосновнијим показатељима.

Малина је на првом месту у групи јагодастог воћа, када се посматра укупан обим производње, док у групи свих врста воћа варира од 3. до 5. места. Када је реч о вредности производње, у поређењу са другим воћарским културама, малина већ дуже време заузима прво место.

Један од битних показатеља исплативости производње малине добија се када се ставе у однос сви трошкови производње са једне, и укупан приход који се остварује продајом плодова малине, са друге стране. За ту сврху неопходно је да се уради обрачунска калкулација редовне производње малине, након чега се утврђује профит - добит (Табела 2).

Табела 2. Какулација производње малине
Table 2 Calculation of raspberry production

I. Трошкови рада радника

Р. бр. <i>No.</i>	Врста услуге <i>Type of service</i>	Ј. мере <i>M. unit</i>	Количина по хектару <i>Amount per hectar</i>	Број хектара <i>No. of hectars</i>	Укупно количина <i>Total amount</i>	Цена по јединици мере <i>Price per unit</i>	Износ <i>Total price (€)</i>
1	Растурање стајњака	р. дан	6,86	1,00	6,86	10	68,60
2	Растурање минералних ђубрива	р. дан	5,48	1,00	5,48	10	54,80
3	Везивање изданака, затезање жице	р. дан	20,00	1,00	20,00	10	200,00

Мр Бојан Димитријевић, др Слободан Церанић

4	Уклањање младих изданака (3 х)	р. дан	27,27	1,00	27,27	10	272,70
5	Ручно окопавање у правцу редова (2 х)	радни дан	30,03	1,00	30,03	10	300,03
6	Прскање (5 х)	р. дан	5,30	1,00	5,30	10	53,00
7	Међуредно култивирање	р. дан	5,00	1,00	5,00	10	50,00
8	Берба	р. дан	303,60	1,00	303,60	15	4554,00
9	Резидба и изношење старих изданака	радни дан	18,00	1,00	18,00	10	180,00
I	Укупно (1+2+3+4+5+6+7+8+9)	р. дан	421,55		421,55		5733,13

II. Трошкови рада трактора

Р. бр.	Врста услуге	Ј. мере	Количина час/ха	Број хектара	Укупно количина	Цена по јединици мере	Износ (€)
1.	Превоз стајњака	ч/култ.	8,00	1,00	8,00	15,00	120,00
2.	Превоз минералних ђубрива	ч/култ.	1,93	1,00	1,93	15,00	28,95
3.	Међуредна обрада - Култивирање (3 х)	ч/култ.	40,00	1,00	40,00	7,50	300,00
4.	Прскање (5 х)	ч/култ.	42,41	1,00	42,41	7,50	318,08
5.	Превоз амбачаже и плодова	ч/култ.	28,80	1,00	28,80	15,00	432,00
II	Укупно (1+2+3+4+5)		121,14		121,14		1198,95

III. Трошкови материјала

Р. бр.	Врста материјала	Ј. мере	Количина/цена по хектару	Број хектара	Укупно количина	Цена по јединици мере	Износ (€)
1	Стајњак	т	10,00	1,00	10,00	10	100,00
2	Минерална ђубрива						
	а) NPK (8:16:24)	кг	680,00	1,00	680,00	0,50	340,00
	б) KAN	кг	400,00	1,00	400,00	0,23	92,00
3	Пестициди (5 третирања)						345,10
4	Везиво (PVC)	кг	10,00	1,00	10,00	1,00	10,00
III	Укупно (1+2+3+4)	-	-			-	887,10

7.819,18

IV. Амортизација (10%)

Укупни трошкови подизања 1 ха засада малине	8250	1	8250	10%	825,00

V. Остали трошкови

Камата на ангажована средства, порез на земљиште, непредвиђени трошкови		1		300	300
A Укупни трошкови (I+II+III+IV+V)					8.944,18
B Укупан приход (принос х цена/кг)	15.000 кг	1 ха	15.000 кг	1 €	15.000
B Укупна добит (B - A)					6.055,82

Извор: Аутор

Представљена калкулација урађена је на основу технолошке карте која је у раду напред дата. Приликом израде технолошке карте, као и калкулације, пошло се од чињенице да је веома незахвално покушавати дати просечне техничко – технолошке и организационо економске услове под којима се

организује производња и откуп малине, под околностима под којима се налази наша земља, али се може сматрати да ће понуђени приказ ових докумената бити користан за њихову израду у конкретним условима.

На основу изложеног се може извести закључак, да се производњом малине може остварити релативно висок доходак, наравно, уколико се производња организује под повољним условима, уз поштовање адекватне технологије, као и уз повољне откупне цене.

Закључак

Имајући у виду природне потенцијале (квалитет земљишта, конфигурација терена, климатски услови, водни ресурси) и одређене инфраструктурне објекте (прерађивачки капацитети), може се констатовати да у Србији постоје повољни услови за развој производње и прераде малине.

Са аспекта извозне економије, малина је једна од најважнијих пољопривредних култура, јер нашој земљи обезбеђује велики девизни прилив и водеће место на листи најважнијих робних произвођача и извозника овог воћа у свету, па се може рећи да малина спада у групу економски најзначајних производа пољопривреде и уопште привреде Републике Србије.

На домаћем, а нарочито светском тржишту постоји још доста простора за пласман, како свеже, тако и прерађене малине, али и производа за чију производњу се користе плодови малине.

У поређењу са другим воћарским културама, малина спада у групу радно интензивних воћарских култура, јер су потребе за радном снагом релативно велике у готово свим фазама производног процеса, а нарочито у фази бербе. Такође се значајан број људи ангажује и у промету и преради овог воћа. Поменуте специфичности производње, промета и прераде малине могу значајно да утичу на смањење незапослености и повећање дохотка појединих делова руралних области Републике Србије;

Успостављањем адекватне организације производње и комуникације између произвођача, откупљивача, прерађивача и извозника, као и презентацијом са препознатљивом робном марком на светском тржишту, може се допринети смањењу флукуације откупних и продајних цена свеже малине и њених производа и побољшању општег финансијског ефекта свих карика које чине ланац ове привредне активности.

Производњом малине може се остварити релативно велика вредност производње, доходак и профит на јединицу уложеног капитала и људског рада.

Производња, прерада и промет малине, директни и индиректно утиче на укупан привредни развој наше земље, што се огледа у остваривању значајног нето девизног ефекта, изградњи и проширењу прерађивачких капацитета, а посредно на развој пратећих привредних делатности.

Да би се остварили задовољавајући економски резултати производњом, прерадом и прометом малине у руралним подручјима наше земље, потребно је предузети одређене мере: примењивати савремену организацију и технологију примарне производње, затим, на домаће, а нарочито светско тржиште повећавати пласман свеже малине, као и готових производа од малине, и на крају, константно инсистирати на побољшању квалитета свеже малине и готових производа.

У постојећим условима привређивања, као један од могућности постизања задовољавајућег нивоа конкурентности Србије на домаћем и међународном тржишту, намеће се удруживање произвођача. Оваква концепција, поред превазилажења поменутих проблема, пружа и могућност успешног заокруживања производног циклуса, почевши од примарне производње (свежа малина), па све до финалног производа (сокови, пекмези, мармеладе, слатка, ракије, сладоледи, пецива, чоколаде, јогурти итд).

На основу изложеног може се закључити да производња, прерада и промет малине може да има позитиван утицај на смањење незапослености, повећање прихода индивидуалних пољопривредних газдинстава и развој руралних области Републике Србије.

Литература

1. Bounous, G. (2009): *Piccoli frutti*, Edagricole.
2. Димитријевић, Б. (2009): Организациони модел кооперативе произвођача малина, Магистарска теза, Пољопривредни факултет, Београд.
3. Милић, Д., Фурунџић, М., Јевђовић, М., Кукић, Ђ. (1993): Организација воћарско - виноградарске производње, Нови Сад, Пољопривредни факултет - Институт за економику пољопривреде и социологију села.
4. Nikolić, M., Ivanović, M., Milenković, S., Milivojević, J., Milutinović, M. (2008): The state and prospects of raspberry production in Serbia, IX International Rubus and Ribes Symposium, ISHS Acta Horticulturae 777.
5. Николић, М., Миливојевић, Ј. (2010): Јагодасте воћке, Научно воћарско друштво Србије, Чачак.
6. Петровић, С. (2004): Економски аспекти производње малине у Републици

- Србији, Југословенско воћарство, Vol. 38, бр. 145-146, стр. 49-58.
7. Петровић, С., Милошевић, Т. (1995): Специфичности организације рада у производњи малине, Економика пољопривреде, Vol. 42, бр. 3, стр. 195-203.
 8. Петровић, С., Милошевић, Т. (1996): Услови и ограничења за развој производње малине и купине у Р. Србији, Савремена пољопривредна техника, 22/3, стр. 140-146.
 9. Републички завод за статистику Републике Србије (2011) - <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Default.aspx> .
 10. FAO (2011) - <http://faostat.fao.org/site/567/default.aspx#ancor> ,

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 634.711:339.13(497.11)

**IMPORTANCE OF RASPBERRY IN POVERTY REDUCTION AND
DEVELOPMENT OF RURAL AREAS OF
THE REPUBLIC OF SERBIA**

Bojan Dimitrijevic, MSc, Slobodan Ceranić, Ph.D.
University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Belgrade, Serbia

Summary

In the paper it is assumed that the establishment and improvement of production, processing and trade in raspberries, for a number of characteristics, which this economic activity is characterized by, contributes to reducing unemployment in rural areas, increasing income of individual farms, and thus, to some extent, affects the overall poverty reduction and economic development in rural areas of the Republic of Serbia. For the purpose of proving the assumption the existing technological, organizational and economic aspects were analyzed. Within this framework, the emphasis has been put on technology of raspberry production, demand for labor and machine work in the applied technology, as well as the most important economic parameters of production, such as cost and value of production, income and profits, employment of the population, and finally, the impact on overall economic development.

In addition, the paper considers the benefits of growing raspberries, analyzes the existing problems in raspberry industry and provide some suggestions for overcoming them in order to improve the economy of rural areas of the Republic of Serbia.

Keywords: raspberry, production, processing, trade, employment, profit, export, poverty reduction, economy, development, rural areas

Author's Address:

Mr Bojan Dimitrijević
Teaching and Research Assistant
University of Belgrade
Faculty of Agriculture, Nemanjina 6
11080 Belgrade
E-mail address: dimitrijedi@yahoo.com

РУРАЛНО СТАНОВНИШТВО И СИРОМАШТВО У СРБИЈИ¹

С. Јелић², Татјана Јовановић

Резиме. У првом делу рада указано је на неке детерминанте социо-демографске структуре становништва, уз навођење обележја која прате становништво у руралним подручјима. Рурално становништво има значајну улогу не само у развоју пољопривреде већ и других делатности у руралним подручјима. Међутим, са променама структуре руралног становништва, смањује се и његов укупни значај.

У другом делу рада се разматра сиромаштво као феномен са којим се суочавају рурално становништво, домаћинства и газдинства. Анализом су обухваћени важнији индикатори сиромаштва.

Кључне речи: рурално становништво, структура, сиромаштво, породична пољопривредна газдинства, рурална подручја, социјалне групе.

Увод

Рурално становништво представља један од основних ресурса за развој привреде, а посебно пољопривреде у руралним подручјима. Данашња социо-демографска структура становништва показује да рурална подручја бележе негативне демографске трендове. Све је мање младих, а село је суочено са депопулацијом и социјално-економском несигурношћу. Због неповољних општих друштвених тенденција, као и социодемографских промена самог становништва, оно постаје ограничавајући чинилац развоја пољопривреде и других делатности, што има утицај и на повећање сиромаштва у руралним подручјима. Сиромаштво у различитим руралним подручјима Србије

¹ Рад представља део истраживања на пројекту „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије-диверзификација дохотка и смањење сиромаштва“, бр. ОН179028, који у периоду 2011-2014. године финансира МНТР Владе Републик Србије

² Др Сретен Јелић, доцент, мр Татјана Јовановић, асистент, Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, Београд, e-mail: sjelic@agrif.bg.ac.rs

одређено је низом фактора, као што су: положај на тржишту рада, приходи, број чланова домаћинства, структура прихода домаћинства и др. Одређене друштвене групе и заједнице, чији се чланови домаћинства и газдинстава суочавају са сиромаштвом, не могу да задовоље основне егзистенцијалне потребе, због чега су социјално искључени из низа активности. Постоје значајне разлике између региона. Неповољније стање је у јужним деловима земље у односу на северне, као и у руралним подручјима у односу на градска.

На основу идентификованих изазова и дефинисања препорука, усмерених у правцу креирања оптималне политике, смањење сиромаштва захтева низ мера, од најодговорнијих чинилаца друштва, које ће утицати на смањење удела сиромашних, са аспекта процеса социјалне инклузије.

Циљ и метод рада

Циљ рада је да укаже на нека обележја руралног становништва и феномен сиромаштва у руралним подручјима Србије. Сиромаштво је посебно изражено у руралним подручјима, што проистиче из постојећих разлика између региона. Зато је неопходно предузети низ мера у циљу смањења броја сиромашних, уз потребу већег ангажовања становништва, не само у пољопривреди, већ и другим делатностима за које постоје компаративне предности. То би допринело побољшању животног стандарда становништва, што би утицало и на смањење стопе сиромаштва у руралним подручјима.

Хипотеза од које се полази је да рурално становништво има значајну улогу у развоју руралних подручја. Због негативних тенденција посебно оних које се односе на старосну структуру и ниво рађања, становништво све више губи на значају и има све мањи утицај на развој руралних подручја. Међутим, неопходно је и стварање одређених услова, пре свега, изградња инфраструктуре и значајнија финансијска средства чиме би се утицало на запослење становништва. На тај начин би се допринело повећању прихода становништва и руралних домаћинства, у циљу смањења стопе сиромаштва.

У раду је приказана структура становништва, према социо-демографским детерминантама, на основу података Републичког завода за статистику Србије, релевантне литературе и анализе докумената.

Резултати истраживања

Социодемографска структура становништва у руралним подручјима се значајно променила. Све је мање младих, село је суочено са депопулацијом, социјално-економском несигурношћу и социјалним проблемима.

Према подацима пописа из 2002. године у руралним подручјима живи 43,64% укупног становништва Србије. У периоду између пописа 1991. и 2002. године број становника се смањио за 324.794. Тренд смањења броја становништва се наставио. Демографски трендови развоја руралног становништва у регионима југа и југоистока, као и брдско-планинским подручјима Србије, делом утичу на развоја пољопривреде и других делатности, што доводи до повећања сиромаштва у наведеним подручјима.

Имајући у виду демографска кретања популације младих, из руралних средина у градске, у селима је, углавном, остајало старије и мање образовано становништво.

Табела 1. Старосна и полна структура руралног становништва Србије

Старост	Рурално становништво	Структура (%)	
		мушко	женско
0 – 14	517.522	8,13	7,69
15 – 19	205.020	3,22	3,04
20 – 24	202.375	3,23	2,96
25 – 29	203.058	3,24	2,97
30 – 49	871.765	13,97	12,68
50 – 64	597.121	9,06	9,19
65 и више	650.406	8,49	11,38
Непознато	24.838	0,34	0,41
Укупно	3.272.105	49,68	50,32

Извор: Становништво, попис становништва, домаћинства и станова 2002, 2 пол и старост: подаци по насељима, Републички завод за статистику Србије, Београд 2003. стр. 14-15, и прорачун аутора.

Република Србија спада у подручја где је демографски процес старења достигао значајан удео. Више од 1.250.000 становника старо је 65 и више година па је тако удео старих у укупној популацији 17%. Процес старења становништва се одвијао и са врха и из базе старосне пирамиде (Први национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији, Влада Републике Србије, 2011:12).

Старење становништва је настављено, села се празне. Становништво је зашло у дубљу демографску старост. Структура становништва се мења, према броју, територијалном распореду, старости, полу, школској спреми и активности.

Учешће популације до 15 година се смањило и обухвата 6,90%, популација од 15-29 година такође бележи пад и обухвата 8,14% у односу на укупан број становника. Популација у животној доби од 30-49 година обухвата 11,63%, у доби од 50-64 године је 7,96% а преко 65 година имамо 8,67% сеоског становништва у односу на укупан број становника. Са повећањем година живота повећава се учешће старијих становника. Због насталих промена становништво, као значајан ресурс руралних подручја, губи у погледу развојног значаја, јер стари су све старији, а самим тим и мање активни, док млади одлазе остављајући опустела села. Такве тенденције доприносе повећању удела сиромашних у руралним подручјима.

Табела 2. Стопа активност руралног становништва Србије према полу, образовању и старости (становништво 15-64 године)

		2008.	2009.	Степен промена
Укупно (15-64 године)		66,4	62,6	-3,8
Пол	мушкарци	75,5	73,1	-2,4
	жене	56,9	52,0	-4,9
Образовање	ниже	55,9	51,3	-4,6
	средње	74,0	70,3	-3,7
	више и високо	83,8	77,7	-6,1
Старосна категорија	15 – 24	38,2	32,7	-5,5
	25 – 49	82,8	79,1	-3,7
	50 – 64	58,6	56,6	-2,0

Извор: Први национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији, стр. 91

Старосна и полна структура, у руралним подручјима Србије, указује да до 50 година старости преовлађује мушко становништво, а преко 50 година повећава се учешће женског становништва.

Према резултатима пописа из 2002. године, највећи проценат руралног становништва запослен је у пољопривреди, прерађивачкој индустрији и трговини. У односу на укупно активно становништво у руралним подручјима у пољопривреди је запослено 19,97%, прерађивачкој индустрији 8,91%, трговини 3,44%, грађевинарству 1,94%, саобраћају 1,84%, здравству 1,53% и образовању 1,19%.

„Становништво у руралним срединама, у поређењу са градским показује више стопе активности и запослености као и ниже стопе незапослености и неактивности“ (Први Национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији, Влада Републике Србије, 2011:91, преузето из Републичког завода за статистику Србије /20106/).

Међутим, активно становништво, у руралним подручјима, углавном се бави пољопривредом. Друга обележја становништва, као што су: старосна, образовна структура запослених, професионални статус запослених и сл. су веома неповољни. Разлог неповољне ситуација објашњава се високом запослености у пољопривредној производњи, а ниском продуктивношћу. Овоме доприноси и значајан број домаћинствима у руралним подручјима која су у статусу помажућих чланова домаћинства.

Табела 3. Структура пољопривредног становништва Србије према активностима и полу, 1991. и 2002. године

Становништво	Пол	1991.	%	2002.	%
Укупно становништво	С	1.305.426	100,00	817.052	100,00
	М	594.241	45,52	420.222	51,43
	Ж	711.185	54,48	396.830	48,57
Активно становништво	С	904.127	69,26	529.236	64,77
	М	473.989	36,31	305.590	37,40
	Ж	430.138	32,95	223.646	27,37
Издржавано становништво	С	401.299	30,74	287.816	35,23
	М	120.252	9,21	114.632	14,03
	Ж	281.047	21,53	173.184	21,20

Извор: СГС 2009, стр. 65 и прорачун аутора.

Структура пољопривредног становништва се драстично променила, што нам показује и број укупног пољопривредног становништва, које се смањило за 488.374 становника у периоду од 1991. до 2002. године. Из табеле 3 подаци упућују да је у истом периоду мање активних пољопривредника за 374.891 и издржаваних пољопривредника за 113.483 становника. Такође, смањено се број укупних пољопривредника, мушкараца, за 174.019, док је значајнији пад код женске популације и то за 314.355 становника. Када се анализирају подаци о активним пољопривредницима, у истом временском периоду, мање је пољопривредника мушкараца за 168.399 и пољопривредница жена за 206.492. Код издржаваног пољопривредног

становништва забележен је незнатан пад код мушког становништва од 5.620 становника, а код женског становништва је тај број знатно већи и износи 107.863. Услед насталих структурних промена у пољопривредном становништву, повећање удела старијих пољопривредника и смањење удела младих пољопривредника, као последицу имамо погоршање пољопривредне производње. Чисти пољопривредници су претежно стари. Старачка домаћинства руралних насеља постају озбиљан економски и друштвени проблем, зато што њихови чланови нису у прилици да користе ресурсе са којима располажу, а на друштвеном плану, остварују мале и скромне приходе, што их доводи у позицију сиромаштва.

Образовање и структура руралног становништва су међусобно повезани и омогућавају или онемогућавају економски и друштвени развој.

Табела 4. Структура становништва старог 15 и више година према полу, школској спреми и писмености у селима Србије

Пол	Укупно становништво	Без школске спреме		Основна школа 1 – 3 разреда		Основна школа 4 – 7 разреда	Основна школа	Средње образовање	Више образовање	Високо образовање	Непознато
		Укупно	Неписмени	Укупно	Неписмени						
С	100,00	8,87	6,18	3,39	1.986	23,42	28,17	30,55	2,11	1,51	1,98
М	49,36	1,75	0,90	1,10	559	10,80	14,45	17,99	1,14	0,89	1,24
Ж	50,64	7,12	5,28	2,29	1.427	12,62	13,72	12,56	0,96	0,62	0,74

Извор: Становништво, попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години, 4, школска спрема и писменост, РЗС Србије, 2003., стр. 14-15 и прорачун аутора

У доби од 15 и више година незнатно више живи женског у односу на мушко становништво. Од укупног становништва у селима је 8,87% без школске спреме од чега је 6,18% неписмено. Од овог броја мушкарци обухватају 1,75% без школске спреме и 0,90% неписмених, а код жена је 7,12% без школске спреме, односно неписмено их је 5,28%. Са основном

школом од 1-3 и 4-7 разреда укупно је 26,81% становништва, где мушкарци обухватају 11,80% становништва а жене 14,91%. Када се има у виду да је 28,17% укупног становништва у селима са основном школом, од чега 14,45% мушког и 13,72% женског становништва, и 26,81% становништва које има од 1-3 разреда, односно 4-7 разреда основне школе, значи да 55% укупног становништва које живи у селима Србије има непотпуно основно или основно образовање. Средње образовање има 30,55% становништва, и то 17,90% мушког и 12,56% женског. Свега 2,11% је са вишим образовањем од чега 1,14% мушкараца и 0,96% жена и на крају 1,51% је са високим образовањем, и то 0,89% мушкараца и 0,62% жена од укупног становништва у селима Србије старог 15 и више година.

Разлике у нивоу образовања веома су изражене између руралног и градског становништва. Највећи проценат становништва у градовима је са средњим 49,2%, а у селима са осмогодишњим образовањем 55%. Заступљеност руралног становништва са основним образовањем је за трећину већа него у граду, а са средњим образовањем је за око 40% мања у селу у односу на градску средину. Разлике између ова два типа насеља највеће су у броју особа без завршене основне школе и вишег и високог образовања. У граду је 4,5 пута више особа са вишим и високим образовањем него у селу. Низак ниво образованја руралног становништва, једна је од значајних сметњи која успорава развој руралних подручја.

Постоји значајна корелација између нивоа образовања становништва и стопе сиромаштва у руралним подручјима. С друге стране, јако је тешко задржати образоване у руралним подручјима, због недостатка повољног економског, социјалног, инфраструктурног и сваког другог окружења.

„Ниска образовна структура, низак ниво додатних знања и вештина и недовољна укљученост у активне мере запошљавања НСЗ, смањују шансе популације у „руралним подручјима“ на тржишту рада и њену конкурентност, посебно за жене и младе“ (Први Национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији, Влада Републике Србије, 2011:92).

Одређење и обележја сиромаштва

Већина аутора који истражују појам сиромаштва покушава успоставити одређене стандарде на основу којих ће се мерити сиромаштво. Сиромаштво је сложен феномен. У најширем смислу речи сиромаштво обухвата различите услове, било да су економски, културни, политички, вредносни, социолошки или неки други, који утичу на задовољавање потреба и одражавају се у свим компонентама живота човека.

Имајући у виду да се појам сиромаштва различито дефинише, постоји и више индикатора помоћу којих се одређује сиромаштво.

Социолози користе углавном два приступа сиромаштву и наводе апсолутно и релативно сиромаштво. Апсолутно сиромаштво, заснива се само на задовољавању егзистенцијалних потреба, као што су храна, стан и одећа. Уколико људи не задовоље наведене потребе, сматра се да живе у сиромаштву. Овако одређење апсолутног сиромаштва има у виду основне егзистенцијалне потребе неопходне за живот људи. У одређењу апсолутног сиромаштва није могуће одредити стандарде. Ово је наишло на низ критика појединих теоретичара. Апсолутно сиромаштво које узима за основ основне потребе људи, указује на разлике између друштава и у оквиру једног друштва.

С' обзиром да је појам сиромаштва проширен и на друге потребе људи, као што су образовање, култура и друге области живота, концепт релативног сиромаштва је прихватљивији. Поред основних егзистенцијалних потреба човека, овај концепт узима у обзир социо-економске, културне, политичке и друге услове који утичу на задовољавање потреба у свим областима људског живота. Због различитости људских потреба, како унутар друштва, тако и међу друштвима, релативно сиромаштво се не може мерити на основу једног универзалног стандарда. Према томе, у одређењу појма сиромаштва, било да је реч о апсолутном или релативном, постоје тешкоће. Границе између сиромашних и они који то нису, постоје, али их је доста тешко одредити.

И наше друштво се, такође, суочава са проблемом сиромаштва. Пад производње у току неколико последњих година претходног века и на почетку овог века, погодио је животни стандард највећег дела становништва. Забележен је пад животног стандарда код средње класе, што практично значи и њено осиромашење. Сиромашних је много, било да границу сиромаштва меримо минималним дневним, недељним или месечним приходом по глави становника, или да је меримо потрошачком корпом. Ту спадају велики делови радништва, сељаштва и средње класе, ту спада и велики број бескућника (подстанара) и незапослених. „Сиромаштво је, дакле, битна одредба економског статуса већине људи са нашег простора.“ (Миладиновић, С. 2004: 331).

Сиромаштва са којим се суочава део становништва утиче и на раслојавање у друштву. Оно је, често, праћено незапосленошћу, великим бројем запослених који остају без посла, неписменошћу, неисхрањеношћу, немогућношћу набавке основних животних намирница и сл. што је последица пада животног стандарда становништва. Ово указује на пад стандарда становништва и лош квалитет живљења које је израженије у регионима југа и југо-истока земље.

У нашем друштву, на пример, одређени слојеви становништва социјално су искључени из неких сегмената свакодневног живота. Разлике у степену сиромаштва постоје и између региона и локалних заједница.

„Социјална искљученост поседује мултидимензионални карактер. Сиромаштво се може разумети као једна од димензија социјалне искључености, али се може разумети истовремено као узрок и последица социјалне искључености. Тако, рецимо, због искључености са тржишта рада појединци могу постати сиромашни. Са друге стране, због сиромаштва појединци не могу да обезбеде економске ресурсе за боље образовање, адекватније вештине, средства за економску активност, који представљају предуслове за успешно укључивање у тржиште рада.” (Цвејић и сар., 2010: 19-20).

У руралним подручјима Србије постоји велики број забачених, удаљених и изолованих сеоских насеља која карактеришу лоши услови живота. То је посебно изражено у брдско-планинским селима кроз њихову искљученост, због недостатка инфраструктуре, образовних институција, здравствених амбуланти као и високе концентрације старачких домаћинстава.

Током процеса транзиције у Србији је значајно смањен БДП, што се директно одразило на повећање незапослености, стандард грађана и као последица тога, раст сиромаштва, посебно у руралним подручјима. Најугроженије је незапослено и необразовано становништво јужне и југоисточне Србије, стари преко 65 и више година, деца старости до 6 година.

„Неповољно је стање у јужним у односу на северне делове земље, као и у руралним у односу на градска подручја. Од укупно 150 општина, 46 је изузетно неразвијено, од чега 40 спада у групу девастираних општина, односно оних општина које су испод 50% просека националног економског развоја. Ове општине углавном се налазе на југу Србије, од чега се 19 општина налази у само 4 округа: Јабланичком, Пчињском, Нишавском и Топличком“ (Први Национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији, Влада Републике Србије, 2011: 13). Промене прихода у руралним домаћинствима указују на то да се одвија процес осиромашења тих домаћинстава, уз повећање учешћа оних који су на граници сиромаштва или су сиромашни. Месечни приходи домаћинстава у руралним подручјима упућују на закључак да је сиромаштво најприсутније у пољопривредним газдинствима.

„Рурална подручја су брже реаговала на економску кризу и била снажније погођена, па је укупни раст сиромаштва у Србији генерисан порастом сиромаштва руралних подручја. У поређењу са 2008. годином и

мерено апсолутном линијом сиромаштва, проценат сиромашних у руралним подручјима је у 2009. години увећан за 28 процентних поена, а проценат сиромашних остао је непромењен. Овакве релације у складу су са глобалним трендовима забележеним услед економске кризе и пада цене хране у свету у 2009. години“ (Први национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији, Влада Републике Србије, 2011: 90).

У назначеном периоду удео сиромашних указивао је на одређена кретања код руралног становништва и њихово веће учешће у односу на градско становништво.

„Рурално сиромаштво је у 2008. години смањено на 7,50% што је најнижа вредност у периоду 2002 – 2009. година. Међутим, услед настанка економске кризе, рурална подручја су реаговала тако да је проценат сиромашних испод апсолутне линије сиромаштва, по потрошњи у руралним подручјима, достигао 9,60%. Мешовита домаћинства су у повољнијем положају у односу на пољопривредна газдинства. Становништво у руралним подручјима има отежан приступ кључним тржиштима (робе, информација и финансијског капитала)“ (Исто, 2011:14).

Сиромаштво је посебно концентрисано у неразвијеним подручјима Јабланичког, Пчињског, Нишавског и Топличког округа. У наведеним подручјима веће је учешће домаћинстава која поседују пољопривредна газдинства у односу на друге регионе. У руралним подручјима наведених округа најсиромашни су, пољопривредници у брдско-планинским, маргиналним подручјима, стари чије је учешће значајно у односу на укупно рурално становништво, популација жена и домаћинства са 6 и више чланова.

Неминовна последица привредног развоја земље је и промена структуре домаћинстава, демографске и социо-економске структуре руралног становништва, а као резултат тога јавља се смањење броја укупног и активног пољопривредног становништва, што доводи до смањења радне снаге на породичним пољопривредним газдинствима. Смањење чланова у руралним домаћинствима утицало је и на промене структуре газдинстава. (Јелић, С., Јовановић, Т.: 2004, 2006)

У односу на укупан број домаћинстава у Србији је све мање чистих пољопривредних, док се повећава учешће мешовитих и непољопривредних домаћинстава.

Породична пољопривредна газдинства бележе тренд пада за преко 20,00%. Пољопривредну производњу карактерише ниска продуктивност и веома неповољан економски положај ове гране. Приход који остваре чланови

газдинстава од пољопривреде, не може значајније да утиче на побољшање животног стандарда домаћинстава, односно руралног становништва.

Табела 5. Домаћинства Србије према поседовању пољопривредног газдинства

Назив и тип насеља	Поседовање газдинства	
Србија	Свега	100,00
	а)	30,89
	б)	69,11
Градска	Свега	58,75
	а)	5,75
	б)	53,00
Остала	Свега	41,25
	а)	25,14
	б)	16,11
Централна Србија	Свега	71,84
	а)	22,90
	б)	48,94
Градска	Свега	42,44
	а)	3,43
	б)	39,01
Остала	Свега	29,40
	а)	19,47
	б)	9,93
Војводина	Свега	28,16
	а)	7,99
	б)	20,17
Градска	Свега	16,32
	а)	2,32
	б)	14,00
Остала	Свега	11,84
	а)	5,67
	б)	6,17

Извор: Становништво 11, Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова, Републички завод за статистику, Београд, 2004. и прорачун аутора

„У току периода отежане постсоцијалистичке трансформације друштва Србије, уочавају се биполарни трендови у трансформацији домаћинства... На једној страни увећава се број малих домаћинстава (самачких, парова без деце и једнородитељских домаћинстава), а на другој страни пораст броја великих домаћинстава (проширених породица, више

породичних домаћинстава и несродничких груписања). Истовремено, долази до изразитог пада учешћа домаћинстава нуклеарних породица које представљају доминантан облик организације породичног живота у условима модернизације“ (Према Бабовић, М. преузето од Милић, А. 2006:87)

У нашем друштву, а и руралним подручјима појединих округа, анализе указују да су домаћинства мала, да се њихов број увећава, да је све веће учешће старачких домаћинстава. „Констатован је поремећај у структури породица и домаћинстава: на једној страни јавља се висок пораст домаћинстава брачних парова или самаца без деце, а са друге стране такође рапидан пораст проширених породица, тако да модерна структура нуклеарне породице доживљава значајно опадање што је потпуно неуобичајено за све остале транзицијске земље“ (Милић, А. 2006: 61)

Низ промена настао је у породичним газдинствима. Промене настале у домаћинствима и газдинствима, везано за поједине округе, а мерено степеном сиромаштва, указују да су мешовита газдинства у руралним подручјима мање изложена сиромаштву, док је код пољопривредних и непољопривредних сиромаштво израженије.

Закључак

Промене које се дешавају у руралним подручјима Србије постале су ограничавајући чинилац развоја пољопривреде и других делатности. Такве тенденције допринеле су једним делом повећању стопе сиромаштва у руралним подручјима. Промене обележја и структуре руралне популације нису једини чиниоци који су утицали на повећање стопе сиромаштва у руралним подручјима Србије.

У структури пољопривредног становништва дошло је до значајних промена. На промене у структури пољопривредног становништва утицали су покретљивост радне снаге у друге делатности, миграције село-град, инфраструктурна опремљеност и др. Такве тенденције утичу делом и на развој пољопривреде и других делатности: занатство, предузетништво, трговину, туризам и др.

Структура становништва према школској спреми је неповољна, што додатно отежава економски и друштвени развој руралних подручја.

Сиромаштво је концентрисано и израженије у неразвијеним брдско-планинским руралним подручјима округа и општина на југу и југоистоку Србије. Са сиромаштвом се суочава већи део руралног становништва а посебно одређене друштвене групе и заједнице.

Да би становништво имало значајнију улогу, и поред тенденција које су присутне, потребно је предузети одговарајуће мере за развој не само пољопривредне производње у руралним подручјима, већ и других делатности којима би се запослило становништво. Такође, у руралним подручјима потребан је развој инфраструктуре, као предуслов за економски развој, што би обезбедило већи животни стандард становништва. За развој села неопходан је мулти секторски приступ изграђен у сагласности са могућностима руралних подручја.

У мери у којој ће се унапређивати услови у којима живи становништво, кроз развој инфраструктуре, обезбеђивање финансијских средства за развој и унапређење не само пољопривредне производње већ и других делатности, зависиће опстанак и развој сеоских насеља, што ће са своје стране допринети смањењу сиромаштва становништва руралних подручја, округа и општина.

Литература

1. Бабовић, М. (2006), Социо-економске стратегије и односи унутар домаћинства, Друштво у превирању, Социолошке студије неких аспеката друштвене трансформације у Србији, приредила Смиља Томановић, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, стр.81-101
2. Јелић, С., Јовановић, Т. (2006) Демографска структура пољопривредних газдинстава Монографија, Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду, Друштво аграрних економиста Србије и Институт за агрономију, Пољопривредни факултет Универзитета у Београду, стр. 71-89
3. Јелић, С., Јовановић, Т. (2004) Радна снага у пољопривредним газдинствима у функцији руралног развоја Србије, Научни скуп са међународним учешћем Капитал у пољопривреди, Економски факултет Суботица, Институт за економику пољопривреде Београд, Департман за економику пољопривреде и социологију села Пољопривредног факултета Нови Сад, Палић 12. и 13. новембар, Тематски зборник, стр.161-167
4. Миладиновић, С. (2004) Увод у социологију организације, ФОН, Београд.
5. Милић, А. (2006), Породица и модалитети радних активности чланова, промене у току пост-социјалистичке транзиције у Србији, од 1991-2006. године, Друштво у превирању, Социолошке студије неких аспеката друштвене трансформације у Србији, приредила Смиља Томановић, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, стр. 57-80.

6. Пољопривреда, Попис становништва, домаћинства и станова у 2002, Пољопривредни фондови, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2003.
7. Први Национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији, Влада Републике Србије, 2011.
8. Становништво 11, Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова, Републички завод за статистику Србије, 2004.
9. Статистички годишњак Србије, Републички завод за статистику Београда, 2009.
10. Становништво, Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години, школска спрема и писменост: подаци по општинама, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2003.
11. Цвејић, С. (2006) Структурни ефекти сиромаштва у Србији, Друштво у превирању, Социолошке студије неких аспеката друштвене трансформације у Србији, приредила Смиља Томановић, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, стр.21-33.
12. Цвејић, С., Бабовић, М., Петровић, М., Богданов, Н., Вуковић, О. (2010) Социјална искљученост у руралним областима Србије, УНДП Србија, Центар за инклузивни развој, Београд.

Примљено: 20.11.2011.

Одобрено: 12.12.2011.

UDC: 339.13:631:364.662

RURAL POPULATION AND POVERTY

Sreten Jelić, Ph.D., Tatjana Jovanović, MSc.

University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Belgrade, Serbia

Abstract

In the first part of paper we have tried to point out some social and demographic determinants of population structure and characteristics of the population in rural areas. Rural population have significant role, not only in development of agriculture but also other activities in rural areas. Structure of rural population is significantly changed.

The second part discusses the phenomenon of poverty facing the population, households and farms. The analysis included some indicators pointing the poverty.

Keywords: rural population, structure, poverty, family farms, rural areas, social groups.

Author's Address:

Dr Sreten Jelić
Poljoprivredni fakultet Beograd
Nemanjina 6
11080 Beograd
Republika Srbija
e-mail: sjelic@agrif.bg.ac.rs

УПУТСТВО АУТОРИМА	INSTRUCTIONS TO AUTHORS
Научни часопис ЕКОНОМИКА ПОЉОПРИ-ВРЕДЕ (M24) објављује оригиналне научне радове, прегледне чланке, стручне радове, претходна саопштења, приказе књига и документе. Радови који се категоризују као научни морају имати две позитивне рецензије, према Стандардима МНС и Правилима Уредништва. Аутор је анониман за рецензента а рецензент је анониман за аутора рукописа. Рецензент аутономно вреднује рукопис и може дати позитивну рецензију, предложити дораду или дати негативну рецензију. Рукопис који је за дораду, редакција прослеђује аутору, уз текст анонимне рецензије. Негативно оцењен рукопис враћа се аутору, уз текст анонимне рецензије. - Рад припремити на рачунару, програм Word for Windows, фонт Times New Roman – ћирилица, size 11 - Наслов рада: центриран, size 12, bold; међунаслови: size 11, bold. - Име аутора: испод наслова, академско, односно научно звање, организација, седиште. - Абстракт/сажетац (до 150 речи) и кључне речи, испод имена аутора. - Називи и заглавља табела морају бити на српском и енглеском језику, size 11, center. - Обим рада: до 10 страница (укључујући табеле, графиконе и слике), формат А4, маргине: горе/доле 5.5, лево/десно 4.0, проред 1.0 (највише 18.000 знакова). - Литература (на крају рада, пре абстракта на енглеском): презиме и име аутора (година издања), <i>наслов рада</i>, издавач, место издања, број стране; азбучним редом према презимену аутора. - Абстракт (до 150 речи) и кључне речи, са насловом рада и адресом аутора на енглеском језику (фонт Times New Roman, латиница, size 11), после литературе. - На крају рада се наводи пуна адреса аутора, број телефона и Е-mail адреса. Уз рад, обавезно доставити електронску и папирну верзију потписане Изјаве, на е-mail адресу: ekonomika.poljoprivrede@yahoo.com или milanrmilanovic@yahoo.com. ЕКОНОМИКА ПОЉОПРИВРЕДЕ 11000 Београд, Волгина 15.	The scientific journal ECONOMICS OF AGRICULTURE (M24) publishes the original scientific papers, review papers, professional papers, preliminary statements, reviews of the books as well as the documents. The papers categorized as the scientific ones must have two positive reviews, according to the Standards of MSRS as well as the Editorship Rules. The author is anonymous for reviewers, while the reviewer is anonymous for the author of the manuscript. The reviewer autonomously evaluates the manuscript and he/she could give a positive review, suggests some finishing touches or give a negative review. The manuscript that has to be finishes off, has been submitted to the author by editorial board, together with the text of anonymous review. Negatively evaluated manuscript has been submitted to the author, together with the text of anonymous review. - Paper has to be prepared on the computer, in Word for Windows, Times New Roman, in English, size 11. - Title of the Paper: centered, size 12, bold; sub-titles: 11, bold italic. - Name of Authors: under the title, academic, i.e. scientific degree, institution, location. - Abstract (maximum 150 words) and key words, under the author's name(s). - Titles and Headings of the Tables, size 11, center. - Length of Paper: maximum 10 pages (including tables, graphs and pictures), paper size A4, margins: header/footer 5.5, left/right 4.0, line spacing 1.0 (maximum 18,000 characters). - Literature (at the end of the paper, before an abstract in English): surname and name of the author(s) (year of publishing), <i>title of publication</i>, publisher, place of publishing, page number(s); in alphabetical order according to the author's surname. - Abstract (maximum 150 words) and Key words, together with title of the paper and address of author(s) Times New Roman, size 11, after Lit. - At the end of the paper it should be cited a full author's address, phone number and e-mail address. The paper should be sent to the following e-mail address: ekonomika.poljoprivrede@yahoo.com or milanrmilanovic@yahoo.com. ECONOMICS OF AGRICULTURE 11000 Belgrade, Volgina 15.